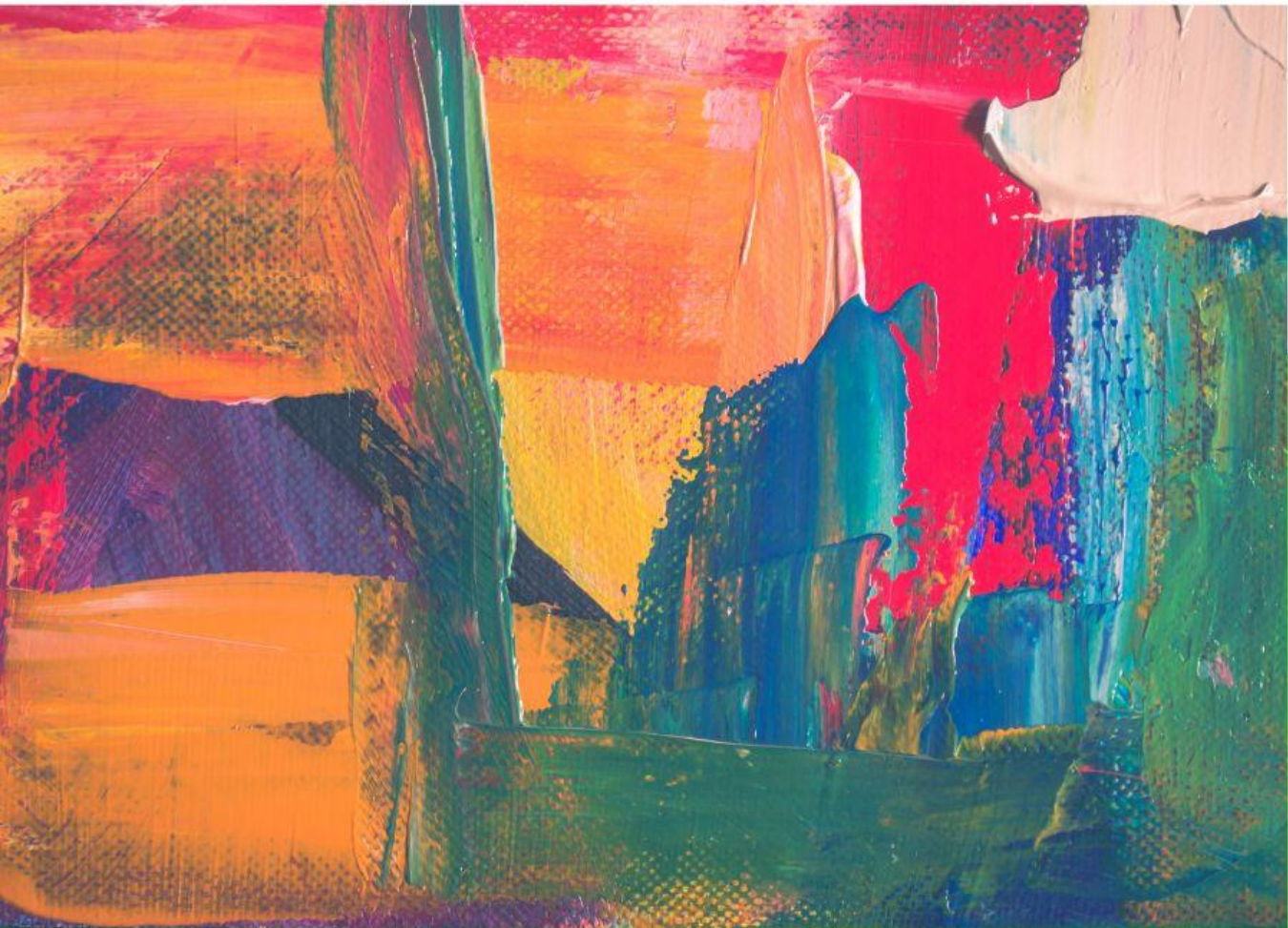

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Vol.: 3 Issue: 4

Νοέμβριος 2023

ISSN: 2732-8511

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αργυροπούλου Μαρία, ΕΔΙΠ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού Πανεπιστημίου Πατρών

Αυγερινού Μαριάννα, Επίκουρη Καθηγήτρια Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ

Γεωργάκαινας Χαράλαμπος, Centre Principal, Zhangjiagang IVY Experimental High School, Cambridge A-Level Centre

Γιαννίκας Αθανάσιος, Σύμβουλος του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Γκούσκου Ειρήνη, SFHEA, BA ECEDU (Hons.), QTS, MSc, MBA, PhD, Lecturer in Primary and Early Years Education Deputy Chief Editor Journal of Education in Museums, UCL Institute of Education, University College London

Ζυμπίδης Δημήτριος, Σύμβουλος Α΄ του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Καλεσοπούλου Δέσποινα, Επίκουρη Καθηγήτρια Μουσειακής Αγωγής Τμήμα Αγωγής και Φροντίδας στην Πρώιμη Παιδική Ηλικία Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Καμηλάκη-Πολυμέρου Αικατερίνη, Ομότ. Ερευνήτρια, τ. Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, Μέλος της Εθνικής Επιτροπής Αθήνα 2021, Πρόεδρος της Επιτροπής Χειροτεχνίας του Υπουργείου Ανάπτυξης

Καπανιάρης Αλέξανδρος, Δρ. Ψηφιακής Λαογραφίας, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Τμήματος Ιστορίας & Εθνομολογίας, Μέλος Σ.Ε.Π. Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Κουτσονίκος Ιωάννης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Μάργαρη Ζωή, Κύρια Ερευνήτρια, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας - Ακαδημία Αθηνών

Μουσένα Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΑΦΠΠΗ – Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Διευθύντρια του Εργαστηρίου Ψυχοπαιδαγωγικών Ερευνών στην Προσχολική Αγωγή

Μπούρας Χρήστος Ι., Πρύτανης Πανεπιστημίου Πατρών

Νίκας Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Παναγόπουλος Αλκιβιάδης, Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Πλιόγκου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Σχολή Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Πουλάκη Ιουλία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ραφαηλίδης Απόστολος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

Τσάκωνας Ιωάννης, Αναπληρωτής Προϊστάμενος Βιβλιοθήκης & Κέντρου Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πατρών

Χατζηπαναγιώτου Παρασκευή, Assistant Professor, Ed. Management Director, Distance Education Unit, European University Cyprus

Χατζοπούλου Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαρία Αργυροπούλου ΕΔΙΠ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού Πανεπιστημίου Πατρών

Ευαγγελία Κανταρτζή, Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

Γιώτα Παπαδημητρίου, Δρ. Ιστορίας, ΣΕΠ ΕΑΠ

© Εθνικό Κέντρο Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού

Έτος έκδοσης: 2023

ISSN: 2732-8511

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

Περιεχόμενα

A. ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ευαγγελία Παρίση

The application of new technologies in the creation of tourist clusters. Case study from Greece..... σελ. 8

Φωτεινή Μαστρογιάννη

Ελληνική Χειροτεχνία και Οικονομική Ανάπτυξη..... σελ. 13

Αικατερίνη Τζάμου

Ελληνική ταπητουργία και πρόσφυγες υφάντρες: ένα ανεκτίμητο κεφάλαιο πολιτισμικής κληρονομιάς σελ. 21

Αριστομένης Χατζήπαπας & Κωνσταντίνος Τηλιγάδης

Graffiti animation lab..... σελ. 31

Νίκη Σωτηριάδου

Art unites us: A smart way of playing with famous European paintings..... σελ. 42

Ζαφειρώ Φραγκάκη & Δημήτριος Μυλωνάς

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας ως σημείο αναφοράς στα περιστατικά παραβίασης της αρχής της ισότητας των φύλων στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση..... σελ. 53

Ρόζη – Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Αναδεικνύοντας το γυναικείο φύλο και την πολυπρισματικότητα του ιστορικού και του λογοτεχνικού λόγου στα παιδικά βιβλία γνώσεων..... σελ. 66

Σόνια Γελαδάκη

Μαθητής σε Αθηναϊκό Γυμνάσιο κατά τη διάρκεια της κατοχής..... σελ. 78

Ευρύκλεια Καραγιαννίδου

Φθορές και Αποκατάσταση - Συντήρηση Έργων Τέχνης από Κεραμικό..... σελ. 88

Ευαγγελία Κανταρτζή

Τα σχολικά βιβλία ιστορίας: συγκροτώντας την εθνική μας ταυτότητα..... σελ. 95

The application of new technologies in the creation of tourist clusters. Case study from Greece

Evangelia D. Parisi

PhD, Laboratory Teaching Staff at Ionian University, Greece-Department of Digital Media & Communication

parisieuagelia@hotmail.com

Abstract

Digital technology is gaining more and more ground in today's world, especially in the tourism sector, with the majority of tourism businesses following the modern trends of technology, in order to enhance their competitiveness. It is important for tourism businesses to promote the tourism product, as digital technology has a high penetration in the marketing and sales of tourism businesses, while digital applications also facilitate the travel experience, as it is widely used by the potential tourist at all stages of travel preparation. Entrepreneurs now in order to cope with the competition, among related businesses in tourist destinations, have started introducing some flexible methods. One such method is clusters. A tourism cluster is a cluster of businesses and includes businesses with different elements and activities such as accommodation, travel agencies, aquariums, theme parks, public transport, etc. that are enhanced by using the tools offered by technology. The article discusses the role of new technologies in the creation of tourism clusters by presenting a case study from Greece. The conclusions drawn are quite consistent with the theories analyzed throughout the paper.

Keywords: Digital Technology, Clusters, Tourist Destination.

1. Introduction

New technologies have undoubtedly invaded people's lives by regulating their everyday life. According to Friedman (2005), "since the beginning of the 21st century, the information society has entered a new phase characterized by an enormous growth in digitization, virtualization and automation of processes and products".

The tourism industry, like most sectors of the economy, has been significantly affected by these changes and new data at all stages. Before even deciding where to go on holiday, tourists try to gather as much information as possible about a destination. Information plays a key role from its production and collection by tourists to its processing and application. Nowadays, tourist information is taking on new dimensions with the emergence of the Internet, moving away from the information provided by tour operators and travel agencies. It is therefore understandable that IT support is considered necessary both for the operation of tourism businesses and for the online connection between them and upgrading the tourism product and services (Adesina & Chinoso, 2015).

In addition, information links all sectors of the tourism industry, tourists, tourism businesses, airlines and ferry companies, tourist offices and agencies, etc., creating so-called clusters, with the aim of increasing and optimizing tourism in the geographical area where they operate. Technology is the key player in clusters. According to Porter (1998), technology has contributed a lot to the development of business clusters and their productivity. When a firm uses technology to serve itself and its customers or suppliers it becomes more competitive with the rest of the industry Its development especially in recent years has helped to improve the maintenance of contacts between firms (customers - suppliers).

2. The concept of the Tourist CLUSTER

Clusters are particularly important for businesses, especially SMEs, because they can take advantage of the opportunities presented by the market and overcome the difficulties they would have faced if they had operated in isolation.

The importance of clusters, in the tourism sector, is a new perspective for growth. Enright & Flowcs-Williams' (2001) definition of the concept of business clusters as "geographical concentrations of interrelated and interconnected firms that produce and sell a range of related and/ or complementary products" has several elements in common with that originally introduced by Porter in 1998. The above-mentioned scientist pointed out that networks are a set consisting of many firms, which are geographically interconnected, but also of cooperating institutions, in a well-defined area of business activity. Business clusters can be either large or small in size, both in terms of the total number of members and the number of interactions between members. Moreover, they are structures or mechanisms, which involve increased levels of complexity, dynamism, mobility and interaction between them, thereby changing and defining their own context each time. However, in the cluster, each member/cluster tries to add value to the value chain of the cluster by assimilating innovation into cost and growth. This creates a common-purpose economy (common interest on a common background). According to Piperopoulos (2007), networked firms show higher profits, promote direct and accurate information and know-how among cluster members and cope better with competition. In addition, the environmentally friendly behavior of firms contributes to sustainable.

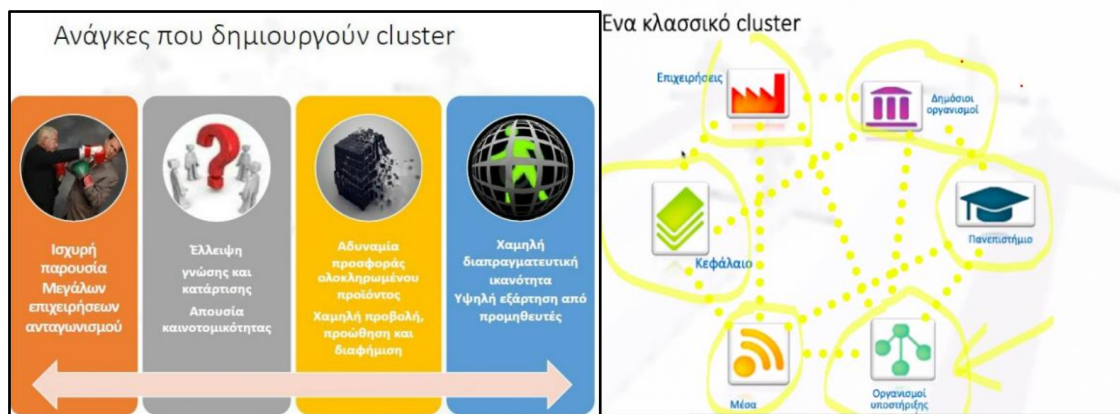

Image 1 & 2. Tourist Cluster

3. The Cluster organization in Greece and internationally

In Greece since the beginning of 2000 there was a call for cluster creation in the second Community Support Framework, with not very encouraging results. Over the years the third Community Support Framework included a call for cluster creation in industry and tourism. In industry there were three proposals and they were approved and in tourism there were some business networks (clusters), which were funded under the third CSF.

In Greece there were also clusters developed, which were not funded by a Community Support Framework. Enterprises, companies and organizations, which were in favor of creating business networks with the basic principle of co-competition (competition + cooperation). In other words, those who are in a cluster do not necessarily mean that they are only partners. They can also be competitors.

The development of clusters in the tourism sector is an important prospect for the development of this sector of the economy, however, due to the specificity and characteristics

of the tourism market, innovation in this sector is quite lacking (Breda et al., 2004). Piperopoulos (2007), points out other obstacles regarding the creation and development of clusters in our country, focusing on:

- managerial inefficiencies,
- negative characteristics of entrepreneurs but also,
- limited access to finance.

In our country, some clusters that have been created in the tourism sector are the Tourism Startup Cluster of Greece, ELITOUR, the various clusters in dental tourism, such as Ex.in.Da and Athens Dental Tourism Cluster, the Local Tourism Clusters of Western Greece, the Athena Health Tourism cluster and the cluster in Fthiotida.

At international level, successful efforts have been made to create tourism clusters in various countries, some of which are New Zealand, Poland, Canada and Australia, which essentially demonstrate the benefits of creating tourism clusters, both for the businesses themselves and for the destination.

4. Digital technology in the creation of Clusters

Digital technology is key to increasing the competitiveness of small businesses in Greece. In Greece they are the backbone of the national economy as they account for 99% of the number of businesses (around 730,000 businesses) and 78% of private sector employees.

However, due to their small size and limited resources, they have low productivity, are less outward-looking and contribute only 40% of the total value added to the national economy. Increasing their competitiveness, usually achieved by increasing their size either through mergers and/ or sectoral clusters, is a priority objective that digital technologies prove to be a complementary tool in increasing their productivity, and ultimately in increasing their competitiveness.

Digital technology is also having a significant impact on the tourism industry. Its main applications are online booking platforms, social networking platforms where potential travelers have access to information and tourism services/ products offered by businesses in the tourist destination.

Digital technology has also enabled the use of data analytics, which helps tourism businesses to better understand their customer base and adjust their marketing strategies accordingly. For the first time, the Digital Readiness Index (DRI) was created and recorded for small businesses in Greece, based on the use of 10 digital technologies/ systems: website, social networks, online store, digital campaign, digital communication tools, digital communication tools, ERP systems, CRM systems, cloud infrastructure, digital security, IoT technology. Businesses now, can track customer interactions and use this data to identify patterns and trends in customer behavior. This helps businesses understand what their customers are looking for and develop targeted marketing campaigns and promotions to meet their needs.

5. Case study: The Greek Medical Tourism Council (ELITUR)

The Hellenic Medical Tourism Council (ELITUR) is a Non-Governmental Organization, which sets as its main objective the promotion of health tourism in Greece and the cooperation with similar bodies abroad.

It was founded by the largest private health care providers in the country, creating a cluster of reliable and state-of-the-art health care facilities and companies from various sectors such as airlines, insurance companies, travel agencies, facilitators, hotels, advertising,

business consultants and certification companies that cover the entire spectrum of medical tourism throughout Greece. It is a founding member of the Global Healthcare Travel Council. ELITUR's goal is to promote medical tourism for each of its member companies, to collaborate, resolve common issues, and create economies of scale. Greece, due to its geographical location and geological structure, has a large number of mineral resources. Every year, more and more people of all ages are visiting destinations famous for their thermal waters, wellness and thalassotherapy centres in order to benefit from their beneficial properties, to relax, to feel physical and mental peace, to rejuvenate and ultimately to fight a disease.

Well known are the baths of Loutraki, Pozar in Pella, Sidirokastro and Agistro in the prefecture of Serres, the clay baths in Picrolimni Kilkis and Krinides in Kavala, the famous Edipsos Baths, the thermal baths in Lagada, the steam baths of Amarantos in Konitsa and many more around Greece attract daily visitors who wish to indulge in the services of thermalism, wellness and health tourism. It is noted that ELITUR, Greek Health Tourism Council, which promotes this thematic form of tourism, has taken several initiatives and actions for the development of Health Tourism, its further extroversion and has also developed a network of contacts with Greek Embassies in most countries as well as a data base of contacts in these countries.

Examples are the memoranda of cooperation between the Hellenic Chamber of Hotels (HCH) and Athens International Airport (AIA), with the Hellenic Health Tourism Council ELITUR, aiming, apart from development, to create packages for health tourists in the new international environment and to promote Greece's excellence in health, thermalism and wellness tourism services.

As the President of ELITUR and Governor of Attica, George Patoulis, said, Greece has managed to rise from the 10th position it held in the past to the 5th position worldwide in terms of medical tourism. One of ELITUR's main objectives is now the creation of a global wellness village, where visitors will have the opportunity to be trained 12 months a year on how to conquer wellness. "Health tourism is not only about patients, but also about healthy citizens who want to create better living conditions", Patoulis said.

ELITUR, with the support of the Greek National Tourism Organization and the Ministry of Tourism, participated for the first time as a Gold Sponsor in one of the largest international medical tourism exhibitions, IMTEC 2015, held in Dubai, 7-8 October 2015. It is a unique platform for showcasing participants in the fast-growing medical tourism industry, networking and reaching agreements. In this context, appointments were held with medical tourism intermediaries, hospitals, clinics, dental centres, insurance providers, etc. and, in addition, international networking was significantly enhanced, as meetings were held with representatives of companies and international organisations.

6. Conclusions

An interdependent relationship has been established between tourism and technology. On the one hand, tourism is one of the most important factors in the development of the global economy, thus facilitating technological development, and on the other hand, technology helps to promote, distribute and diversify the tourism product through unlimited access to all information from all over the world. In order for destinations to respond to digital transformation, they are creating support mechanisms that provide expertise, knowledge and resources to businesses and organisations. In today's international and domestic economy, dealing with competition, expertise, immediacy and trust in supplier-buyer relationships, innovation and scale are factors that are as necessary as ever to address.

Clusters of companies is an important institution that provides the possibility of grouping companies in a geographical area, either from the same or from different supply chains, to implement a common project and common objectives, without losing flexibility and independence. It is a dynamic practice that can address the above-mentioned concerns in the context of teamwork

In Greece, although there have been significant practices of clustering, the performance of clusters is nevertheless below the average of the EU countries. Although over the last fifteen years there have been interventions to promote and strengthen networking initiatives. An important example is the non-governmental organisation ELITUR, which has set up business clusters to promote health tourism in Greece and cooperate with similar bodies abroad. A number of actions and initiatives with the support of technology media are taking place for this purpose.

It is imperative that the Greek environment supports the warmth of clustering, which allows mainly small and medium-sized enterprises, which form the basis of the national economy, to improve their competitiveness, productivity and innovation.

Bibliographical references

- Adesina, K. I., & Chinoso, I. (2015). Service delivery and customer satisfaction in hospitality industry: A study of the Divine Fountain Hotels Limited, Lagos, Nigeria. *Journal of Hospitality and Management Tourism*, 6(1), 1-7.
- Asheim, B., Cooke, P., & Martin, R. (2009). Clusters and Regional Development: Critical Reflections and Explorations. *Economic Geography*, 84(1), 109–112. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2008.tb00394.x>
- Breda, Z., Costa, R., & Costa, C. (2004). Do clustering and networks make small places beautiful? the case of Caramulo (Portugal). In L. Lazzeretti & C. Petrillo (Eds.), *Tourism Local Systems and Networking* (pp. 67-82). Amsterdam: Elsevier.
- Enright, M., & Roberts, B. H. (2001). Regional Clustering in Australia. *Australian Journal of Management*, 26, 65–85. Retrieved from 10.1177/031289620102601s04
- Piperopoulos, P. (2007). *Entrepreneurship, Innovation & Business Clusters*. Makedonia: University of Macedonia Publications.
- Porter, E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, 76(6), 77-90. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10187248/>

Webography

- <https://news.travelling.gr/2017/04/%CF%84%CE%B7->
http://www.grhotels.gr/GR/BussinessInfo/News/Lists/List/Attachments/540/ELITOUR_%CE%9F%CE%B7%CE%BD-
<https://startupper.gr/tourism-startup-cluster-%CE%BC%CE%B5-%CF%84%CE%B7%CE%BD->
<https://www.insurancedaily.gr>

Appendix

1. Studies

Case Study: Tourism Industry Clustering Efforts in Malta (2005), Project for the Commission of the European Communities Enterprise and Industry Directorate General.

Drakakis Panagiotis, Papadaskalopoulos Athanasios, Christofakis Manolis, Local Tourism Production Systems: The case of Messinia.

Ελληνική Χειροτεχνία και Οικονομική Ανάπτυξη

Φωτεινή Μαστρογιάννη

Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών
fotmast@hotmail.com

Περίληψη

Η Ελληνική Χειροτεχνία αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και περιλαμβάνει την: υφαντουργία, ταπητουργία, ξυλοτεχνία, ραπτική, αργυροχρυσοχοΐα, μεταξοϋφαντουργία, μεταλλοτεχνία, τα σκαλιστά έπιπλα, κεραμική, ξυλοτεχνία, αγγειοπλαστική, ξυλογλυπτική, κεντητική, υαλοτεχνία και αγγειοπλαστική. Η θεά Αθηνά νίκησε την αράχνη στην υφαντική ενώ ανακάλυψε τη χρυσοχοΐα, την αγγειοπλαστική, τη γλυπτική, τη χαρακτική και την αρχιτεκτονική. Ο Διόδωρος γράφει για την Αθηνά: «Αγχίνου ούσαν καθ' υπερβολήν, τα πλείστας των τεχνών εξευρεΐν». Η Χειροτεχνία όμως, πέραν της σημαντικότητάς της στην πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας έχει σημαντική συμβολή στην οικονομία της χώρας, ενώ οι Πολιτιστικές Βιομηχανίες στις οποίες αποτελεί σημαντικό μέρος αποτελούν έναν ανερχόμενο κλάδο.

Λέξεις - κλειδιά: Χειροτεχνία, Πολιτιστική Κληρονομιά, Οικονομία, Πολιτιστικές Βιομηχανίες.

1. Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο, αποτελεί τμήμα της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο «Ελληνική γυναικεία χειροτεχνία, εργατικό δίκαιο και δημιουργία απασχόλησης στον Τουρισμό». Παρουσιάζονται και αναλύονται στοιχεία για τον κλάδο της Χειροτεχνίας στην Ελλάδα, προκειμένου να τονισθεί η σημαντικότητα του κλάδου για την εθνική οικονομία.

Η Χειροτεχνία αποτελεί μέρος της δημιουργικής οικονομίας. Διεθνώς υπάρχει μία τάση να συνδέονται οι διάφοροι τομείς της δημιουργικής οικονομίας μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας με την πραγματική οικονομία, για παράδειγμα η Χειροτεχνία να συνδέεται με τον Τουρισμό κ.τ.λ. (Τζουγανάτος, 2018).

Η Δημιουργική Βιομηχανία αντιστοιχεί στο 6,1% του παγκόσμιο ΑΕΠ και σε κάποιες χώρες ανέρχεται στο 7% . Δημιουργεί έσοδα που ξεπερνούν τα 2 τρισεκατομμύρια δολάρια, ενώ απασχολεί 50 εκατομμύρια ανθρώπους. Σχεδόν οι μισοί από τους εργαζόμενους είναι γυναίκες ενώ απασχολεί τα περισσότερα άτομα ηλικίας 15-29 ετών σε σχέση με τους υπόλοιπους κλάδους. Το 2014, η Ευρωπαϊκή Ένωση εισήγαγε το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» το οποίο θα χρηματοδοτούσε την πολιτιστική και δημιουργική βιομηχανία με 1,8 τρισεκατομμύρια ευρώ. Το πρόγραμμα αποτελεί ένα είδος σύμπραξης ιδιωτικού και δημοσίου τομέα και παρέχει ασφάλιση στις τράπεζες προκειμένου να παρακινηθούν να χρηματοδοτήσουν μικρομεσαίες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς της δημιουργικής οικονομίας, οι οποίοι απασχολούν περισσότερα από 12 εκατομμύρια ανθρώπους στην Ευρωπαϊκή Ένωση (The Policy Circle, 2022).

Η Ελλάδα έχει πλούσια πολιτιστική κληρονομιά και η Δημιουργική Βιομηχανία και η Χειροτεχνία ως μέρος αυτής μπορούν να συμβάλλουν καθοριστικά στην οικονομική ανάπτυξη και στην απασχόληση. Ιδιαίτερα σημαντικός θα είναι ο ρόλος των τοπικών κοινωνιών για τη διαχείριση αυτού του πλούτου (Τζουγανάτος, 2018).

2. Οικονομικά Στοιχεία

Σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου Περιφερειακής Ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου (2016) που είχε ως στόχο τη χαρτογράφηση της Πολιτιστικής – Δημιουργικής Βιομηχανίας (ΠΔΒ) στην Ελλάδα για το διάστημα Σεπτεμβρίου – Δεκεμβρίου 2016 οι Πολιτιστικές Δημιουργικές Βιομηχανίες (ΠΔΒ) παράγουν και εμπορεύονται αγαθά υψηλού ή συμβολικού χαρακτήρα και η χρήση τους έχει ως στόχο τη δημιουργία βιωματικών αντιδράσεων του καταναλωτή. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων, στις Πολιτιστικές Βιομηχανίες περιλαμβάνονται και οι χειροτεχνίες και πιο συγκεκριμένα η κατασκευή κοσμημάτων, μουσικών οργάνων και παιχνιδιών, οι εκτυπώσεις έργων τέχνης και η αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων.

Η μελέτη του Παντείου Πανεπιστημίου (2016) έδειξε ότι μετά το 2014 οι ΠΔΒ σημείωσαν ανάκαμψη μετά τη μείωση που είχαν το 2008. Η μείωση που είχαν την εξαετία 2008-2014 (55% στην προστιθέμενη αξία με μέση ετήσια μείωση 11,9%) ήταν μεγαλύτερη σε ένταση από αυτή των υπολοίπων κλάδων της ελληνικής οικονομίας. Το ίδιο χρονικό διάστημα στην ΕΕ-28, η προστιθέμενη αξία αυξήθηκε σωρευτικά 23,8% ετησίως. Για τον κλάδο της Χειροτεχνίας οι τάσεις ήταν σταθεροποιητικές, όσον αφορά τον κύκλο εργασιών για το 2015 και το πρώτο εξάμηνο του 2016.

Οι ΠΔΒ το 2014 απασχολούσαν 110.688 εργαζόμενους σε 46.370 επιχειρήσεις, η δε αξία των αγαθών που πουλούσαν ανέρχονταν σε 5,3 δισεκατομμύρια ευρώ, προσφέροντας προστιθέμενη αξία ύψους 2,1 δισεκατομμυρίων ευρώ συμμετέχοντας κατά 1,4% στο ΑΕΠ ενώ το 2008 είχαν προστιθέμενη αξία 4,7 δισεκατομμύρια ευρώ (2,2% του ΑΕΠ). Οι Πολιτιστικές Βιομηχανίες θεωρούνται ως ο πλέον ανερχόμενος κλάδος (Τζουγανάτος, 2018).

Το 2014, ο κλάδος των τεχνών και της διασκέδασης στην Ελλάδα, απασχολούσε 11.200 εργαζόμενους ενώ ανά δημιουργική επιχείρηση απασχολούνταν, το ίδιο διάστημα, 2,4 εργαζόμενοι ανά δημιουργική επιχείρηση ενώ στην ΕΕ-28 εργάζονταν κατά μέσο όρο 3,4 εργαζόμενοι ανά δημιουργική επιχείρηση.

Το 2014 στην ΕΕ-28 οι Πολιτιστικές Βιομηχανίες απασχολούσαν 6,1 εκατομμύρια εργαζομένους, ενώ οι επιχειρήσεις του κλάδου ανέρχονταν σε 1,7 εκατομμύρια συνεισφέροντας στο ευρωπαϊκό ΑΕΠ 353 δισεκατομμύρια ευρώ (2,8%).

Στην Ελλάδα, το 71% των δημιουργικών επιχειρήσεων ήταν ατομικές είτε απασχολούσαν έναν εργαζόμενο, το 25,4% απασχολούσε 2-9 εργαζόμενους ενώ μόνο το 0,6% των επιχειρήσεων απασχολούσε πάνω από 50 εργαζόμενους και παρήγαγε το 26% της προστιθέμενης αξίας ενώ οι υπόλοιπες επιχειρήσεις παρήγαγε το 55% της προστιθέμενης αξίας.

Στις δημιουργικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα απασχολούνταν άντρες (57%), το 65% των εργαζομένων ήταν ηλικίας 30-49 ετών και η πλειοψηφία (57%) ήταν απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η αυξανόμενη επαγγελματοποίηση του κλάδου φαίνεται και από το γεγονός ότι στο υπό μελέτη διάστημα (2008-2014) οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μειώθηκαν κατά 73% ενώ οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξήθηκαν κατά 23,7%.

Η Περιφέρεια Αττικής είναι η πρώτη περιφέρεια της χώρας στη δημιουργική παραγωγή, γιατί παράγει το 75,5% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας της Πολιτιστικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα. Στην Αττική έχουν έδρα το 57,3% των δημιουργικών επιχειρήσεων, οι οποίες και απασχολούν το 60,8% των εργαζομένων του κλάδου. Μετά την Αττική ακολουθεί η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, η οποία παράγει το 10,1% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας. Στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας έχει έδρα το 29,1% των επιχειρήσεων οι οποίες και απασχολούν το 27% των εργαζομένων. Παρατηρούμε λοιπόν ότι και στις Πολιτιστικές Βιομηχανίες τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα και Θεσσαλονίκη)

υπερτερούν της υπόλοιπης Ελλάδας, όπως συμβαίνει και με τους άλλους οικονομικούς κλάδους.

Η Ελλάδα εξήγαγε το 2014 αγαθά αξίας 110 εκατομμυρίων ευρώ – κυρίως πλεκτά, κεντήματα, βιβλία, υφάσματα και ηχογραφημένα μέσα, ενώ γενικότερα μειώθηκαν οι εξαγωγές για το χρονικό διάστημα 2008-2014 κατά 38%. Αντίθετα, οι εισαγωγές πολιτιστικών αγαθών ήταν ύψους 181 εκατομμυρίων ευρώ και αφορούσε κυρίως βιντεοπαιχνίδια, κονσόλες παιχνιδιών και κινηματογραφικών ταινιών και μειώθηκαν κατά 51,2%.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ειδικότερα μετά το 2020, ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες για τα χειροτεχνικά προϊόντα στο πλαίσιο της προστασίας της άυλης δημιουργίας, όπως καταγράφεται στην Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής της 25^{ης} Νοεμβρίου 2020 [EE COM (2020) 760, final] (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022). Μέρος της πρωτοβουλίας ήταν η νέα προσέγγιση στην προστασία της γεωγραφικής ταυτότητας και της επέκτασής της, γιατί μέχρι πρότινος περιοριζόταν στον πρωτογενή τομέα.

Το αποτέλεσμα του Σχεδίου Δράσης του 2020 ήταν η πρόταση για την υιοθέτηση Ευρωπαϊκού Κανονισμού για την προστασία γεωγραφικής προέλευσης των χειροτεχνικών και βιομηχανικών προϊόντων. Παρατηρήθηκε ότι περισσότερα από τα μισά κράτη μέλη της ΕΕ έχουν δημιουργήσει ειδικά εθνικά καθεστώτα για τα χειροτεχνικά, βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα. Τα υπόλοιπα κράτη μέλη χρησιμοποιούν, μόνο, κανόνες που αφορούν κανόνες αθέμιτου ανταγωνισμού και εμπορικά σήματα. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ένα διασυννοριακό σύστημα στην εσωτερική αγορά που να αναγνωρίζει αμοιβαία τα εθνικά συστήματα προστασίας αυτών των προϊόντων (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022).

Οι εθνικές πολιτικές στα χειροτεχνικά προϊόντα των κρατών μελών της ΕΕ έχουν διαφορετική στόχευση και είναι ετερόμορφες. Από έρευνες που διενεργήθηκαν το 2013 και 2019 διαπιστώθηκε ότι κύρια εργαλεία για τα προϊόντα της Χειροτεχνίας είναι η νομοθεσία για τα εμπορικά σήματα και την προστασία του καταναλωτή, ενώ σε μικρότερο βαθμό έχουν καταγραφεί ειδικά συστήματα προστασίας. Αρκετές χώρες (βλ. Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ολλανδία και Νορβηγία) έχουν δημιουργήσει Συμβούλια Χειροτεχνίας (Crafts Councils) τα οποία υποστηρίζονται από το κράτος. Τα Συμβούλια Χειροτεχνίας λειτουργούν ως σύνδεσμοι μεταξύ των χειροτεχνών και του κράτους και ο ρόλος τους είναι η υποστήριξη και η χρηματοδότηση των χειροτεχνικών επιχειρήσεων και η δημιουργία μητρώου χειροτεχνών. Οι χειροτέχνες εθελοντικά εγγράφονται στο μητρώο αλλά όσοι συμμετέχουν υποστηρίζονται τόσο σε θέματα προβολής όσο και χρηματοδότησης (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022).

3. Κρατική Στρατηγική στις Δημιουργικές Βιομηχανίες – Χειροτεχνία

Η Ελλάδα έχει εντάξει στον αναπτυξιακό της σχεδιασμό, στα πλαίσια της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», τους κλάδους του Τουρισμού, Πολιτισμού και των Δημιουργικών Βιομηχανιών (Τζουγανάτος, 2018). Οι κλάδοι του Πολιτισμού και των Δημιουργικών Βιομηχανιών συσχετίζονται με τον Τουρισμό, συμβάλλοντας στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Οι νέες τεχνολογίες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο γιατί ενισχύουν την πρόσβαση στα πολιτιστικά αγαθά αλλά και στην ανάπτυξη του κλάδου, γιατί οι διεθνείς αγορές θα ενισχύσουν τη ζήτηση για πολιτιστικά αγαθά. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κήρυξε το 2018 ως έτος Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς και υπήρξαν προτάσεις (Τζουγανάτος, 2018) για την ίδρυση ενός φορέα δημιουργικής πολιτιστικής βιομηχανίας με τη συνεργασία των υπουργείων Ανάπτυξης, Τουρισμού και Πολιτισμού, ΜΚΟ, τοπικών κοινωνιών, ερευνητικών κέντρων και άλλων συλλογικοτήτων.

Στόχοι του φορέα θα ήταν να προωθήσει την ανάπτυξη της δημιουργικής οικονομίας στην Ελλάδα, να χαρτογραφήσει τον κλάδο και να αποτυπώσει τα πολιτιστικά προϊόντα κάθε περιοχής. Η διαμόρφωση στρατηγικής σε περιφερειακό αλλά και κεντρικό επίπεδο, λαμβάνοντας υπόψιν τις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής, η διοργάνωση επιμορφωτικών εκδηλώσεων για τους εμπλεκόμενους και μη, η διασύνδεση των φορέων του κλάδου με τον Τουρισμό, η προώθηση έργων των μελών της Δημιουργικής Βιομηχανίας αποτελούν επιπλέον στόχους. Πέραν αυτών, στόχοι του φορέα θα ήταν η ενίσχυση του επιχειρείν στον κλάδο, μέσω και της σύνδεσής του με τις παραγωγικές δυνάμεις κάθε τοπικής κοινωνίας, παρεμβάσεις στους τουριστικούς προορισμούς της χώρας έτσι ώστε να καταστούν ελκυστικότεροι, η συγκρότηση μητρώου πολιτιστικών δημιουργικών οργανισμών και η ενθάρρυνση της ψηφιακής τεχνολογίας στον κλάδο. Ο φορέας θα μπορούσε να συμμετάσχει στην πιστοποίηση των αιτούντων και στη χρηματοδότησή τους μέσω ΕΣΠΑ.

Η Ελλάδα κατόρθωσε να εξασφαλίσει πόρους από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Ανάκαμψης για έργο προϋπολογισμού 18 εκατομμυρίων ευρώ το οποίο έχει ενταχθεί στο Εθνικό Σχέδιο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας «Ελλάδα 2.0» (Λακασάς, 2021).

Στο έργο αυτό προβλέπεται η χαρτογράφηση των διαφορετικών τύπων Χειροτεχνίας ανά περιοχή, η διασύνδεσή της με εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δομές αλλά και η δημιουργία πιστοποιημένων κέντρων εκμάθησης και δομών διδασκαλίας. Μέσω του συγκεκριμένου έργου θα γίνει αναβάθμιση του χειροτεχνικού εξοπλισμού και θα δοθούν οικονομικά κίνητρα, προκειμένου να αναπτυχθούν συγγενείς επιχειρηματικές δραστηριότητες.

Στόχος του προγράμματος είναι να αξιοποιηθούν πόροι που καταστρέφονται όπως για παράδειγμα, το μαλλί προβάτων, να ενισχυθούν όσοι επιθυμούν να παράγουν με βιώσιμο τρόπο τις πρώτες ύλες που χρειάζεται η Χειροτεχνία, να δώσει κίνητρα στους ανθρώπους που θέλουν να ασχοληθούν επαγγελματικά με τη Χειροτεχνία και να δημιουργήσει μία αλυσίδα αξίας που θα συνδέει την αγορά με τη ζήτηση, εστιάζοντας στον καταναλωτή που επιθυμεί ποιοτικά προϊόντα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας, θα αυξηθούν οι εξαγωγές και θα αναδυθεί μία νέα γενιά χειροτεχνών που όντας επαγγελματικά καταρτισμένοι και έχοντας λάβει την κατάλληλη πιστοποίηση θα μπορέσουν να αναπτυχθούν περαιτέρω επιχειρηματικά.

Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (2022) προχώρησε σε μία Προγραμματική Σύμβαση με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας με στόχο τη στήριξη τεχνιτών - καλλιτεχνών της Ελλάδας, μέσω της εκπόνησης ερευνητικού έργου με δράσεις βιώσιμης ανάπτυξης και επιχειρηματικής ενίσχυσης της Χειροτεχνίας. Το ερευνητικό έργο θα διαμορφώσει στρατηγική, έχοντας χαρτογραφήσει τους κλάδους της Υφαντικής, Ξυλοτεχνίας και της Αγγειοπλαστικής των περιοχών που επιλέχθηκαν για πιλοτική εφαρμογή. Η Σύμβαση έχει διάρκεια υλοποίησης 18 μηνών και χρηματοδοτείται από το Ταμείο Ανάκαμψης. Η Χειροτεχνία αποτελεί προστατευόμενη μορφή τέχνης σύμφωνα με τη Σύμβαση της UNESCO. Τον Ιούνιο 2021 ανακοινώθηκε ότι οι χειροτέχνες που θα επανεκκινήσουν την επαγγελματική τους δραστηριότητα εντός των επόμενων δώδεκα μηνών δε θα πλήρωναν τέλος επιτηδεύματος για τη χρονική περίοδο 2022-2024. Το Υπουργείο στοχεύει στην αναβίωση της Χειροτεχνίας και ειδικότερα της Ξυλοτεχνίας, της αγγειοπλαστικής και της υφαντικής. Η προσπάθεια αυτή υλοποιείται εντός του πλαισίου του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας Ελλάδα 2.0.

Οι κατευθύνσεις που θα προκύψουν από τη στρατηγική που θα είναι αποτέλεσμα του ερευνητικού έργου θα αναδειχτεί η πολιτιστική κληρονομιά, θα αναβαθμιστούν οι τρεις

κλάδοι επαναπροσδιοριζόμενοι όσον αφορά την επιχειρηματικότητα και την τεχνολογία. Το ερευνητικό έργο προβλέπεται να έχει τα ακόλουθα αποτελέσματα:

- Δημιουργία μελέτης που θα αφορά τη χάραξη και την εφαρμογή Πρότυπης Στρατηγικής Ανασύστασης – Ανάπτυξης και Επαναπροσδιορισμού της Ελληνικής Χειροτεχνίας. Η μελέτη θα καταγράφει στοιχεία στις περιοχές που θα μελετηθούν και θα συνθέτουν τον χαρακτήρα των χειροτεχνικών κλάδων σε αυτές με στόχο την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών μοντέλων.
- Θα αναπτυχθεί ένα πρόγραμμα σπουδών διετούς φοίτησης και θα χορηγεί πιστοποιημένη κατάρτιση στην αγγειοπλαστική, ξυλοτεχνία και στην υφαντική. Η πιλοτική φάση του προγράμματος περιλαμβάνει την ίδρυση είκοσι σχολών κατάρτισης σε όλη την Ελλάδα.
- Τέλος, θα δημιουργηθεί μία Ανοιχτή Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Ελληνικής Χειροτεχνίας, η οποία θα περιέχει σχέδια και τεχνικές της λαϊκής τέχνης έτσι ώστε οι χειροτέχνες να μπορούν να βρουν παραδοσιακά μοτίβα, μελέτες, διακοσμητικά θέματα και τεχνικές.

Σύμφωνα με καταγραφή που έγινε από τα τοπικά επιμελητήρια και την Κεντρική Ένωση Επιμελητηρίων Ελλάδος και τα στοιχεία του ΓΕΜΗ στον κλάδο της Χειροτεχνίας με διερεύνηση συγκεκριμένων ΚΑΔ και με εξαίρεση τις σαφώς βιομηχανικές δραστηριότητες, διαπιστώθηκε ότι 10.969 επιχειρήσεις πανελλαδικά δραστηριοποιούνται στη Χειροτεχνία. Οι 4.504 από αυτές έχουν ως κύρια δραστηριότητα τη Χειροτεχνία ενώ 7.408 την εμφανίζουν ως δευτερεύουσα (πιθανώς και ως επικουρική άλλων δράσεων) ενώ υπάρχουν και 943 επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στη Χειροτεχνία, παράλληλα και μέσω άλλου κύριου ΚΑΔ (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022). Η Ξυλοτεχνία και η Αργυροχοΐα – Χρυσοχοΐα είναι οι κύριοι κλάδοι, σημειώνεται άνοδος στο Ψευδοκόσμημα και στην Κούκλα και Χειροποίητα Παιχνίδια ενώ υποχωρούν οι κλάδοι της Κεραμικής και της Χειροτεχνίας Υφάσματος (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022).

Αναφορικά με τη γεωγραφική κατανομή των χειροτεχνικών επιχειρήσεων έχουμε την ακόλουθη ποσοστιαία καταγραφή τους ανά περιφέρεια (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022):

Πίνακας 1. Γεωγραφική Κατανομή Χειροτεχνικών Επιχειρήσεων

Περιφέρεια Αττικής	34,83%
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	17,59%
Περιφέρεια Κρήτης	9,76%
Περιφέρεια Θεσσαλίας	6,38%
Περιφέρεια Νότιου Αιγαίου	6,21%
Περιφέρεια Πελοποννήσου	4,91%
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	2,08%
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	1,89%
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	1,70%

Όπως παρατηρείται, ο όγκος της επιχειρηματικής χειροτεχνικής δραστηριότητας πραγματοποιείται στην Αττική ενώ η απόκλιση μεταξύ των διαφόρων περιφερειών είναι σημαντική παρά την ιστορική τους πορεία στον κλάδο.

Σε σχετική έρευνα που χρηματοδότησε το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2022) σε στατιστικό δείγμα 500 επιχειρήσεων στρωματοποιημένο περιφερειακά και κλαδικά διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Το 91,2% των επιχειρήσεων του κλάδου απασχολεί 1-5 άτομα ενώ μόνο το 5,8% απασχολεί 6-9 εργαζόμενους. Συνεπώς, πρόκειται για πολύ μικρές επιχειρήσεις.

Η κύρια ομάδα των επιχειρηματιών στη Χειροτεχνία είναι απόφοιτοι Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ενώ αρκετοί (ποσοστά δεν προσδιορίζονται στην ανακοίνωση του Υπουργείου Ανάπτυξης και Επενδύσεων) είναι απόφοιτοι υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Επιθυμούν την απόκτηση συμπληρωματικών δεξιοτήτων κυρίως τεχνικών για το προσωπικό και ειδικότερα ψηφιακές δεξιότητες και δεξιότητες προώθησης.

Το βασικό πρόβλημα των επιχειρήσεων του κλάδου είναι η έλλειψη ρευστότητας, το κόστος των πρώτων υλών καθώς και η πρόσβαση στη χρηματοδότηση (οι περισσότερες επιχειρήσεις δήλωσαν ότι χρειάζονται ποσά ως 30.000 ευρώ). Άλλα προβλήματα είναι η ένταση του ανταγωνισμού, η έλλειψη προβολής και η μη επαρκής στελέχωση με ανθρώπινο δυναμικό.

Αναφορικά με τη χρηματοδότηση έχουν προταθεί οι ακόλουθες δημόσιες πολιτικές (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022):

- Να αναβαθμιστεί ο εξοπλισμός των χειροτεχνικών επιχειρήσεων.
- Να δημιουργηθούν Μικροπιστώσεις.
- Να ενισχυθεί η ρευστότητα των χειροτεχνικών επιχειρήσεων μέσω εναλλακτικών εργαλείων χρηματοδότησης.
- Να ενισχυθεί η ίδρυση επιχειρήσεων δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη νεανική επιχειρηματικότητα και στους κλάδους προτεραιοποίησης.
- Να εφαρμοστεί ένα ειδικό πλαίσιο διευθέτησης οφειλών.
- Να χρησιμοποιηθούν επιδοτούμενα υποστηρικτικά εργαλεία.
- Να ενισχυθούν οι αλυσίδες αξίας και οι περιφερειακοί συνεργατικοί σχηματισμοί.

Για τα προγράμματα που απευθύνονται σε χειροτεχνικές επιχειρήσεις να επισπευσθούν οι αναγκαίες διαδικασίες όσον αφορά την εξέταση των αιτημάτων επιδότησής τους. Οι ενέργειες που οι επιχειρήσεις θεωρούν ότι θα συμβάλλουν στην επίλυση των παραπάνω προβλημάτων είναι οι ακόλουθες: αγορά εξοπλισμού που θα βοηθήσει στη βελτίωση της παραγωγής, η βελτίωση στην προμήθεια πρώτων υλών, η προβολή μέσω ηλεκτρονικών καταστημάτων ενώ, όσον αφορά την επίλυση του προβλήματος ρευστότητας και της έλλειψης χρηματοδότησης, προτάθηκαν τα ακόλουθα κατά σειρά προτεραιότητας: λήψη επιχορήγησης για την κάλυψη λειτουργικών δαπανών, ύπαρξη μηχανισμών δόσεων για την τακτοποίηση των χρεών προς το δημόσιο και τέλος, πρόσβαση σε χρηματοδότηση με εγγύηση του Ελληνικού Δημοσίου (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022). Αναφορικά με τις χρηματοδοτικές προσεγγίσεις που προτιμούν, η επιχορήγηση είναι η βασικότερη και στη συνέχεια προτιμώνται οι φοροαπαλλαγές, οι μικροπιστώσεις (ποσά μικρότερα των 25.000 ευρώ), τα δάνεια με ευνοϊκό επιτόκιο και τέλος, οι ρυθμίσεις για την Επιστρεπτέα Προκαταβολή.

Οι συμμετέχοντες επιθυμούν να λειτουργήσει η Πολιτεία επικουρικά, μέσω της Μεταφοράς Τεχνολογίας, της Χρηματοδότησης, της Αναβάθμισης Δεξιοτήτων, του Νομοθετικού Πλαισίου και τέλος της Διεθνοποίησης των χειροτεχνικών κλάδων.

Η έρευνα επεκτάθηκε και στους φορείς Χειροτεχνίας. Οι φορείς δήλωσαν ότι ως ζητούμενα προσόντα για το προσωπικό είναι η ειδίκευση στους διάφορους κλάδους μέσω επαγγελματικής εμπειρίας είτε μέσω διπλώματος εξειδίκευσης είτε τέλος, μέσω των τεχνικών δεξιοτήτων που είναι αναγκαίες για την άσκηση του επαγγέλματος. Όσον αφορά τις δεξιότητες, προτάθηκε να αναβαθμιστούν μέσω της Δια Βίου Μάθησης. Ειδικότερα προτάθηκαν:

- Να καταγραφούν οι ανάγκες δεξιοτήτων.
- Να ενισχυθούν συγκεκριμένες τεχνικές γνώσεις και δεξιότητες.
- Οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας να έχουν τη δυνατότητα πρακτικής άσκησης με έμφαση στις δεξιότητες που είναι απαραίτητες για τη χειροτεχνική δραστηριότητα.
- Να διαμορφωθεί σύστημα μαθητείας, έτσι ώστε να υπάρχουν μακροπρόθεσμα οφέλη.
- Να διασυνδεθεί η Χειροτεχνία με το εθνικό σύστημα δεξιοτήτων.
- Να προωθηθούν οι επιχειρηματικές ανταλλαγές και ο Επαγγελματικός – Εκπαιδευτικός Τουρισμός.
- Να προωθηθεί η ψηφιακή κατάρτιση αλλά και η μεταφορά γνώσεων.
- Να ενισχυθεί η άτυπη μάθηση τόσο για τους εργαζόμενους όσο και για τους αυτοαπασχολούμενους.
- Η Χειροτεχνία να συνεισφέρει στην κατάρτιση σύγχρονων επαγγελματικών περιγραμμάτων.

Οι φορείς ανέφεραν ότι βασικά προβλήματα για την ανάπτυξη του κλάδου είναι η έλλειψη ρευστότητας, τα χρέη προς το Δημόσιο και προς τους ιδιώτες, η μη επαρκής στελέχωση ανθρώπινου δυναμικού με τις κατάλληλες, για τον κλάδο, δεξιότητες, οι υψηλές τιμές, η έλλειψη διαθεσιμότητας πρώτων υλών καθώς και η ελλιπής προβολή. Όσον αφορά τα μέτρα οικονομικής ενίσχυσης από την Πολιτεία, τόνισαν, με σειρά προτεραιότητας, την επιχορήγηση, τις φοροαπαλλαγές, τις μικροπιστώσεις (ποσά μικρότερα των 25.000 ευρώ), τα δάνεια με ευνοϊκό επιτόκιο και τέλος, τις ρυθμίσεις για την επιστρεπτέα προκαταβολή.

Τόνισαν τον παράγοντα της καινοτομίας δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάπτυξη των ηλεκτρονικών πωλήσεων, νέων τεχνικών προώθησης και στην ανάπτυξη καινοτομικών μεθόδων στην παραγωγή.

Στα αποτελέσματα σχετικής έρευνας που χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2022) προτάθηκε να δημιουργηθεί ένας επίσημος κατάλογος των χειροτεχνικών κλάδων που θα συνδέεται με συγκεκριμένους ΚΑΔ (Κωδικοί Αριθμοί Δραστηριότητας) οι οποίοι θα ονομάζονται χειροτεχνικοί ΚΑΔ. Η δημιουργία αυτών των ΚΑΔ θα προκύψει από τη συνεργασία με τους αρμόδιους κλαδικούς φορείς.

Οι ΚΑΔ θα πρέπει να υιοθετούν τον Ευρωπαϊκό Κανονισμό σχετικά με την προστασία της γεωγραφικής προέλευσης. Προτάθηκε ήδη ο παρακάτω κατάλογος προς συζήτηση (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022):

4. Επίλογος

Έχει προταθεί με βάση τους προαναφερθέντες κλάδους και αφού χαρτογραφηθεί ο κλάδος να δημιουργηθεί ένα εξειδικευμένο μητρώο Χειροτεχνίας καθώς και να παρασχεθεί σήμα που θα προσδιορίζει την ταυτότητα των χειροτεχνικών προϊόντων. Το σήμα μπορεί να εξειδικεύεται ανά κλάδο ή ανά περιφέρεια (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022).

Η δημιουργία μητρώου θα βοηθήσει στην καλύτερη οργάνωση και κρατική χρηματοδότηση του χειροτεχνικού κλάδου ενώ η δημιουργία ενιαίου σήματος θα βοηθήσει στην καλύτερη προβολή των χειροτεχνικών προϊόντων αλλά και στη δημιουργία κάποιων προτύπων ποιότητας. Θεωρούμε ότι το σήμα αυτό θα πρέπει να είναι ενιαίο και όχι

ξεχωριστό ανά περιφέρεια γιατί θα δημιουργήσει σύγχυση στον καταναλωτή ιδιαίτερα τον ξένο τουρίστα ενώ θα δημιουργηθεί μία εικόνα διάσπασης της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- The Policy Circle. (2022). *The Creative Economy*. Retrieved from <https://www.thepolicycircle.org/minibrief/the-creative-economy/>
- Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου. (2016). *Μελέτη για την χαρτογράφηση της Πολιτιστικής Δημιουργικής Βιομηχανίας στην Ελλάδα*. Ανακτήθηκε από <https://www.culture.gov.gr/DocLib/Xartografisi.Full.2.pdf>
- Λακασάς, Α. (2021). *Η ελληνική Χειροτεχνία, επιτέλους, ενισχύεται*. Αθήνα: Η Καθημερινή. Ανακτήθηκε από <https://www.kathimerini.gr/society/561512644/i-elliniki-cheirotechnia-epitelous-enischyetai/>
- Τζουγανάτος, Ν. (2018). *Η συμβολή της Δημιουργικής Οικονομίας στην ανάπτυξη*. Ανακτήθηκε από <https://commonality.gr/symvoli-tis-dimiourgikis-ikonomias-stin-apartyxi/>
- Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. (2022). *Εισηγητικό σημείωμα στην Ημερίδα – Workshop*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης.
- Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. (2022). *Το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού αναβιώνει και ενισχύει την ελληνική χειροτεχνία*. Ανακτήθηκε από <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=4348>

Ελληνική ταπητουργία και πρόσφυγες υφάντρες: ένα ανεκτίμητο κεφάλαιο πολιτισμικής κληρονομιάς

Αικατερίνη Τζάμου

Σύμβουλος Εκπαίδευσης Φιλολόγων, ΔΔΕ Πειραιά

ktz12665@gmail.com

Περίληψη

Η άφιξη των προσφύγων το 1992 και το 1924 αφενός αναζωογόνησε την ελληνική βιομηχανία, αφετέρου επέδρασε και στην ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία και την ταπητουργία. Έχοντας ζήσει σε τόπους με πολιτιστική παράδοση πολλών αιώνων, μετέφεραν στη νέα τους πατρίδα μια τεχνογνωσία που αποτελεί ανεκτίμητο κεφάλαιο πολιτισμικής κληρονομιάς. Τα σχέδια των χαλιών Sparta, τα οποία σύμφωνα με τις ειδικούς θεωρούνται ελληνικά, αποπνέουν έντονα το ελληνικό στοιχείο, καθώς αποτυπώνουν την ελληνική κουλτούρα και θρησκεία και δουλευόταν με τον ασύμμετρο κόμπο, μια τεχνική που έχει ρίζες στην αρχαιότητα. Στην εισήγησή μας, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τη συμβολή των προσφύγων στον τομέα της ταπητουργίας, είτε μέσα από τη βιομηχανική παραγωγή, είτε μέσα από τις οικοτεχνίες. Θα εξετάσουμε, ως μελέτη περίπτωσης, την ιστορία συγκεκριμένων οικογενειών προσφύγων που δραστηριοποιήθηκαν σε αυτούς τους τομείς. Θα εστιάσουμε κυρίως στη συμβολή των γυναικών, είτε ως ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, είτε ως φορείς μιας υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που εμπλούτισε την ελληνική κοινωνία, οικονομία και τέχνη με ένα πολιτισμικό κεφάλαιο ανεκτίμητης αξίας.

Λέξεις - κλειδιά: Υφαντουργία, Γυναικεία Επιχειρηματικότητα, Εφαρμοσμένες Τέχνες.

1. Ανάπτυξη ελληνικής ταπητουργίας

Η σύγχρονη ιστοριογραφία καταγράφει αντικρουόμενες θέσεις όσον αφορά τη συμβολή του προσφυγικού πληθυσμού στη βιομηχανική ανάπτυξη του Μεσοπολέμου. Μια μερίδα έγκριτων ιστορικών αμφισβητεί όχι μόνον τον ρόλο των προσφύγων στην ανάπτυξη, αλλά και το εάν και κατά πόσο σημειώθηκε βιομηχανική ανάπτυξη την περίοδο αυτή (Δρίτσα, 1990). Υποστηρίζουν ότι οι απόψεις που κατά καιρούς διατυπώθηκαν για την εισροή κεφαλαίων στην Ελλάδα από πρόσφυγες επιχειρηματίες είναι ατεκμηρίωτες και ότι η συγκρότηση μιας φθηνής εργατικής δύναμης εξαιτίας της προσφυγικής εγκατάστασης είναι αμφισβητήσιμη. Φτάνουν, μάλιστα, να χαρακτηρίσουν ως «μύθο» τη σύνδεση του προσφυγικού με την ανάπτυξη (Κωστής, 2018: 127). Αυτή η πλευρά της ιστοριογραφίας επισημαίνει ως κύριο παράγοντα εξέλιξης την αλλαγή της κρατικής πολιτικής ως προς το θέμα της βιομηχανίας, ένα φαινόμενο που σχετίζεται με ανάλογες πολιτικές που ακολουθούνται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες τον Μεσοπόλεμο, ανεξαρτήτως προσφυγικού (Κωστής, 2018: 130). Αυτό, πάντως, που δεν αμφισβητείται από την παραπάνω ιστοριογραφική προσέγγιση είναι η σημαντική αύξηση των ποσοστών της γυναικείας εργασίας στη βιομηχανία, εξαιτίας του προσφυγικού (Κωστής, 2018: 117).

Από την άλλη πλευρά, έχουμε πλήθος μελετών που υποστηρίζουν τις αντίθετες θέσεις: την τόνωση της ελληνικής οικονομίας με εισροή κεφαλαίων από πρόσφυγες επιχειρηματίες, την ενδυνάμωση των επιχειρήσεων από εξειδικευμένο υπαλληλικό προσωπικό με υψηλό βαθμό μόρφωσης σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό, από επιχειρηματικά στελέχη με τεχνογνωσία, από τραπεζικά και εμπορικά στελέχη με γλωσσομάθεια και διεθνή εμπειρία. Εξάλλου, τόσο οι προφορικές μαρτυρίες προσφύγων όσο και τα κείμενα που αναδεικνύουν προσωπικές ή οικογενειακές ιστορίες επιχειρηματιών οι οποίοι ίδρυσαν βιομηχανικές

μονάδες τον Μεσοπόλεμο, παρουσιάζουν μια διαφορετική εικόνα για τον ρόλο του προσφυγικού στοιχείου στην ανάπτυξη (Ελμαλόγλου, 2000; Παπαδάκη, 2006; Εφραίμογλου, 2012).

Η παραπάνω βιβλιογραφία συγκλίνει ως προς ένα αξιοσημείωτο γεγονός: λίγο μετά το 1922 και για πρώτη φορά στην Ελλάδα, αναπτύχθηκε η ταπητουργία και μέσα σε λίγα χρόνια άρχισε να ανταγωνίζεται την τουρκική στη διεθνή αγορά. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη συμβολή των προσφύγων από την περιοχή της Πισιδίας, όπου είχε αναπτυχθεί μια παράδοση στον τομέα της ταπητουργίας ήδη από τα μέσα του 19ου αι. (Ιστοκοπούλου, 2000). Τα χαλιά τύπου *Israrta* και ο ρόλος των Σπαρταλήδων ταπητουργών που εισήγαγαν τα σχέδια σε χιλιοστομετρικό χαρτί (*milimetré*) αποτέλεσαν ένα πολιτισμικό κεφάλαιο ταπητουργικής παράδοσης που μεταφυτεύτηκε σε πολλές περιοχές της Ελλάδας μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

Σε πολλούς συγγραφείς, αναπαράγεται η άποψη ότι η κατασκευή ταπήτων με ασύμμετρους κόμπους ήταν άγνωστη στην Ελλάδα πριν την έλευση των προσφύγων (Τσουρινάκη, 2022). Αυτό δεν είναι απολύτως σωστό, καθώς καταγράφονται περιπτώσεις που μαρτυρούν ότι η συγκεκριμένη τεχνική εισάγεται στην ελληνική επικράτεια λίγο νωρίτερα. Συγκεκριμένα, η Λήδα Ιστοκοπούλου τεκμηριώνει στην εμπειριστατωμένη μελέτη της ότι στην Μαυρογένειο Επαγγελματική Σχολή της Σάμου διδασκόταν η ταπητουργία από εκπαιδευτές με καταγωγή τη Σπάρτη Πισιδίας. Η ίδια ιστορικός αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατά την περίοδο των εκτοπισμών (1918-1919) πολλοί Σπαρταλήδες εξόριστοι δίδασκαν την ταπητουργία στους τόπους εξορίας τους (Ιστοκοπούλου, 2000: 220). Αυτό, βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο βίαιος εκπατρισμός μετά το 1922 ήταν το χρονικό ορόσημο για την εδραίωση της ταπητουργίας στην Ελλάδα.

Προφορικές μαρτυρίες καταγράφουν την άφιξη των πρώτων Σπαρταλήδων στον Πειραιά τον Νοέμβριο του 1922, αφού πέρασαν πρώτα από Ρόδο, Πάρο, Μύκονο, Ύδρα και άλλα νησιά (Πεσματζόγλου, 1990: 462; Σαπουντζάκης, 2007: 143). Οι Σπαρταλήδες πρόσφυγες ίδρυσαν την επιχείρηση «Ένωση Ταπητουργών Ανατολής» στην Ύδρα το 1923. Ταπητουργεία μικρής κλίμακας (ως βιοτεχνίες ή οικοτεχνίες) αρχίζουν να λειτουργούν σχεδόν ταυτόχρονα με την άφιξη των προσφύγων σχεδόν σε όλη την Ελλάδα.

Ωστόσο, το πρώτο εργοστάσιο ταπητουργείο στην Ελλάδα ιδρύεται το 1922 από τον Φίλιππο Καχραμάνογλου, στην περιοχή Πολύγωνο της Αθήνας (Ελμαλόγλου, 2000: 54). Ο Καχραμάνογλου ήταν από τους Σπαρταλήδες εκείνους που είχαν εγκατασταθεί στη Σμύρνη αμέσως μετά τον σεισμό του 1914 που έπληξε την περιοχή της Πισιδίας. Στη Σμύρνη υπήρχε ήδη μια ακμάζουσα εμπορική κοινότητα ταπητουργών από το 1908, όταν ιδρύεται η εταιρεία «Οριένταλ Κάρπετ». Οι Σπαρταλήδες που συνενώθηκαν σε αυτήν μετά το 1914 δραστηριοποιήθηκαν ενεργά στην ταπητοβιομηχανία και το εμπόριο και κατάφεραν εγκαίρως να περισώσουν τα κεφάλαιά τους, ώστε να επενδύσουν στην Ελλάδα (Πεσματζόγλου, 1990: 463). Ο Φίλιππος Καχραμάνογλου θα ιδρύσει μια δεύτερη, ακόμα μεγαλύτερη ταπητοβιομηχανία στον Ποδονίφτη, το 1923-1924.

Η Ιουλία Παπαδάκη μεταφέρει αυτούσια αποσπάσματα του κειμένου που δημοσίευσε ο Καχραμάνογλου στο Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών του 1922 (Καχραμάνογλου, 1922; Παπαδάκη, 2006). Η Παπαδάκη σχολιάζει εύστοχα ότι στόχος του συγγραφέα ήταν να τονιστεί η σημασία της ανασύστασης της ταπητουργίας σε ελληνικό πλέον έδαφος και να ευαισθητοποιηθεί η Πολιτεία ώστε να θεσπίσει κρατικά προστατευτικά μέτρα για τη βιομηχανία και το εμπόριο ελληνικών ταπήτων.

Εικόνα 1. Ταπητουργείο Γραμματικόπουλου στη Δραπετσώνα

Φαίνεται πως ο Καχραμάνογλου δικαιώθηκε. Πράγματι, το ελληνικό κράτος παραχώρησε εικοσιπέντε βιομηχανικά οικόπεδα στην περιοχή του Ποδονίφτη πλάι στον προσφυγικό συνοικισμό (κατόπιν μετονομάστηκε σε Νέα Ιωνία), ενώ σαράντα βιομηχανικά οικόπεδα παραχωρήθηκαν σε διάφορους άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αττικής. Όπως σημειώνει και ο Κώστας Κωστής, ενώ στις προθέσεις της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) ήταν να κατασκευαστούν προσφυγικοί συνοικισμοί κοντά σε εργοστάσια, στην πραγματικότητα «αυτό που συνέβη ήταν να κατασκευαστούν τα εργοστάσια κοντά σε προσφυγικούς συνοικισμούς» (Κωστής, 2018: 117).

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων διέθεσε ένα πολύ σημαντικό ποσό του προϋπολογισμού της για την ταπητουργία, με στόχο να συγκρατήσει τον αγροτικό πληθυσμό, και ιδιαίτερα τις γυναίκες, στην ύπαιθρο. Σε ένα άρθρο του 1928 με τίτλο «Δια την ταπητουργία: τί δέον γένεσθαι» (Εφημερίδα Μακεδονία: 6), αναφέρεται ότι ο Α. Πάλλης, μέλος της Ε.Α.Π., πρότεινε να «χρησιμοποιηθούν ειδικά τεχνίτριαι πληρωμένα παρά του εποικισμού», για να διδάξουν την τέχνη στις νεαρές γυναίκες. Ωστόσο, ο κύριος κορμός της ελληνικής ταπητουργίας βρίσκεται στα αστικά κέντρα.

Με κέντρο τον Ποδονίφτη ιδρύθηκαν πολλά εργοστάσια ταπητουργεία που διέθεταν δύο χιλιάδες αργαλειούς και απασχολούσαν περίπου έξι χιλιάδες εργάτριες. Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκε και η σχετική οικοτεχνία που απασχολούσε την περίοδο εκείνη περίπου τριάντα χιλιάδες εργάτριες. Τα στατιστικά στοιχεία για τη δεκαετία 1922-1932 δείχνουν πως ο αριθμός των βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, σχεδόν διπλασιάστηκε. Οι κατάλογοι των επιχειρήσεων Ελληνικής Βιομηχανίας καταδεικνύουν ότι η υφαντουργία και η ταπητουργία ήταν το πεδίο στο οποίο δραστηριοποιήθηκαν προνομιακά οι πρόσφυγες επιχειρηματίες (Εφραίμογλου, 2012: 214-217). Η Παπαδάκη, καταγράφοντας αποσπάσματα από τον Οικονομικό Ταχυδρόμο, τεκμηριώνει ότι ο βιομηχανικός κλάδος της ταπητουργίας ήταν άγνωστος πριν την έλευση των προσφύγων και αποτελεί αποκλειστικά δικό τους δημιούργημα (Παπαδάκη, 2006: 171).

Μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση καταγράφεται από τους Σαπουντζάκη και Λυκούδη, στη μελέτη τους για τα σχολεία των προσφύγων (Σαπουντζάκης, 2007: 26-53). Αποδελτιώνοντας τα μαθητολόγια του 1ου Δημοτικού Σχολείου Νέας Ιωνίας προβαίνουν στις εξής επισημάνσεις: Για το σχολικό έτος 1924-1925, τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του σχολείου δηλαδή, δύο μόλις χρόνια μετά τον ξεριζωμό, στη στήλη «επάγγελμα πατρός» δηλώνονται μόλις πέντε «ταπητουργοί». Σε σύνολο τετρακοσίων εβδομήντα πέντε μαθητών οι εκατόν τριάντα οκτώ δηλώνουν «ορφανοί πατρός» και άλλοι είκοσι δηλώνουν, ελπίζοντας στην επιστροφή, «αιχμάλωτος». Συνολικά εκατόν πενήντα οκτώ μαθητές έχουν μόνο τη μητέρα τους, δηλαδή ποσοστό τριάντα τρία τοις εκατό. Στα μαθητολόγια της εποχής δηλώνεται μόνον το επάγγελμα του πατέρα, δε δηλώνεται αυτό της μητέρας. Αν υπήρχαν στοιχεία, θα έδιναν, σε συντριπτικό αριθμό, εργάτριες στα εργοστάσια και τα εργαστήρια

ταπητουργίας. Πολλές γυναίκες επίσης έχουν αρχίσει να λειτουργούν μικρές οικοτεχνίες, δουλεύοντας στο σπίτι τα χαλιά. Στην ίδια μελέτη, για το σχολικό έτος 1925-1926 τα στοιχεία είναι περίπου τα ίδια, αλλά εδώ προκαλεί εντύπωση ότι για έναν μαθητή δηλώνεται ως επάγγελμα πατρός «εργοστασιάρχης». Οι συγγραφείς σχολιάζουν ότι παραμένει ανεξήγητο το ότι τόσο λίγοι δηλώνονται ως «ταπητουργοί».

Τα φτηνά εργατικά χέρια της ταπητουργίας ήταν κυρίως τα γυναικεία. Παρά ταύτα ο δηλωμένος αριθμός των ανδρών εργαζόμενων στα ταπητουργεία φαίνεται να μην είναι πραγματικός. Πολλοί εργάζονται ως βαφείς, σχεδιαστές, ή άλλες ειδικότητες. Όσον αφορά την περιοχή προέλευσης, στα μαθητολόγια της παραπάνω μελέτης κυριαρχούν σε απόλυτους αριθμούς οι μαθητές που δηλώνουν πρόσφυγες από την περιοχή της Σμύρνης και της Πισιδίας, ενώ από τις υπόλοιπες περιοχές της Μικρασίας καταγράφονται λιγότεροι. Όλα τα στοιχεία, λοιπόν, συγκλίνουν ότι στην ταπητουργία κυριαρχούν οι γυναίκες ως εργατικό δυναμικό. Οι προσφυγικές οικογένειες σε πολύ μεγάλο ποσοστό ήταν μονογονεϊκές (λόγω της αιχμαλωσίας, των εκτοπισμών, των εκτελέσεων) και πολλές χήρες ή ορφανές κοπέλες, για να συντηρηθούν ή να επιβιώσουν, εργάζονταν ως υφάντρες. Οι γυναίκες αυτές συνεχίζουν μια διττή παράδοση που ξεκίνησε από τις αλησμόνητες πατρίδες: την τέχνη των χαλιών, αλλά και την κατάκτηση ενός επαγγελματικού πεδίου που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «γυναικείο», παρά τις συντηρητικές προκαταλήψεις που θέλουν τις γυναίκες ανεπάγγελτες και αφιερωμένες στο σπίτι. Η κατάκτηση αυτή ξεκίνησε στη Μικρά Ασία.

2. Οι υφάντρες

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στις μικρασιατικές πόλεις τον 19ο αιώνα οι Ελληνίδες που εργάζονταν στην υφαντουργία ήταν ώριμες γυναίκες άνω των 30 ετών, ενώ στην ταπητουργία υπήρχαν θέσεις εργασίας για νεαρά κορίτσια από την ηλικία των δεκατεσσάρων ετών (Εφραιμίδης, 1960: 83). Η τέχνη της ταπητουργίας διδασκόταν στα παρθεναγωγεία της ομογένειας σε πολλές πόλεις της Μικράς Ασίας, από τον Πόντο μέχρι τα παράλια, ενώ υπήρχαν και αυτοσχέδιοι δάσκαλοι και δασκάλες σε αδελφότητες, κοινότητες και συλλόγους των ομογενών (Ιστικοπούλου, 2000: 218). Σε πολλές περιπτώσεις είναι οι ίδιοι οι έμποροι χαλιών που αναλαμβάνουν να διδάξουν την τέχνη της ταπητουργίας, καθώς και του σχεδίου και της χιλιοστομετρικής σχεδιαγράφησης των χαλιών. Σε κάθε περίπτωση, η ανάπτυξη της ταπητουργίας στον ελληνικό και αρμενικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας βελτίωσε τη θέση της γυναίκας, λόγω της επαγγελματικής της ενασχόλησης σε έναν κλάδο που αποδείχθηκε ιδιαίτερα προσοδοφόρος την εποχή εκείνη. Οι γυναίκες εργάζονταν μέσα στο σπίτι και τα κέρδη τους ήταν προς όφελος όλης της οικογένειας (Ιστικοπούλου, 2000: 223). Οι περισσότεροι εμπορικοί οίκοι και ταπητοβιομηχανίες ιδρύθηκαν από άνδρες, με τη συνδρομή όμως γυναικών της οικογένειας, συζύγων, αδελφών ή θυγατέρων.

Εικόνα 2. Νεαρές ταπητουργοί στη Σμύρνη, από καρτ-ποστάλ του 1906

Ο ιατρός εκ Καισαρείας Πρόδρομος Γρηγοριάδης θεωρείται γενικά ως πρωτοπόρος της ταπητουργίας (Θεοδωρίδης, 1975; Σαπουντζάκης, 2007: 35), ωστόσο η αλήθεια είναι ότι ο Γρηγοριάδης απλώς προώθησε το έργο της συζύγου του, Κατίνας Στύλογλου (Παπαδάκη, 2006: 164). Η Κατίνα υπήρξε μαθήτρια και κατόπιν συνεργάτης της Πολυτίμης Κιουρτσόγλου, της γυναίκας που εισήγαγε την ταπητουργία στη Σπάρτη της Πισιδίας το 1888, με ερασιτεχνικά ταπητουργεία στα οποία δίδασκε σε νεαρές κοπέλες την τέχνη του χαλιού.

Η Πολυτίμη Κιουρτσόγλου δημιούργησε και διένειμε στα οικιακά εργαστήρια χειρόγραφες οδηγίες για την ύφανση αλλά και δικά της σχέδια ύφανσης σε χαρτί μιλιμετρέ, πράγμα που αποτελεί μια παγκόσμια πρωτοπορία. Σταδιακά, και παρά το γεγονός ότι ήταν γυναίκα, η Πολυτίμη στρέφεται σε οργανωμένα εργαστήρια και συνεργάζεται με διάφορους επιχειρηματίες. Η φήμη της εδραιώνεται όταν το 1895 λαμβάνει μέρος με δικά της εκθέματα στην έκθεση χαλιών στην Προύσα. Για αυτή την πρωτοβουλία ο Σουλτάνος της απονέμει το εμπορικό, ηθικό επιχειρηματικό μετάλλιο. Έτσι γίνεται η μοναδική γυναίκα που βραβεύθηκε για επιχειρηματικότητα σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Με την ενθάρρυνση της Πολυτίμης, η Κατίνα Στύλογλου παίρνει οικονομική ενίσχυση από τον άνδρα της, Πρόδρομο Γρηγοριάδη, και στήνει τη δική της βιοτεχνία. Ο γιατρός Πρόδρομος Γρηγοριάδης ασχολήθηκε ενεργά με την οργάνωση της ταπητουργικής παραγωγής στη Σπάρτη Πισιδίας, πατρίδας της συζύγου του και, σε συνεργασία με τα αδέρφια της, Ιορδάνη και Δαμιανό (Παπαδάκη, 2006: 164), προχώρησαν σε τεχνολογικές καινοτομίες, στην καθετοποίηση της παραγωγής αλλά και σε εξασφάλιση της απορρόφησης των προϊόντων μέσω ενός καλά οργανωμένου εμπορικού δικτύου. Μετά την Καταστροφή του 1922, ο Γρηγοριάδης ίδρυσε ταπητουργεία στον Βόλο, ενώ τα αδέρφια της συζύγου του, Δαμιανός και Ιορδάνης, θα δραστηριοποιηθούν στη Θεσσαλονίκη και την Νέα Ιωνία αντίστοιχα.

3. Υφάντρες χαλιών στην ελληνική ταπητουργία του Μεσοπολέμου

Η παρουσία των γυναικών ως επιχειρηματίες είναι σπάνια, ωστόσο καταγράφονται και κάποια ονόματα γυναικών ως ιδιοκτήτριες ταπητουργείων. Στο Ανθολόγιο Πισιδίας (Ελμαλόγλου, 2000: 51-58) οι Ελμάλογλου, Δουρμουσόγλου και Σαπουντζάκης επιχειρούν μια λεπτομερή καταγραφή των επιχειρήσεων που ίδρυσαν και λειτούργησαν οι Σπαρταλήδες σε όλη την Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο. Ανάμεσα σε πενήντα και πλέον ταπητουργεία που καταγράφονται, υπάρχουν ελάχιστα τα οποία ανήκουν σε γυναίκες, μετρημένα στα δάχτυλα. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το ταπητουργείο της Σοφίας Γαβριηλίδου στη Νέα Ιωνία και αυτό της Θεογνωσίας Κοτζαϊβάζογλου - Αθανασόπουλου στη Νέα Ιωνία επίσης. Καταγράφεται ακόμη το ταπητουργείο της Πιπίτσας Ευθύμογλου στην Έδεσσα. Τέλος, σημειώνεται το όνομα της Κλειούς Μητσάκου, θυγατέρας του Πρόδρομου Γρηγοριάδη, στο παράρτημα που ίδρυσε ο πατέρας της στη Θεσσαλονίκη και το οποίο λειτούργησε η ίδια μαζί με τον αδελφό της.

Ειδικά για τη Δέσποινα Χ. Ευθύμογλου υπάρχουν πλείστες μαρτυρίες ότι είχε εγκαταστήσει αργαλειούς σε πολλά σπίτια σε προσφυγικές γειτονιές της Θεσσαλονίκης. Προμήθευε τις υφάντρες με όλα τα απαραίτητα υλικά (νήματα, σχέδια κ.ά.) παραλάμβανε τα χαλιά και τα προωθούσε στο εμπόριο. Πολλές γυναίκες που συνεργάστηκαν μαζί της δήλωσαν σε προφορικές μαρτυρίες ότι τη θυμούνται με συγκίνηση, γιατί, εκτός των άλλων, ήταν από τους λίγους επιχειρηματίες που κολλούσε ένσημα, με αποτέλεσμα όλες να συνταξιοδοτηθούν (Αναστασιάδης, 2010: 3).

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο όνομα της Όλγας Ουλκέρογλου, συζύγου του Γεωργίου Ουλκέρογλου που λειτουργούσε ταπητουργείο στη Σπάρτη της Πισιδίας. Μετά τις διώξεις και τη Μικρασιατική Καταστροφή, τα ίχνη του Γεωργίου χάνονται. Η Όλγα Ουλκέρογλου με τα παιδιά της εγκαθίσταται στη Βέροια και πολύ γρήγορα δημιούργησε μια ακμάζουσα επιχείρηση ταπητουργίας, η οποία λειτούργησε για πολλές δεκαετίες, ακόμη και μετά την παρακμή του συγκεκριμένου κλάδου.

Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και για τις επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν από πρόσφυγες άλλων περιοχών. Παρ' ότι κυριαρχούν οι γυναίκες ως εργατικό δυναμικό, τα ονόματά τους μόνον κατ' εξαίρεση εμφανίζονται ως ιδιοκτήτριες ταπητουργιών, ή έστω ως ενεργοί παράγοντες στην ανάπτυξη της ταπητουργίας. Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη για τους ομογενείς της Κιουτάχειας αφιερώνεται ένα κεφάλαιο στην ταπητουργία (Εφραιμίδης, 1960: 82-86). Εδώ μνημονεύεται το όνομα της Μαρίας Ουσιακλή, συζύγου του Δημητρώ Ουσιακλή, ο οποίος εισήγαγε την ταπητουργία στην Κιουτάχεια το 1894. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η ανάπτυξη της ταπητουργίας στην πόλη της Κιουτάχειας, καθώς και στη γύρω περιοχή, οφείλεται στις μαθήτριες της Μαρίας Ουσιακλή, οι οποίες «προσανατολίσθησαν ευχερώς εις την νέαν βιομηχανίαν, έγιναν μαστόρισσαι και αυτάί» και έτσι δημιουργήθηκαν στην περιοχή πολλά ταπητουργεία και εμπορικοί οίκοι εξαγωγής χαλιών. Παρ' ότι, λοιπόν, επισημαίνεται η σημαντική συμβολή των γυναικών στην ανάπτυξη της ταπητοβιομηχανίας, τα ονόματά τους δε δηλώνονται. Αντ' αυτού, σημειώνονται τα ονόματα ανδρών επιχειρηματιών της Κιουτάχειας, οι οποίοι συνέχισαν τη δραστηριότητά τους και στην Ελλάδα, μετά το 1922.

Έτσι, μαθαίνουμε ότι στη Βέροια εγκαταστάθηκε και ίδρυσε ταπητουργείο ο Χαράλαμπος Μοσκόφωγλου και την επιχείρηση συνέχισε ο υιός του, Νικόλαος Ρωσσόπουλος (προφανώς άλλαξε το όνομά του προς το ελληνικότερο), αφού τη μετέφερε στην Αθήνα. Θα σταθούμε στο όνομα Ρωσσόπουλος για έναν συγκεκριμένο λόγο: στο ίδιο βιβλίο, αλλά σε άλλο κεφάλαιο, ο συγγραφέας παραθέτει μια φωτογραφία που απεικονίζει δυο «νεάνιδες Κιουταχειώτισσες με τας τοπικές εορταστικές των στολάς» (Εφραιμίδης, 1960: 232). Στη λεζάντα της φωτογραφίας δηλώνεται επίσης η χρονολογία (1922) και τα ονόματα των νεανίδων. Πρόκειται για τη Βασιλική, σύζυγο του Ρωσσόπουλου και τη Σωσάννα, σύζυγο του Ιωακείμ Ιωακειμίδη, κάτοικο Κομοτηνής. Αμφότερες υφάντρες ταπητουργοί, οι οποίες, παρ' ότι δεν εμφανίζονται ποτέ ως επιχειρηματίες, μεταφέρουν την παράδοση και την τεχνογνωσία τους στη νέα τους πατρίδα και στην ουσία λειτουργούν οι ίδιες τις επιχειρήσεις των συζύγων τους.

Την ιστορία της Σωσάννας διέσωσαν τα εγγόνια της, μαζί με την οικογενειακή επιχείρηση ταπήτων που διατηρούν ακόμα στην Κομοτηνή (Ιωακειμίδης, 2022). «Η Σωσάννα Βαγδατλή (1905-1987), κόρη του γουναρά Στυλιανού Βαγδατλή (1875-1922) και της Κυριακής Γιαγτζόγλου (1883-1928), μαθαίνει γρήγορα την ταπητουργική τέχνη, αφού, από 6 ετών, καθημερινά, μόλις τελείωνε το σχολείο της ύφαινε χαλί στο αργαλειό μαζί με φίλες, εξαδέλφες και θείες της, που ήταν έμπειρες υφάντρες. Η μαστόρισσα του τοπικού εργαστηρίου ικανοποιημένη από την απόδοση της μικρής Σωσάννας, της έδωσε στην ηλικία των 7 ετών μια ολόχρυση λίρα. Ήταν και το πρώτο της χαρτζιλίκι. Γρήγορα η Σωσάννα

διακρίνεται για το δημιουργικό της ταλέντο. Τα σχέδια που ο πατέρας της έφερνε απ' τη Βαγδάτη, όπου πήγαινε για τις δουλειές του, εξ' ου και το επίθετο "Βαγδατλής", γίνονται πηγή έμπνευσης και δημιουργίας για τη νεαρή υφάντρα. Επάνω στο μιλιμετρέ χαρτί αποτυπώνει με εξαιρετική μαεστρία και σαφήνεια, πολύπλοκα και πρωτότυπα σχέδια». (Ιωακειμίδης, 2022).

Η Σωσάνα, μετά το 1922, εγκαθίσταται στην Κομοτηνή μαζί με τον σύζυγό της, Ιωακείμ Ιωακειμίδη, χαλκουργό από την Κιουτάχεια (Εφραιμίδης, 1960: 75). Εκεί συνεχίζει το έργο που είχε ξεκινήσει στην Κιουτάχεια, στην αρχή με έναν μοναδικό αργαλειό που είχε φέρει μαζί της. Σιγά σιγά, προμηθεύει με αργαλειούς υφάντρες προσφυγοπούλες της ευρύτερης περιοχής της Ροδόπης και οργανώνει μια ακμάζουσα επιχείρηση. Με σκληρή δουλειά (η ίδια, εκτός από τους αργαλειούς που δουλεύει, διατηρεί και βαφείο στο σπίτι της, ο σύζυγός της διατηρεί χαλκουργείο, στο οποίο κατασκευάζει και συντηρεί τους αργαλειούς, συγγενείς της δημιουργούν τα σχέδια των χαλιών) κατορθώνει να επιβληθεί στην αγορά και να κάνει ένα όνομα στον κλάδο της. Το οικογενειακό δίκτυο είναι ισχυρό (οι αδελφοί Ιωακειμίδη δραστηριοποιούνται με επιτυχία στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη σε διάφορες επιχειρήσεις), όπως είναι ισχυροί και οι δεσμοί της ομογένειας εκ Κιουτάχειας. Παρά τις αλλεπάλληλες οικονομικές κρίσεις και τον πόλεμο, τα ταπητουργεία της Σωσάνας Ιωακειμίδη προσφέρουν εργασία σε υφάντρες και παράγουν χαλιά με τον παραδοσιακό τρόπο, τον ασύμμετρο κόμπο, για πολλές δεκαετίες.

Εικόνα 3. Σωσάνα και Ιωακείμ Ιωακειμίδης με τους δύο γιους τους στην Κομοτηνή το 1935

Στη δεκαετία 1950-1960 ο Ιωακείμ Ιωακειμίδης λαμβάνει παραγγελίες από τον ΕΟΜΜΕΧ, για να εξοπλίσει με αργαλειούς τα εργαστήρια που διατηρεί σε πολλές περιοχές της Ελλάδας. Την ίδια περίοδο, η οικογενειακή επιχείρηση παίρνει μέρος σε κλαδικές εκθέσεις, λαμβάνει τιμητικά διπλώματα και βραβεύσεις. Η επιχείρηση της υφάντρας από την Κιουτάχεια διασφαλίζει τη συνέχεια μιας άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς, δημιουργώντας χειροποίητα χαλιά με τον ασύμμετρο κόμπο, πάνω σε αργαλειούς του τύπου «Κιουτάχειας» (περιγραφή του αργαλειού στο: Εφραιμίδης, 1960: 86) μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Σήμερα, η επιχείρηση Ιωακειμίδη, όπως και άλλες αντίστοιχες ανά τη Ελλάδα, δραστηριοποιείται κυρίως στο εμπόριο ταπήτων. Στην περιοχή δεν υπάρχουν πλέον

υφάντρες. Η τέχνη του χειροποίητου χαλιού έχει περιοριστεί σε μικρά εργαστήρια μουσειακού ενδιαφέροντος, δεν υπάρχει παραγωγή.

4. Υλική και άυλη πολιτισμική κληρονομιά

Στα Βιομηχανικά Δελτία απογραφής (Βακαλοπούλου, 2017) έχουν καταγραφεί τα τελευταία χρόνια μόλις πέντε ταπητουργεία. Είναι ένα μικρό βήμα σε σχέση με το τεράστιο κεφάλαιο της βιομηχανικής αρχαιολογίας και της υλικής και άυλης πολιτισμικής κληρονομιάς που περιλαμβάνει. Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι πέντε καταγραφές αφορούν ταπητουργεία που συνδέονται με τον προσφυγικό πληθυσμό μετά το 1922. Ακόμα και το πιο πρόσφατο δείγμα, ένα εργοστάσιο ταπήτων της δεκαετίας του 1970 στην Ξάνθη, ανήκει σε επιχειρηματία που δηλώνεται ως «προσφυγικής καταγωγής» (Μπίρης, 2017).

Οι υπόλοιπες καταγραφές περιλαμβάνουν: Το «Ταπητουργείο Κοτζαϊβάζογλου» στην Έδεσσα (Δεληγιάννη, 2017), το «Ταπητουργείο Μωράλογου» στον Βύρωνα (Ζερμπίνος, 2017), το «Εργοστάσιο Ταπητουργίας και Χειροτεχνίας» στην κοινότητα Αγίου Πέτρου Αρκαδίας (Μουτάφη, 2017) και η καταγραφή καμινάδας ως κατάλοιπο μιας ταπητουργίας στη Νέα Ιωνία της οποίας ο υπόλοιπος εξοπλισμός δε διασώζεται (Μαυράκης, 2017). Από τα στοιχεία που μέχρι στιγμής μπορούμε να συλλέξουμε από τη συγκεκριμένη αποδελτίωση που επιχειρούν οι ερευνητές των Βιομηχανικών Δελτίων Απογραφής, είμαστε σε θέση να προβούμε σε κάποιες επισημάνσεις.

Οι ταπητουργικές επιχειρήσεις συνδέονται με κεφάλαια προσφύγων και ομογενών προσφύγων και απασχολούσαν πρόσφυγες υφάντρες. Ακόμα και στην περίπτωση του εργοστασίου Ταπητουργίας και Χειροτεχνίας στην Αρκαδία, το οποίο ιδρύθηκε με πρωτοβουλία Συλλόγου ομογενών πριν τη Μικρασιατική καταστροφή, γίνεται σαφές ότι στην πραγματικότητα λειτούργησε μετά το 1926, στηριζόμενο εν πολλοίς σε κεφάλαια και τεχνογνωσία της Oriental Carpets που δραστηριοποιούνταν και στη Σμύρνη. Παρ' ότι αρχικά ο σκοπός της ίδρυσής του ήταν να αποκτήσουν μια τέχνη και ένα επάγγελμα οι γηγενείς κοπέλες του χωριού, στην πραγματικότητα απασχόλησε κυρίως προσφυγοπούλες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, λόγω του εργοστασίου.

Τα ταπητουργεία ιδρύθηκαν σε περιοχές που εξασφαλίζουν υδροδότηση, δίπλα σε πηγές ή χειμάρρους και κοντά σε προσφυγικούς συνοικισμούς. Την περίοδο του Μεσοπολέμου απασχολούν κυρίως γυναίκες Μικρασιάτισσες που γνωρίζουν την τεχνογνωσία της ύφανσης χειροποίητων χαλιών με ασύμμετρο κόμπο. Μεταπολεμικά, όσες από τις επιχειρήσεις αυτές επιβίωσαν, προσανατολίστηκαν είτε στον βιομηχανικό (και όχι χειροποίητο) τάπητα, είτε μετατράπηκαν σε εριουργεία - υφαντουργεία. Πολλές από τις επιχειρήσεις αυτές είχαν οικογενειακό χαρακτήρα και, αν παρακολουθήσουμε την ιστορία των κλάδων της οικογένειας, θα διαπιστώσουμε ότι ασχολήθηκαν όλοι με τα χαλιά, ακόμα και όταν, με την πάροδο των χρόνων, προσανατολίστηκαν σε παραπλήσιους με την ταπητουργία κλάδους: εμπόριο και καθαρισμό ταπήτων, εριουργεία κ.λπ.

Ο βιομηχανικός κλάδος της ταπητουργίας παρήκμασε σταδιακά μετά το 1940, διότι ήταν ασύμφορος σύμφωνα με τα νέα δεδομένα των αγορών. Την άυλη πολιτισμική κληρονομιά, τόσο σε επίπεδο τεχνογνωσίας του ασύμμετρου κόμπου, όσο και σε ό,τι αφορά τα σχέδια, που συχνά έχουν αναφορές σε πανάρχαιες ρίζες, προσπάθησε να διατηρήσει και να προβάλλει ο ΕΟΜΜΕΧ, αλλά η προσπάθεια μάλλον δεν ευοδώθηκε. Ο Οργανισμός συνέλλεξε σχέδια από τις παλιές Μικρασιάτισσες υφάντρες και τα διαμοίρασε στα εργαστήριά του ανά την Ελλάδα, χωρίς όμως να ληφθεί υπόψιν το γεγονός ότι η κάθε υφάντρα φέρει η ίδια μια παράδοση αιώνων στο DNA της και υφαινεί σύμφωνα με την αισθητική της δικής της μακραίωνης τοπικής παράδοσης. Συνεπώς, περιορίστηκε η

δυνατότητα δημιουργικής παραγωγής και ανανέωσης αυτής της τέχνης μέσω των εργαστηρίων. Η εφαρμογή μιας εθνικής πολιτικής για την προώθηση αυτού του πολιτισμικού κεφαλαίου αποτελεί ακόμη ζητούμενο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αναστασιάδης, Μ. (2010). *Η ζωή των ελληνικών πληθυσμών στην Πισιδία και η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, με έμφαση στο νομό Πέλλας*. Σπάρτη: Η Σπάρτη της Ανατολής, Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας.
- Βακαλοπούλου, Μ., Δανιήλ, Μ., Λαμπρόπουλος, Χ., & Φασουράκης, Η. (Επιμ.). (2017). Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής. Ανακτήθηκε από www.vidarchives.gr
- Δεληγιάννη, Α. (2017). Εριοβιομηχανία Κοτζαϊβάζογλου. Στο Μ. Βακαλοπούλου, Μ. Δανιήλ, Χ. Λαμπρόπουλος & Η. Φασουράκης (Επιμ.). *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής*. Ανακτήθηκε από www.vidarchives.gr/reports/2021_01_857
- Δρίτσα, Μ. (1990). *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ελμαλόγλου, Κ., Δουρμούσογλου, Π., & Σαπουντζάκη, Χ. (2000). Σπαρταλήδες Ταπητουργοί σ' ολόκληρη την Ελλάδα. Στο *Ανθολόγιο Πισιδίας* (σσ. 51-58). Σπάρτη: Ένωση Σπάρτης Μ. Ασίας.
- Εφραιμίδης, Σ. (1960). *Ιστορία - λαογραφία του Κοτυαίου (Κιουτάχειας) πόλεως της κεντρικής Μ. Ασίας*. Θεσσαλονίκη : Επιτροπή Εκδόσεως και Φιλοπρόοδων Πατριωτών.
- Εφραίμογλου, Λ. (2012). Η συμβολή των προσφύγων στη βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας. Στα *Πρακτικά του 5ου Συμποσίου ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ* (σσ. 217-220). Νέα Ιωνία.
- Ζερμπίνος, Κ. (2017). Ταπητουργείο Μωράλογλου. Στο Μ. Βακαλοπούλου, Μ. Δανιήλ, Χ. Λαμπρόπουλος & Η. Φασουράκης (Επιμ.). *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής*. Ανακτήθηκε από www.vidarchives.gr/reports/2018_12_835
- Θεοδωρίδης, Χ. Α. (1975). *Διακριθέντες του ξεριζωμένου ελληνισμού. Τόμος Α' - Δ'*. Αθήνα: Προσφυγική Οργάνωση Εθνική Μνημοσύνη και Ενώσεως Σμυρναίων.
- Ιστικοπούλου, Λ. (2000). *Η ελληνική ταπητουργία και η ταπητουργός στη Μικρά Ασία (1860-1922)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Ιωακειμίδης, Γ. (2022). *Οικογενειακό αρχείο, πρωτογενείς πηγές για το «Ταπητουργείο Ιωακειμίδα» στην Κομοτηνή, προφορική μαρτυρία 2022*. Ανακτήθηκε από https://www.ioakeimidis.gr/i-istoria-tis-oikogeneias-ioakeimidi/?cookies_accepted=Y
- Καχραμάνογλου, Φ. (1922). *Ενδιαφέρον Υπόμνημα επί της βιομηχανίας της ταπητουργίας. Στο Δελτίο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, Γ'* (σσ. 718-721). Αθήνα: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών.
- Κωστής, Κ. (2018). *Ο πλούτος της Ελλάδας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μαυράκης, Γ. (2017). Ελληνική Ταπητουργία. Στο Μ. Βακαλοπούλου, Μ. Δανιήλ, Χ. Λαμπρόπουλος & Η. Φασουράκης (Επιμ.), *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής*. Ανακτήθηκε από www.vidarchives.gr/reports/2018_03_791
- Μουτάφη, Ν., & Σταματάκος, Β. (2017). Εργοστάσιο ταπητουργίας και χειροτεχνίας. Στο Μ. Βακαλοπούλου, Μ. Δανιήλ, Χ. Λαμπρόπουλος & Η. Φασουράκης (Επιμ.), *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής*. Ανακτήθηκε από www.vidarchives.gr/reports/2008_05_1773
- Μπίρης, Α. (2017). *Τζων Φιλ Α. Ε*. Στο Μ. Βακαλοπούλου, Μ. Δανιήλ, Χ. Λαμπρόπουλος & Η. Φασουράκης (Επιμ.), *Βιομηχανικά Δελτία Απογραφής* www.vidarchives.gr/reports/2004_02_1838

- Παπαδάκη, Ι. Α. (2006). Ο σπαρταλής Ιορδάνης Στύλογλου (1875-1948). Συμβολή στην ανάπτυξη της ταπητουργίας στην Σπάρτη της Μικράς Ασίας. *Δελτίο της Εταιρείας Μελέτης της Καθ' ημάς Ανατολής*, 2, 161-175.
- Πεσματζόγλου, Π. (1990). *Αναμνήσεις από την πατρίδα μου Σπάρτη Μικράς Ασίας*. Αθήνα: Ενώσεων Σπάρτης Μ. Ασίας.
- Σαπουντζάκης, Χ. (2007). *Οι Σπαρταλήδες στην παλιά και τη νέα πατρίδα*. Σπάρτη: Ένωση Σπάρτης Μικράς Ασίας.
- Σαπουντζάκης, Χ., & Λυκούδης, Μ. (2007). *Τα πρώτα σχολεία των προσφύγων στην Νέα Ιωνία*. Αθήνα: ΚΕ.ΜΙ.ΠΟ.

Graffiti animation lab

Αριστομένης Χατζήπαπας

Υποψήφιος διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου
aris.river@yahoo.gr

Κωνσταντίνος Τηλιγάδης

Αναπληρωτής Πρόεδρος Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας
gustil@ionio.gr

Περίληψη

Η εργασία που παρουσιάζεται έχει ως στόχο να εμφανίσει και να επιδείξει νέους δημιουργικούς τρόπους χρήσης των νέων τεχνολογιών στις εικαστικές τέχνες στην εκπαίδευση. Για την ανάδειξη αυτής της σχέσης δημιουργήθηκε ένα πιλοτικό εικαστικό εργαστήριο, το οποίο σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε στο 9^ο Εσπερινό ΕΠΑ.Λ. Πάτρας στον τομέα Εφαρμοσμένων Τεχνών με ειδικότητα Συντήρηση Έργων Τέχνης και Αισθητικής Αποκατάστασης, με τίτλο "Graffiti animation lab". Δια μέσου του εργαστηρίου, επιδιώκεται η σύζευξη των νέων τεχνολογιών και του graffiti ως μέσο εικαστικής έκφρασης, αποβλέποντας στη διεύρυνση των δυνατοτήτων και στην ανάπτυξη της δημιουργικότητας των μαθητευομένων, προβαίνοντας σε περαιτέρω πειραματισμό εκτός των παραδοσιακών μέσων εικαστικής δημιουργίας, υποστηρίζοντας τη διδακτική των εικαστικών με τα Διευρυμένα Συνδυαστικά Μέσα στις εικαστικές τέχνες. Το εργαστήριο λειτούργησε κατά τη σχολική χρονιά 2022-23, στα πλαίσια Εκπαιδευτικού Προγράμματος Σχολικών Δραστηριοτήτων (Πολιτιστικό πρόγραμμα), με την υποστήριξη του προγράμματος «ΜΝΑΕ» - «Μια Νέα Αρχή στα ΕΠΑ.Λ.», καθώς αποτέλεσε μια υπό-δράση του.

Λέξεις - κλειδιά: Τέχνη, Διδακτική, Graffiti, Animation, Τεχνολογίες.

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο έρευνας της εργασίας αποτελεί η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών ως μέσο παρακίνησης, καλλιτεχνικής έρευνας και υποστήριξης των εικαστικών τεχνών στην εκπαίδευση. Στην παρούσα εργασία, διερευνώνται καινοτόμοι τρόποι χρήσης των σύγχρονων τεχνολογιών στη διδασκαλία των εικαστικών, οι οποίες παρέχουν ευκαιρίες στους μαθητές αλλά και στους εκπαιδευτικούς για τη δημιουργία πρωτότυπων εικαστικών έργων, τον πειραματισμό με νέα και σύγχρονα εκφραστικά μέσα, ενισχύοντας την αντίληψη της διευρυμένης εικόνας των εικαστικών τεχνών.

Το πεδίο έρευνας της εργασίας, αφορά στην ένταξη του συγχρόνου graffiti στη δευτεροβάθμια υποχρεωτική εκπαίδευση και στη διδακτική των εικαστικών. Σήμερα, το σύγχρονο graffiti, με τη σύζευξη των νέων τεχνολογιών έχει δημιουργήσει μια νέα φυσιογνωμία και ξαναφέρει στο προσκήνιο ερωτήματα υπό νέες οπτικές σε θέματα αντισυμβατικού καλλιτεχνικού πειραματισμού και αισθητικής, στη σχέση συντήρησης των graffiti και βανδαλισμού κ.ά.

Η εργασία αποσκοπεί να φέρει το ζήτημα στην εκπαιδευτική κοινότητα, να διευρύνει το περιεχόμενο της διδακτικής των εικαστικών τεχνών και τέλος να ερευνήσει το δημιουργικό και καλλιτεχνικό στοιχείο του σύγχρονου graffiti, παρατηρώντας παράλληλα την αξία του ως μορφή αυτό-έκφρασης και πειραματισμού. Προς διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων, σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε πιλοτικά ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο 9^ο ΕΠΑ.Λ. Πάτρας στον τομέα Εφαρμοσμένων Τεχνών με ειδικότητα Συντήρηση Έργων Τέχνης και Αισθητικής με τίτλο "Graffiti animation lab".

2. Εικαστικές τέχνες και νέες τεχνολογίες στην εκπαίδευση

Όπως αναφέρει η Charman, οι τεχνολογίες στην τέχνη όπως η φωτογραφία, ο κινηματογράφος και η τηλεόραση είναι σημαντικές διέξοδοι για προσωπική έκφραση. «Πρόκειται για διαδεδομένες και εμπορικές καλλιτεχνικές μορφές που επηρεάζουν βαθύτατα τη διαμόρφωση των εννοιών του χρόνου, του χώρου, της πραγματικότητας και της ταυτότητας στο παιδί» (Charman, 1993: 256). Οι ψηφιακές τεχνολογίες πλέον κατέχουν σημαντική θέση στα μαθήματα των Εικαστικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στο βιβλίο των εικαστικών της Γ΄ Γυμνασίου υπάρχει η 3^η διδακτική ενότητα, η οποία είναι αφιερωμένη στις εικαστικές τέχνες και τις νέες τεχνολογίες με τίτλο: «Νέες τεχνολογίες». Η ενότητα αποτελείται από δύο θέματα με 1^ο θέμα τη φωτογραφία και 2^ο θέμα Βίντεο και ηλεκτρονικός υπολογιστής. Κυρίως, στο 2^ο θέμα, επιδιώκεται η γνωριμία των μαθητών/τριών με τις νέες τεχνολογίες και η αξιοποίησή τους για τη δημιουργία πρωτότυπων εικαστικών έργων, έχοντας πάντα ως αντίληψη μια διευρυμένη εικόνα των εικαστικών τεχνών. Η χρήση του Η/Υ στην καλλιτεχνική δημιουργία μπορεί να εφαρμοστεί: α) στον σχεδιασμό των αρχικών ιδεών για ένα έργο που θα δημιουργηθεί με κάποιο άλλο μέσο, β) στην ανάπτυξη ενός έργου εξολοκλήρου στον υπολογιστή, γ) φτάνοντας μέχρι τα πολυμέσα (Αναστόπουλος & Δουκάκη, 2006). Επίσης, στην Αισθητική Αγωγή, Εικαστικά Α΄ γυμνασίου, στο βιβλίο του μαθητή υπάρχει αυτοτελή κεφάλαιο για την τέχνη του κινουμένου σχεδίου (κεφ. 6^ο) με τίτλο: «Κινούμενο Σχέδιο», Εξέλιξη και λειτουργία. Στόχος της διδακτικής ενότητας είναι οι μαθητεύμενοι να καταφέρουν να αποτυπώσουν απλά (χωρίς λεπτομέρειες), στάσεις της ανθρώπινης φιγούρας και να κατανοήσουν τη λειτουργία των κινουμένων σχεδίων (Ανούση, Ράπτης & Ροδοπούλου, 2007). Επίσης, στο νέο πρόγραμμα σπουδών για το μάθημα των Εικαστικών στην υποχρεωτική εκπαίδευση¹, στην ενότητα διδακτικές παιδαγωγικές προσεγγίσεις, γίνεται αναφορά στη χρήση και αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών όσον αφορά τη χρήση του διαδικτύου ως εργαλείου έρευνας αλλά και επιπλέον δημιουργία πρωτογενούς έργων τέχνης με διάφορα ελεύθερα λογισμικά. Επίσης, στα σχέδια εργασίας προτείνει στις σύγχρονες μορφές τέχνης με σχέδιο μαθήματος για την τέχνη του βίντεο (4^ο σχέδιο μαθήματος), ενώ στο 6^ο σχέδιο μαθήματος αναφέρεται στο ψηφιακό εγγραμματοισμό.

Οι ΤΠΕ λοιπόν στηρίζουν, μέσω διαδικτύου και διάφορων λογισμικών/προγραμμάτων, τη θέαση και την παρατήρηση, που μαζί με την παραγωγή και τη δημιουργία, κατέχουν σημαντική θέση στον σχεδιασμό και την εφαρμογή των εικαστικών δραστηριοτήτων.

3. Graffiti και ψηφιακές τεχνολογίες

Το σύγχρονο graffiti μαζί με την τέχνη και την τεχνολογία των «δρόμων» εξελίσσονται και αλληλεπικαλύπτονται, επεκτεινόμενες σε διαφορετικούς τομείς του σχεδιασμού. Αναπτύσσουν νέους εκφραστικούς και καλλιτεχνικούς δρόμους, νέα εκφραστικά και δημιουργικά μονοπάτια καθώς και νέες παρεμβατικές μεθόδους στον δημόσιο χώρο. Στην street art (τέχνη του δρόμου), πλέον, διάφορα είδη έχουν αναπτυχθεί σε σχέση με τις αναλογικές οι ψηφιακές τεχνολογίες, όπως: low tech street art, hi tech street art, hybrid street art, και η immaterial street art. Στη χώρα μας, παρατηρείται κυρίως η ανάπτυξη της παραδοσιακής μορφής της street art. Αριθμούνται αρκετά παραδείγματα παραδοσιακών ζωγραφικών τοιχογραφιών (low tech street art), εκλείπουν όμως αισθητά οι πειραματισμοί με σύγχρονα μέσα και υλικά, ψηφιακά ή αναλογικά (Χατζήπαπας, 2018). Επομένως, υπάρχει χώρος για να καλυφθεί ένα μεγάλο πεδίο, ανεξερεύνητο στον ελλαδικό χώρο, με τη χρήση

¹ ΥΠ.Π.Ε.Θ - Ι.Ε.Π. 2011. «Το νέο πρόγραμμα σπουδών για το μάθημα των Εικαστικών στην υποχρεωτική εκπαίδευση» - Οδηγός εκπαιδευτικού. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής – Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (<https://bit.ly/2PrkGAD>).

νέων τεχνολογιών, ιδεών και παρεμβάσεων στον δημόσιο χώρο, μέσω της τέχνης του graffiti στις καλλιτεχνικές πρακτικές αλλά και στη διδακτική των εικαστικών.

Η παρούσα εργασία, όταν αναφέρεται στο σύγχρονο graffiti αφορά είτε στις μορφές του, όπου και γίνεται ένας συνδυασμός παραδοσιακού graffiti και σύγχρονων τεχνολογιών (hybrid street art), είτε στα νέα είδη graffiti που αναπτύσσονται εξ ολοκλήρου από νέες ψηφιακές τεχνολογίες (immaterial street art). Αξιόλογο κρίνεται επίσης, να αναφερθεί το Graffiti Research Lab (G.R.L.), διότι σκιαγραφεί, εμπνέει και προβάλλει τη νέα γενιά του graffiti. Στην ομάδα που απαρτίζεται το G.R.L. είναι διάχυτος ο καλλιτεχνικός πειραματισμός με τις νέες ψηφιακές τεχνολογίες για το σύγχρονο graffiti. Ιδρύθηκε το 2006 στη Νέα Υόρκη και στόχος του αποτελεί ο εξοπλισμός καλλιτεχνών graffiti και street art με τεχνολογίες αστικής επικοινωνίας (G.R.L. Vienna, χ.χ.). Έτσι, όπως η Νέα Υόρκη αποτέλεσε γενέτειρα του graffiti στο παρελθόν, τώρα αποτελεί το κέντρο για τη μελέτη της τεχνολογίας του graffiti, κάνοντάς το να συμβαδίζει πάλι με τη σύγχρονη εποχή (Geeta, 2006). Οργανωτικά, το G.R.L. αποτελείται από παραρτήματα - «πυρήνες», τα οποία συνεργάζονται μαζί ενώ ταυτόχρονα διατηρούν την ανεξαρτησία τους. Ο κεντρικός πυρήνας εδρεύει στη Νέα Υόρκη στο μη κερδοσκοπικό εργαστήριο Free And Technology και τα παρατήματα σε διάφορες άλλες πόλεις παγκοσμίως (Σατόγλου, 2010).

4. Το σύγχρονο graffiti στην εκπαίδευση

Ο όρος graffiti είναι ευρύς, διότι εμπεριέχει πάρα πολλές εκφράσεις από την αρχαιότητα, τους περασμένους αιώνες μέχρι και τη σύγχρονη εποχή (Πάγκαλος, 2008). Η παρόρμηση να κάνει κάποιος ένα σημάδι, να αφήσει το ίχνος του στο περιβάλλον, ξεκινάει από τους προϊστορικούς χρόνους, όπου οι άνθρωποι έχουν χρησιμοποιήσει τη διαθέσιμη τεχνολογία για να καταγράψουν τον εαυτό τους, τις πεποιθήσεις τους και τις πρακτικές τους (Cavan, 1995). Ως κίνημα αναπτύχθηκε στις δεκαετίες του 1970 και 1980 στη Νέα Υόρκη και απαρτίζει μια δομημένη μορφή αστικού νεανικού πολιτισμού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και κανόνες (Θεοδόσης & Καραθανάσης, 2008). Μπήκε στην καθημερινότητα, αναδείχθηκε ως άμεσο επικοινωνιακό μέσο στον σύγχρονο κόσμο και κατάφερε να εξαπλωθεί παγκοσμίως με έναν κώδικα που είχε λαϊκή βάση (Πολυχρονάτου, 2007). Τα τελευταία χρόνια αυξήθηκε πολύ, διότι από τη μια πλευρά η αστικοποίηση στις περισσότερες κοινωνίες προξενεί αύξηση του φόβου της ανωνυμίας και της συμμόρφωσης, οδηγώντας στην επιθυμία να επαναβεβαιωθεί μια ξεχωριστή ταυτότητα και μια νέα αίσθηση της ατομικότητας. Από την άλλη πλευρά, σήμερα είναι πιο προσιτό, μιας που οι πρόσφατες γενιές έχουν καλύτερα αλλά και πιο αποτελεσματικά εργαλεία για τη δημιουργία αυτής της τέχνης (Canter, 2013). Πολλοί νέοι που μυήθηκαν στον χώρο του graffiti, μετέπειτα έγιναν εικαστικοί καλλιτέχνες και μάλιστα διεθνούς βεληνεκούς όπως ο Jr από τη Γαλλία, το δίδυμο VJ Suave από το Σάο Πάολο της Βραζιλίας, ο Daim από τη Γερμανία, Buff Monster από τη Χαβάη κ.ά.

Η ενασχόληση με το graffiti, δημιουργεί ισχυρή επίδραση και ασκεί μία έντονη συγκίνηση στους συμμετέχοντες, αυξάνοντας το ενδιαφέρον για την ενασχόλησή τους με τις εικαστικές τέχνες. Θα μπορούσε, οπότε, να αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο στη διδασκαλία των εικαστικών τεχνών και η διδασκαλία που στηρίζεται και εκμεταλλεύεται κατάλληλα τα κίνητρα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, έχει μόνιμα και πλούσια αποτελέσματα, αντίθετα από τη διδασκαλία που τα αγνοεί (Χαραλαμπίδης, 2001). Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, το σύγχρονο graffiti, με τη σύζευξη των νέων τεχνολογιών έχει μεταβάλει την «όψη» του και αυτή η όψη έχει δημιουργήσει μια νέα φυσιογνωμία, θέτοντας νέα ερωτήματα σε ζητήματα καλλιτεχνικού πειραματισμού και αισθητικής, επαναπροσδιορίζοντας το ερώτημα αν αποτελεί εγκληματική πράξη ή μια αξιόλογη μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης, που βρίσκονται

τα όρια κ.ά. Μάλιστα ένα από τα βασικά ερωτήματα που απασχολούν τους ακαδημαϊκούς των Κοινωνικών & Ποινικών Επιστημών και των εκπροσώπων των ΜΜΕ αλλά και την κοινή γνώμη σχετικά με το graffiti, είναι κατά πόσο προσδιορίζεται ως εγκληματική πράξη ή ως τέχνη (Κωνσταντίνου, 2017). Αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο που η πολιτεία δεν έχει καταφέρει να «εξαλείψει» και αυτό φαίνεται διότι συναντάται σχεδόν παντού (μνημεία, δημόσια κτήρια, πολυκατοικίες κ.τ.λ.) (Τσάκωνας, 2017). Συνήθως, είναι αποδεκτό ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο (ιδιαίτερα στη δύση), αλλά δεν υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ρίζες του ή για την καλλιτεχνική του ποιότητα. Αυτή η άγνοια, μαζί με την παρανομία με την οποία ακόμα συνδέονται κάποιου τύπου graffiti, το καλύπτει με μια αίσθηση μυστηρίου, σαν να πρόκειται να είναι κάποιο μυστικό που απευθύνεται μόνο σε μνημένους (Canter, 2013).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, κρίνεται αξιόλογο, η διδακτική των εικαστικών να εντάξει το σύγχρονο graffiti στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση διότι: Αποτελεί μια βαθιά διαχρονική και αρχέγονη τέχνη, μια μοναδική εικαστική έκφραση με τόσο μεγάλη εξελικτική ιστορία από την προϊστορία, φτάνοντας έως τις μέρες μας. Αποτελεί ένα καλλιτεχνικό κίνημα που δημιουργεί συγκρουσιακά και αμφιλεγόμενα ερωτήματα, κάτι που μπορεί να αποτελέσει ισχυρό κίνητρο καλλιτεχνικής εκπαίδευσης. Όπως αναφέρει ο Κόκκινος, ο παιδαγωγικός σκοπός της διδασκαλίας των συγκρουσιακών ζητημάτων θα πρέπει να είναι ο εξοπλισμός των μαθητευομένων με τα απαραίτητα διανοητικά εργαλεία, χάρη στα οποία θα είναι σε θέση να διαμορφώσουν τεκμηριωμένες και υπεύθυνες κρίσεις οι οποίες θα κινούνται στον χώρο της λογικής, του προβληματισμού και των δημοκρατικών αρχών και αξιών, και θα θέτουν στον πυρήνα των επιδιώξεών τους την καλλιέργεια του κριτικού στοχασμού για την αναζήτηση της αλήθειας (Πελεκανίδης, 2022). Μέσα από τη στοχευμένη εκπαίδευση που επιδιώκεται να λάβουν οι νέοι, διδασκόμενοι την κουλτούρα του graffiti στα ελληνικά σχολεία, υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να διαμορφωθεί ολοκληρωμένη αντίληψη, ότι αποτελεί μια μορφή τέχνης που οφείλει να βασιζέται στον σεβασμό και δε συνιστά πια δράση, μόνο για άτομα με «αποκλίνουσες» συμπεριφορές, όπως την περίοδο πρωτοεμφάνισής του (Τσάκωνας, 2017). Επίσης, κατόπιν μελέτης του νέου προγράμματος σπουδών στο μάθημα των εικαστικών στην υποχρεωτική εκπαίδευσή, παρατηρείται η απουσία αναφοράς του graffiti, παρότι γίνεται παρουσίαση σύγχρονων κινημάτων τέχνης του 20ου αιώνα, όπως η Εγκατάσταση (Installation), η Περφόρμανς (Performance), η τέχνη του βίντεο (Video art) κ.τ.λ. Ακόμα και στα βιβλία του μαθητή των εικαστικών του γυμνάσιου δεν υπάρχουν αναφορές. Στα βιβλία του μαθητή των ΕΠΑ.Λ., στην ειδικότητα Συντήρηση έργων τέχνης, γίνεται αναφορά στο μάθημα Αντίγραφο Αισθητική Αποκατάσταση στο 3^ο κεφαλαίο για το Αντίγραφο της Τοιχογραφίας. Αναφέρεται σε αρχαίες τεχνικές τοιχογραφίας, μία σύντομη ιστορία της τοιχογραφίας κ.τ.λ. Δεν υπάρχει όμως καμία αναφορά στο σύγχρονο graffiti στις πρακτικές του, στις νέες εξελίξεις στον τομέα της συντήρησης των graffiti καθώς και τη χρήση των νέων τεχνολογιών.

5. Παρουσίαση του εργαστηρίου

5.1. Φιλοσοφία του εργαστηρίου

Το εργαστήριο με τίτλο “Graffiti animation lab” αποτελεί ένα πειραματικό εργαστήριο εικαστικών τεχνών, με προσανατολισμό τη δημόσια εικονογραφία (graffiti) στο πεδίο του παραδοσιακού και του σύγχρονου graffiti. Χρησιμοποιεί παραδοσιακές αλλά και σύγχρονες παρεμβατικές πρακτικές. Θίγει και αναπτύσσει ένα νέο αναδυόμενο επιστημονικό πεδίο, τη συντήρηση των graffiti. Ξαναφέρει στο προσκήνιο ερωτήματα για ζητήματα καλλιτεχνικού πειραματισμού και αισθητικής, επαναπροσδιορίζοντας το ερώτημα αν αποτελεί εγκληματική πράξη ή μια αξιόλογη μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης. Χρησιμοποιεί παραδοσιακές αλλά και

σύγχρονες οπτικοακουστικές τεχνολογίες. Υποστηρίζει ενεργά την αλληλεπίδραση μεταξύ τόπου, τέχνης και πολιτών, ενώ υποστηρίζει τρεις παιδαγωγικές αρχές: α) τη διερευνητική προσέγγιση της μάθησης, β) τη διεπιστημονική συνεργασία των καθηγητών (τέχνη, τεχνολογία, επιστήμη), γ) την ομαδοσυνεργατική προσέγγιση της μάθησης.

5.2. Σκοπός

Σκοπός αποτελεί η δημιουργία ισχυρών κίνητρων, οδηγώντας τους εμπλεκόμενους (εκπαιδευτικούς, μαθητές κ.ά.) σε βιωματική επαφή με τις παραδοσιακές αλλά και τις πιο σύγχρονες πρακτικές της δημόσιας εικονογραφίας (graffiti) και των οπτικοακουστικών τεχνών, με τις σύγχρονες κατευθύνσεις της συντήρησης των graffiti και της αισθητικής τους αποκατάστασης.

5.3. Κύριοι Στόχοι

1. Να ερευνηθούν νέοι τρόποι προώθησης της τέχνης στη μαθητική, εκπαιδευτική, αλλά και στην ευρύτερη κοινότητα, με το παραδοσιακό και το σύγχρονο graffiti ως μια σημαντική μορφή αυτοέκφρασης.
2. Να προάγει την κοινωνική διεύρυνση των εμπλεκόμενων με δράσεις εξωστρέφειας, με την τοπική ή και την ευρύτερη κοινότητα.
3. Να αποκτήσουν οι μαθητές επίγνωση της παράδοσης, της ιστορίας και του πολιτιστικού αποτυπώματος της τέχνης του graffiti.

5.4. Πρόγραμμα του εργαστηρίου

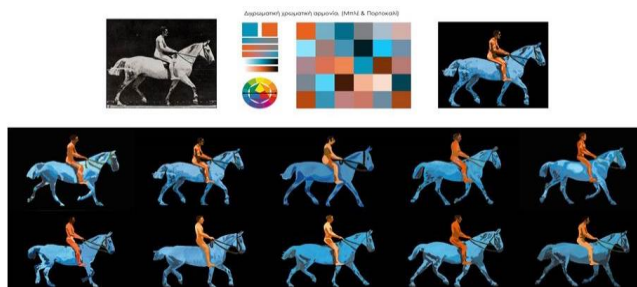
Το πρόγραμμα διδασκαλίας του εργαστηρίου αποτελείται από τρεις κύριες διδακτικές ενότητες, που συνδέονται μεταξύ τους και περιλαμβάνουν σειρά σχετικών δραστηριοτήτων. Είναι δομημένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να βοηθούν στην οικοδόμηση των εικαστικών στοιχείων με σκοπό οι συμμετέχοντες να κατανοήσουν και να κατακτήσουν στοιχεία από τη γλώσσα του σχεδίου, της ζωγραφικής, του animation, του graffiti και των νέων τεχνολογιών.

1^η Διδακτική Ενότητα: «Από τη ζωγραφική στο animation». Θεματικές ενότητες που παρουσιάστηκαν αποτελούν: 1) Η ιστορία του κινουμένου σχεδίου, 2) Η εποχή των εφευρέσεων - Οπτικά παιχνίδια, 3) Είδη και Τεχνικές του Animation. Για τη φετινή σχολική χρονιά, έμφαση δόθηκε στο είδος του "Animation Gif Painting". Σε αυτήν την ενότητα εισάγονται δύο κυρίως μορφολογικά εικαστικά στοιχεία, η κίνηση και το χρώμα. Οι μορφές τέχνης στις οποίες θα εμπλακούν οι μαθητές αποτελούν η ζωγραφική και το animation. Συγκεκριμένα για τη ζωγραφική αναπτύσσεται η θεωρία του χρώματος (χρωματολογία). Οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τις χρωματικές αρμονίες και αντιθέσεις μέσω θεωρίας και ασκήσεων από τις μελέτες του Γιохάννες Ίπτεν, οι οποίες έχουν μια ισχυρή επίδραση στους καλλιτέχνες αλλά και στους εκπαιδευτικούς (Ίπτεν, 2011). Όσον αφορά το animation, κατευθύνθηκε στην κατηγορία των αρχείων GIF. Ένα κινούμενο GIF είναι ένα αρχείο που στο Graphics Interchange Format χαρακτηρίζεται ως GIF89 και περιέχει μέσα σε ένα και μόνο αρχείο ένα σύνολο εικόνων, που παρουσιάζονται με συγκεκριμένη τάξη. Μπορεί να επαναλαμβάνεται αδιάκοπα ή να παρουσιάζει μερικές επαναλήψεις και στη συνέχεια να διακόπτεται (Τερζίδης, 2004). Η σύνδεση των δυο εικαστικών μορφολογικών στοιχείων προέκυψε αποδίδοντας φόρο τιμής στον Eadweard Muybridge (Σύνδεση με τη ιστορία). Από τη 2^η θεματική ενότητα (Η εποχή των εφευρέσεων - Οπτικά παιχνίδια) επιλέχθηκε η ιστορική εποχή με τον Άγγλο φωτογράφο Eadweard Muybridge γνωστός για την πρωτοποριακή εργασία του και ανακάλυψή σχετικά με τον τρόπο ανάλυσης και σύνθεσης της κίνησης μέσω της κάμερας. Το 1887 κυκλοφόρησαν 11 τόμοι με 781 φωτογραφίες με τον γενικό τίτλο «Η

κίνηση των ζώων: μια ηλεκτροφωτογραφική έρευνα των διαδοχικών φάσεων στις κινήσεις των ζώων» (Honor & Fleming, 1998). Επιλέχθηκε μια τέτοια φωτογραφική μελέτη και κατόπιν έγινε μετατροπή από το ασπρόμαυρο σε έγχρωμο δια μέσω της χρωματολογίας σε ζωγραφικό έργο. Μετέπειτα, τα τελικά έργα ψηφιοποιήθηκαν με τη χρήση σκάνερ (εικ. 1). Τέλος, με τη βοήθεια λογισμικών επεξεργασίας βίντεο και από δωρεάν online πλατφόρμες αναπτυχθήκαν τα αρχεία GIF animation. Συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό Windows Movie Maker, διότι επιτρέπει την επεξεργασία στατικής σε κινούμενη εικόνα, προωθεί την ανάπτυξη της βιντεοτέχνης και εξυπηρετεί άμεσα στόχους των εικαστικών τεχνών. Αποτελεί ένα «φιλικό» λογισμικό και περιλαμβάνει οικείες λειτουργίες χρήσης σε άτομα που ήδη κάνουν χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών (Παύλου, 2012).

Μέσα από αυτή τη διδακτική ενότητα επιτυγχάνεται η σύνδεση των παραδοσιακών τεχνών (ζωγραφική) με τις ψηφιακές τεχνολογίες (animation), ενώ ταυτόχρονα αποτελεί προετοιμασία για τη 2^η διδακτική ενότητα. Η δημιουργία του GIF animation παρέχει τη δυνατότητα να προσαρμόσουμε την παιδαγωγική αρχή της ομαδοσυνεργατικής προσέγγισης της μάθησης, αναλαμβάνοντάς ο κάθε μαθητής μια εικόνα από όλη την ακολουθία των εικόνων και όλες οι εικόνες τους μαζί, των μαθητών, να μπορούν να δημιουργήσουν την κίνηση και το τελικό αρχείο gif animation.

Εικόνα 1. Εργασίες μαθητών με θέμα από τις κινητικές μελέτες του Muybridge

2η Διδακτική ενότητα: “Graffiti Animation”. Θεματικές ενότητες που παρουσιάστηκαν αποτελούν: 1) Ιστορία του graffiti, 2) Παρεμβάσεις στον δημόσιο χώρο, 3) Τεχνικές και υλικά στο graffiti (αρχαίες και νέες), 4) Σύγχρονες πρακτικές του graffiti (“Wall-Painted Animation”, “Sequences Graffiti”, “Gif-iti”, “Graffiti Mapped”), 5) Συντήρηση των graffiti και βανδαλισμός. Για τη φετινή σχολική χρονιά, έμφαση δόθηκε στο “Gif-iti”, η οποία αποτελεί μια σύγχρονη πρακτική του graffiti. Σε αυτήν την ενότητα εισάγονται δύο ακόμα μορφολογικά εικαστικά στοιχεία: α) Η σύνθεση με τον οπτικό ρυθμό και β) Ο δημόσιος χώρος με την αποτύπωσή του. Οι νέες μορφές τέχνης που εισάγονται είναι η φωτογραφία για την επεξεργασία του θέματος, η τοιχογραφία με την πρακτική του “Gif-iti” και το animation. Ο street artist με το ψευδώνυμο INSA επινόησε το «κινούμενο graffiti», ή αλλιώς “Gif-iti”. Συνδυάζοντας την τέχνη του graffiti, τη φωτογραφία, και τη stop motion βιντεοσκόπηση, κατάφερε να κάνει την τέχνη του δρόμου να συμβαδίσει με τη σύγχρονη ψηφιακή εποχή (Lechner, 2013; Σαρηγιαννίδης, 2013). Πάνω στον τοίχο ζωγραφίζει στρώσεις επιπέδων το ένα πάνω από το άλλο, φωτογραφίζοντας με τη σειρά τις εξελίξεις. Στη συνέχεια, τοποθετεί τις διαφορετικές φωτογραφίες σε αλληλουχία, ώστε να μπορούν να αναπαραχθούν σε μια επαναλαμβανόμενη ενέργεια (λούπα) σε ένα αρχείο GIF (Rosen, 2013). Ο καλλιτέχνης street artist Kitt Bennett, με έδρα τη Μεμβούρνη, δημιούργησε το μεγαλύτερο έργο “Gif-iti” στον κόσμο με τίτλο “Revolution” (Curran, 2019; Wilson, 2020). Με αυτό το έργο, ο καλλιτέχνης μεταβάλλει την αισθητική των “Gif-iti”, διότι ζωγραφίζει ακολουθίες (sequences) εικόνων στον δημόσιο χώρο τη μια εικόνα δίπλα στην άλλη και όχι τη μια εικόνα επάνω στην άλλη.

Παρόμοια πρακτική χρησιμοποίησε και ο καλλιτέχνης με το ψευδώνυμο Sunday Nobody. Ανέπτυξε ένα έργο σε μια σήραγγα του Σιάτλ, με την τεχνική του stencil που λειτουργεί σαν ένα γιγάντιο «ζωότροπιο» ή ένα graffiti animation με θέμα ένα αρκουδάκι που χορεύει. Επιπρόσθετα, ο καλλιτέχνης τοποθέτησε έναν κώδικα γρήγορης ανταπόκρισης (QR code) από τον οποίο μπορεί ο χρήστης σκανάροντας με το κινητό τηλέφωνο να βλέπει σε αρχείο βίντεο το αρκουδάκι που χορεύει (Cascone, 2022).

Για τη δημιουργία της «Gif-iti» τοιχογραφίας, η διερεύνηση του θέματος και η όλη επεξεργασία του έργου αναπτύχθηκε μέσα στη σχολική τάξη με τη χρήση της διερευνητικής προσέγγισης της μάθησης. Το έργο που υλοποιήθηκε φέρει τον τίτλο “Drifting” και επιθυμεί να μεταφέρει το μήνυμα της οδικής ασφάλειας με τη χρήση του κράνους με έναν «τρυφερό» και νεανικό τρόπο (εικ. 2).

Εικόνα 2. Τοιχογραφία “Gif-iti”

3^η Διδακτική ενότητα: “Digital Graffiti”. Θεματικές ενότητες που παρουσιάστηκαν αποτελούν: 1) “Projection Graffiti”, 2) “Vjing”, 3) “Movie Projection Graffiti”. Αυτή η ενότητα εισάγει τους εμπλεκόμενους στον πειραματισμό για την αναζήτηση νέων εκφραστικών μέσων αλλά και την ανάπτυξη καλλιτεχνικών εφευρέσεων δια μέσου των τεχνολογιών. Οι καλλιτεχνικές εφευρέσεις αποτέλεσαν ένα σημαντικό και αναγκαίο μέρος της εξέλιξης της τέχνης. Η σχέση τέχνης και μηχανής εμφανίζεται ήδη στην αναγέννηση με τις περίφημες ουτοπικές πτητικές μηχανές του Leonardo Da Vinci. Από τότε έως και σήμερα, η τεχνολογία κάνει συνεχώς άλματα και η τέχνη προσπαθεί να τα οικειοποιηθεί και να τα εντάξει ως έναν βαθμό στην πρακτική της (Βασιλάκος, 2015). Νέοι όροι εμφανίζονται, όπως οι computer art, internet art, multimedia art, animation κ.τ.λ. και αυτόνομα ή σε συνένωση με άλλες τεχνικές έχουν κάνει αισθητή την παρουσία τους στην περιοχή των τεχνών (Δεληγιάννης, 2006).

Για τη φετινή σχολική χρονιά έμφαση δόθηκε στο “Movie Projection Graffiti” και συγκεκριμένα στο “Projection Bike” που αποτελεί μια σύγχρονη καλλιτεχνική πρακτική της αστικής τέχνης (street art) και των αστικών τεχνολογιών (εικ. 3).

Εικόνα 3. Τρίκυκλο ποδήλατο μπροστινής φόρτωσης

Το “Movie projection Graffiti Animation” για να αναπτυχθεί θα χρειαστεί να δημιουργηθούν κινούμενες κατασκευές που θα μεταφέρουν έναν βίντεο προβολέα. Μια από αυτές είναι το «τρίκυκλο ποδήλατο μπροστινής φόρτωσης». Η VJ Suave είναι μια ομάδα καλλιτεχνών media artists, στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας που με τη χρήση του τρίκυκλου ποδήλατου δημιουργεί έργα κινούμενων σχεδίων, που προβάλλονται σε αστικές επιφάνειες, συνδυάζοντας την τεχνολογία με τη street art. Με τα έργα της, η ομάδα VJ Suave υποβάλλει μια μοναδική στιγμή σύνδεσης μεταξύ του θεατή και της πόλης, συνδυάζοντας την τέχνη του κινούμενου σχεδίου με την πραγματική ζωή. Τα κινούμενα σχέδια είναι διαμορφωμένα σύμφωνα με την αρχιτεκτονική του χώρου, τα οποία προβάλλονται σε διάφορες επιφάνειες (τοιχούς, δέντρα, κτίρια κ.ά.) της πόλης, που τους επιτρέπουν να αφηγούνται ιστορίες στους δρόμους και να επικοινωνούν με τους ανθρώπους (Vj suave, χ.χ.). Με την εφαρμογή της παιδαγωγικής αρχής της διεπιστημονικής συνεργασίας των καθηγητών, δημιουργήθηκε το πρώτο τρίκυκλο ποδήλατο στη χώρα μας από τη συνεργασία του τομέα των μηχανολόγων και των ηλεκτρονικών υπό την καθοδήγηση του τομέα των εφαρμοσμένων τεχνών.

5.5. Αποτίμηση του εργαστήριου

Η διδακτική πρόταση του εργαστηρίου εφαρμόστηκε πιλοτικά στο 9^ο Εσπερινό ΕΠΑ.Λ. και 1^ο Ε.Κ. Πατρών στον τομέα εφαρμοσμένων τεχνών με ειδικότητα τη Συντήρηση Έργων Τέχνης και αισθητική αποκατάστασης στη Γ' λυκείου κατά το Σχολικό έτος 2022-23, και διήρκησε ένα διδακτικό έτος. Οι μαθητές που συμμετείχαν ήταν όλοι ενήλικοι με εύρος ηλικιών από 39 έως 54 ετών. Το εργαστήριο λειτούργησε στα πλαίσια Εκπαιδευτικού Προγράμματος Σχολικών Δραστηριοτήτων (Πολιτιστικό πρόγραμμα) και εντάχθηκε στη θεματολογία: Μουσική - Χορός - Κινηματογράφος - Φωτογραφία - Εικαστικές τέχνες - Θέατρο, ενώ αποτέλεσε και μια υποδράση του προγράμματος ΜΝΑΕ «Μια Νέα Αρχή στα ΕΠΑ.Λ.», στη θεματική περιοχή Τέχνες & Πολιτισμός.

Σε κάθε διδασκαλία, ο εκπαιδευτικός επιδιώκει την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών και στόχων και επομένως μπορούμε να αξιολογήσουμε τη διδασκαλία με βάση τον βαθμό επίτευξης των σκοπών και των στόχων (Καψάλης & Νημά, 2021). Στη δική μας περίπτωση μέσω συλλογής και ανάλυσης δεδομένων (ποσοτική μέθοδος), που σχετίζεται κυρίως με απαντήσεις σε ερωτηματολόγια, διερευνήθηκαν οι απόψεις, εμπειρίες των μαθητών για την επίτευξη των στόχων και του σκοπού του εργαστηρίου. Για την αξιολόγηση των στόχων του εργαστηρίου (Πίνακας 1), τα αποτελέσματα στο σύνολο τους ήταν πολύ ενθαρρυντικά. Παρατηρήθηκε ότι στους στόχους που τέθηκαν το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθητών (61%) πιστευτούν ότι επιτεύχθηκαν πολύ, ενώ το (39%) πιστευτούν ότι επιτεύχθηκαν αρκετά. Τέλος, διακρίνεται μηδενική ανταπόκριση (0%) των μαθητών σχετικά με την κλίμακα των απαντήσεων «καθόλου» και «ελάχιστα».

Πίνακας 1. Τελικά αποτελέσματα

Αξιολόγηση στόχων	Καθόλου	Ελάχιστα	Αρκετά	Πολύ
1 ^{ος} στόχος	0 (0%)	0 (0%)	3(25%)	9(75%)
2 ^{ος} στόχος	0 (0%)	0 (0%)	6(50%)	6(50%)
3 ^{ος} στόχος	0 (0%)	0 (0%)	5(42%)	7(58%)
Σύνολο	0%	0%	39%	61%

Για την επίτευξη του σκοπού, (Πίνακας 2), είναι ορατό ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των μαθητών (80%) πιστευτούν ότι επιτεύχθηκε πολύ, το (20%) πιστευτούν ότι επιτεύχθηκε

αρκετά, ενώ παρατηρήθηκε μηδενική ανταπόκριση (0%) των μαθητών σχετικά με τις κλίμακες των απαντήσεων «ελάχιστα» και «καθόλου».

Πίνακας 2. Τελικά αποτελέσματα

Αξιολόγηση σκοπού	Καθόλου	Ελάχιστα	Αρκετά	Πολύ
Σύνολο	0%	0%	20%	80%

Άξια σχολιασμού είναι η καθολική στάση των μαθητών για τη μηδενική ανταπόκριση στην κλίμακα των απαντήσεων «καθόλου» και «ελάχιστα». Η πλειοψηφία των συμμετεχόντων ανταποκρίθηκε στην κλίμακα «πολύ» και δευτερευόντως στην κλίμακα «αρκετά», καθιστώντας το όλο εγχείρημα ρεαλιστικό, επιτεύξιμο με πολύ σημαντικά ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Σχόλια των μαθητών που μας δίνουν περεταίρω στοιχεία, ήταν: «*To graffiti animation lab ήταν κάτι πολύ δημιουργικό, μας έδωσε πάρα πολλές γνώσεις, μάθαμε την έννοια της συνεργασίας στην πράξη συνειδητοποιώντας ότι είναι κάτι πολύ χρήσιμο. Θα ήθελα να μας δοθεί η δυνατότητα να μπορούμε να συνεχίσουμε*». «*Καταπληκτική εμπειρία! Η Συλλογική εργασία και η συνεργασία ήταν άψογη. Ήταν κάτι πρωτοποριακό και πολύ ενδιαφέρον, γνωρίσαμε τις σύγχρονες μορφές των εικαστικών τεχνών*». «*To graffiti animation lab ήταν μια πολύ χρήσιμη εμπειρία σε σχέση με την οργάνωση και την υλοποίηση ενός συλλογικού εξωστρεφούς εργαστηρίου*». «*Πιστεύω ότι το graffiti animation lab είναι πολύ θετικό για την προώθηση της τέχνης*».

Τέλος, παρόλο που το εγχείρημα τις αξιολόγησης των εικαστικών προϊόντων αποτελεί σε όλες τις βαθμίδες μια εξαιρετικά λεπτή πρακτική (Gaillot, 2002), η υλοποίηση των εικαστικών προϊόντων - τεχνουργημάτων αποτελεί ένα πολύ σημαντικό θετικό τεκμήριο του εργαστηρίου.

6. Συμπεράσματα

Το όλο εγχείρημα που παρουσιάστηκε απευθύνεται στην καλλιτεχνική και εκπαιδευτική κοινότητα που ασχολείται με την αξιοποίηση της χρήσης των τεχνολογιών στην τέχνη και την Εκπαίδευση. Δια μέσου του εργαστηρίου που προτείνεται, επιδιώκεται η σύζευξη των νέων τεχνολογιών και του graffiti από τους μαθητευόμενους ως μέσο εικαστικής έκφρασης. Αποβλέπει δε στη διεύρυνση των δυνατοτήτων τους, στην ανάπτυξη της δημιουργικότητάς τους και στην ενίσχυση της πρωτοτυπίας προβαίνοντας σε περαιτέρω πειραματισμό με τεχνικές και υλικά και προχωρώντας πέρα από τα παραδοσιακά μέσα εικαστικής δημιουργίας. Μάλιστα και από τον τίτλο γίνεται αντιληπτό ότι το εργαστήριο έχει ένα χαρακτήρα υβριδικό και εν τέλει η σύμπραξη των δυο τεχνών, του graffiti και του animation, έχει ως αποτέλεσμα, σύμφωνα με τις νέες καλλιτεχνικές πρακτικές που παρουσιάστηκαν, την εξέλιξη και τη διεύρυνση των ορίων και των δυο τεχνών, ανοίγοντας νέα ερευνητικά και εκφραστικά μονοπάτια. Το σύγχρονο graffiti πλέον με τη σύζευξη των νέων τεχνολογιών έχει δημιουργήσει μια νέα φυσιογνωμία και έχει φέρει στο προσκήνιο τον αντισυμβατικό καλλιτεχνικό πειραματισμό με νέα μέσα θέτοντας διάφορα ζητήματα σε νέα βάση όπως, τις αστικές τεχνολογίες και το animation, την αισθητική του graffiti, τις εικαστικές παρεμβάσεις στον δημόσιου χώρο, τη σχέση τέχνης και βανδαλισμού, τη συντήρηση του σύγχρονου graffiti κ.ά. Μέσα σε αυτό το πνεύμα «μετατοπίζεται» το όριο μεταξύ του παράνομου και του νόμιμου, τονίζεται ότι απαρτίζει μια σύγχρονη μορφή τέχνης με έναν αντισυμβατικό τρόπο έκφρασης δίχως να συνιστά απαραίτητα βανδαλισμό.

Το εργαστήριο που προτείνεται, αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία που απαιτεί ευρύτερη γνώση και εμπειρία για να καλυφθούν αποτελεσματικά διάφορες απαιτήσεις του.

Κλειδί αποτελεί η στάση, οι γνώσεις και το ενδιαφέρον του εκπαιδευτικού για την ενσωμάτωση των τεχνολογιών στη διδασκαλία των εικαστικών. Επίσης, πολύ σημαντικό παράγοντα αποτελεί και η υλικοτεχνική υποδομή του σχολείου σε ψηφιακό υλικό καθώς και η εύρεση πηγών οικονομικών πόρων. Το εργαστήριο σχεδιάστηκε έντεχνα, ώστε να συνιστά σημείο συνάντησης πολλών μαθησιακών αντικειμένων από το πρόγραμμα σπουδών του ΕΠΑ.Λ. στον τομέα εφαρμοσμένων τεχνών με ειδικότητα την συντήρηση έργων τέχνης, όπως: Ελεύθερο σχέδιο, Εφαρμοσμένες Τέχνες με χρήση Η/Υ, Φωτογραφία και Ηλεκτρονική Επεξεργασία Εικόνας, Ιστορία της Τέχνης, Αντίγραφο, Σχεδιαστική τεκμηρίωση και Συντήρηση Έργων Τέχνης.

Το εργαστήριο που προτείνεται έρχεται να εμπλουτίσει με νέες μορφές τέχνης και μαθησιακά αντικείμενα, όπως το animation, τις νέες ψηφιακές τεχνολογίες, τις διεπιστημονικές συνεργασίες των καθηγητών, τη συντήρηση των graffiti, προσφέροντας στους μαθητές μια ευρύτητα εικαστικών γνώσεων και δεξιοτήτων. Προτείνει μια νέα οπτική για τα όρια των εικαστικών τεχνών και τις σύγχρονες εξελίξεις της τέχνης και της τεχνολογίας, ξεφεύγοντας από τα περιορισμένα κλισέ και τα στενά όρια που συνήθως έχουν επικρατήσει και στη διδακτική των εικαστικών αλλά και στην τέχνη.

Τέλος, προωθεί στη διδακτική των εικαστικών τα Διευρυμένα Συνδυαστικά Μέσα στις εικαστικές τέχνες, ενώ υποστηρίζει την εικαστική - εργαστηριακή έρευνα και διδασκαλία για την παραγωγή έργων με συνδυαστικές τεχνικές ή εκφραστικά μέσα δια μέσου πειραματισμού και έρευνας στην εικαστική γλώσσα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Cancone, S. (2022, Νοέμβριος 22). *Meet Sunday Nobody, the Meme Artist Who Entombed a Bag of Flamin' Hot Cheetos in a 3,000 - Pound Sarcophagus Time Capsule*. Retrieved from <https://shorturl.at/cevDF>
- Canter, C. (2013). *Graffiti school*. London: Thames & Hudson.
- Cavan, S. (1995). *The Great Graffiti Wars of the Late 20th Century*. Retrieved from <https://www.graffiti.org/faq/greatgraffitiwars.html>
- Curran, L. (2019). *Port Melbourne Is Now Home to the Southern Hemisphere's Largest*. Retrieved from <https://shorturl.at/quwFO>
- Gaillot, A. B. (2002). *Πλαστικές Τέχνες. Στοιχεία διδακτικής – κριτικής* (Μτφ. Μ. Καρρά). Αθήνα: Νεφέλη.
- Geeta, D. (2006). High-Tech Graffiti: Spray Paint Is So 20th Century. In *New York Times*. Retrieved from <http://www.nytimes.com/2006/06/25/arts/design/25daya.html>
- Vienna, G. R. L. (n.d.). *Storytime*. Retrieved from <https://graffitiresearchlab.at/>
- Honour, H., & Fleming, J. (1998). *Ιστορία της τέχνης* (Μτφ. Α. Παππάς). Αθήνα: Υποδομή.
- Lechner, M. (2013). *Enquête: Street art et Web en étroite connexion*. Retrieved from <http://next.liberation.fr/culture/2013/09/06/street-art-et-web-en-etroite->
- Vj suave. (n.d.). *Suaveciclo*. Retrieved from <https://vjsuave.com/suaveciclo/>
- Wilson, E., K. (2020). *Australia's first gif-iti*. Retrieved from <https://arichlife.com.au/australias-first-gif-iti/>
- Ανούση, Ε., Ράπτης, Η., & Ροδοπούλου, Ε. (2007). *Εικαστικά Α' γυμνασίου. Βιβλίο εκπαιδευτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Βασιλάκος, Α. (2015). *Ψηφιακές μορφές τέχνης*. Θεσσαλονίκη: Τζιόλα.
- Δεληγιάννης, Γ. (2006). *Κοινωνία της πληροφορίας και ο ρόλος των διαδραστικών πολυμέσων*. Αθήνα: Fagottobooks.
- Θεοδόσης, Δ., & Καραθανάσης, Π. (2008). *Stencil Athens*. Αθήνα: Οξύ.

- Ίπτεν, Γ. (2011). *Η τέχνη του χρώματος*. Αθήνα: Ένωση καθηγητών καλλιτεχνικών Μαθήματων.
- Καψάλης, Γ. Α. & Νημά, Α. Ε. (2021). *Σύγχρονη διδακτική*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κωνσταντίνου, Κ. Μ. (2017). *Graffiti - Έγκλημα ή Τέχνη*; Ανακτήθηκε από <https://theartofcrime.gr/arpopsi-graffiti-konst-konst/>
- Πάγκαλος, Ο. (2008). *Σχετικά με το γκράφιτι τη street art και την παρουσία τους στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία* (άρθρο σε blog). Ανακτήθηκε από <https://shorturl.at/fkDT3>
- Παύλου, Β. (2012). Η χρήση του λογισμικού Windows Movie Maker στα πλαίσια της εικαστικής παιδείας. *Ανακοίνωση στο 2ο Συνέδριου της ΚΕΤΠΕΕ*. Λευκωσία, Κύπρος: Κυπριακή Ένωση Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών στην Εκπαίδευση.
- Πελεκανίδης, Θ. (2022). *Η διδασκαλία συγκρουσιακών ζητημάτων στο μάθημα της Ιστορίας στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Η περίπτωση της δεκαετίας του 1940*. Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Πολυχρονάτου, Ε. (2007). *Έργα τέχνης μεγάλης κλίμακας στον αστικό χώρο* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (Κωδ. 15338).
- Σαρηγιαννίδης, Γ. (2013). *Το παράδοξο του GIF-ITI: Γκράφιτι που μπορείς να δεις μόνο online*. Ανακτήθηκε από <https://shorturl.at/adqBY>
- Σατόγλου, Π. Σ. (2010). *Εικαστικά Δρώμενα στον Αστικό Χώρο* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Τερζίδης, Κ. (2004). *Πληροφορική - Πολυμέσα: Οδηγός Προγραμμάτων*. Ε.Α.Π., Πάτρα.
- Τσάκωνας, Ρ. (2017, Μάιος). *Graffiti - Έγκλημα ή Τέχνη*, *The Art of Crime 2*. Ανακτήθηκε από <https://shorturl.at/bzAMQ>
- Χαραλαμπόπουλος, Β. (2001). *Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης γενικά*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζήπαπας, Α. (2018). *Η εξέλιξη της street art και οι παρεμβάσεις της στην τέχνη, στις πόλεις και στην εκπαίδευση* (Αδημοσίευτη Διπλωματική εργασία). Ιόνιο πανεπιστήμιο, Κέρκυρα.

Art unites us: A smart way of playing with famous European paintings

Η τέχνη μας ενώνει: Ένας έξυπνος τρόπος παιχνιδιού με διάσημους ευρωπαϊκούς πίνακες ζωγραφικής

Νίκη Σωτηριάδου

Νηπιαγωγός ΠΕ60

nikisoti@yahoo.gr

Περίληψη

Η τέχνη γίνεται ένα πεδίο ανακάλυψης και δημιουργίας μέσα στην τάξη του νηπιαγωγείου και παράλληλα η αφορμή για δημιουργία παιχνιδιών που αφορούν όλους τους γνωστικούς τομείς του Αναλυτικού Προγράμματος προσχολικής εκπαίδευσης. Η γνωριμία με διάσημους ευρωπαϊκούς ζωγράφους και πίνακες τους, πέρα από την αισθητική καλλιέργεια των μαθητών στοχεύει στην παραδοχή της οικουμενικότητας της τέχνης αλλά και στην ανάγκη έκφρασης μέσω αυτής. Οι μαθητές λοιπόν μέσα από αυτό το εκπαιδευτικό πρόγραμμα μαθαίνουν βιωματικά την αξία της τέχνης και τα οφέλη της.

Λέξεις - κλειδιά: Τέχνη, Ευρωπαίοι Ζωγράφοι, Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα.

1. Εισαγωγή

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που παρουσιάζουμε εφαρμόστηκε στο 15^ο νηπιαγωγείο Πτολεμαΐδας κατά τα σχολικά έτη 2020-21 και 2021-2022 στα πλαίσια του ευρωπαϊκού προγράμματος TEACHERS4EUROPE. Μέσα από το δίκτυο T4E συνεργαστήκαμε με 2 σχολεία της Ελλάδας, το 2^ο Νηπιαγωγείο Αφάντου Ρόδου (εκπαιδευτικός: Γκογκίδη Πηνελόπη) και το 2^ο Γυμνάσιο Βαθέως Σάμου (εκπαιδευτικός: Σωτηριάδου Αναστασία). Στόχος του προγράμματος ήταν να εξοικειωθούν τα παιδιά με θέματα τέχνης μέσα από παιγνιώδη διαδικασία, καθώς και με αξίες που διαπερνούν την ευρωπαϊκή εκπαιδευτική φιλοσοφία της συνεργασίας, του πειραματισμού και της λήψης αποφάσεων. Στο πρόγραμμα πήραν μέρος συνολικά 28 παιδιά (14 την μία χρονιά και 14 την επομένη) τα οποία απόλαυσαν το πρόγραμμα για 2 σχολικά έτη και το αποχαιρέτησαν σε μια τελετή λήξης.

2. Στοιχεία υλοποίησης

Στην παρουσιαζόμενη διδακτική πρόταση οι μαθητές προσεγγίζουν διδακτικά διάφορες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ιταλία, η Γαλλία, η Ολλανδία, η Αυστρία, η Πολωνία, η Νορβηγία, η Ισπανία, η Γερμανία, η Δανία και η Ελλάδα και γνωρίζουν σπουδαίους ζωγράφους όπως ο Βαν Γκογκ, ο Μονέ, ο Πικάσο, ο Ντα Βίντσι, ο Κλιμτ, ο Ελ Γκρέκο, ο Τσαρούχης κ.ά. Ήταν επιδίωξη να ξεναγηθούν ψηφιακά σε διάσημα μουσεία της Ευρώπης και να φτιάξουν τα δικά τους στην τάξη. Επιπλέον, να δημιουργήσουν έκθεση ζωγραφικής με τα έργα τους και τα παρουσιάσουν στο κοινό. Επιπρόσθετα, στόχος ήταν να φτιάξουν το δικό τους τραγούδι για το πρόγραμμα και να μάθουν να εμπλέκουν μεταξύ τους διάφορες μορφές τέχνης. Στο τέλος, γίνεται μια μικρή αξιολόγηση των γνώσεων που αποκτήθηκαν μέσα από ηλεκτρονικής μορφής παιχνίδια αλλά και αυτοαξιολόγηση του προγράμματος από τα ίδια τα παιδιά. Επιλέχθηκε αυτή η μορφή αξιολόγησης γνώσεων γιατί είναι πολύ χρήσιμη η άμεση ανατροφοδότηση που παρέχει ένα διαδικτυακό κουίζ (Kalliaras & Triantou, 2016), ενώ παράλληλα η χρήση των εκπαιδευτικών κουίζ βοηθά τους μαθητές να παραμείνουν

συγκεντρωμένοι και προσηλωμένοι στους στόχους τους (Salomon & Almog, 1998), ενώ οι μαθητές αποκτούν καλύτερη αντίληψη για την πρόοδο της προσπάθειάς τους (Rosenthal & McKnight, 1996).

Όσον αφορά την πορεία υλοποίησής του προγράμματος, ακολουθούνται ενδεικτικά τα παρακάτω βασικά στάδια:

- 1^ο στάδιο: Προβληματισμός - συζήτηση.
- 2^ο στάδιο: Παρουσίαση διδακτικών δραστηριοτήτων με αφορμή ενός διάσημου έργου.
- 3^ο στάδιο: Πειραματισμός και δημιουργίες παιδιών με βάση την παρουσίαση.
- 4^ο στάδιο: Επιμέρους προγραμματισμός των διδακτικών δραστηριοτήτων και διαθεματική προσέγγιση του κάθε πολιτισμού της χώρας που έχουμε «επισκεφτεί».
- 5^ο στάδιο: Παρουσίαση έργων των παιδιών σε μουσείο.
- 6^ο στάδιο: Αξιολόγηση του έργου, των γνώσεων των μαθητών και γιορτή λήξης προγράμματος.

3. Στόχοι- επιδιώξεις

Το πρόγραμμα σχεδιάστηκε από την γραφούσα εκπαιδευτικό με σκοπό τη διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων των μαθητών και παράλληλα την καλλιτεχνική τους καλλιέργεια. Τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν είχαν σκοπό να ευαισθητοποιήσουν, να προβληματίσουν και να δώσουν αφορμή για περαιτέρω μελέτη της τεχνικής ζωγραφικής, το ύφος και το ρεύμα της τέχνης που εκπροσωπούσε. Ταυτόχρονα, στόχος ήταν να ξεφύγουν τα παιδιά μέσα από τα στενά όρια του σχολείου, της πόλης και της χώρας στην οποία κατοικούν και να «μετατραπούν» σε πολίτες της Ευρώπης γνωρίζοντας και θαυμάζοντας διάσημα αρχιτεκτονικά, πνευματικά και εικαστικά αριστουργήματα με τρόπο βιωματικό, ώστε να έχει νόημα και ενδιαφέρον για αυτά, ενώ παράλληλα δίνεται έμφαση στη σημασία της δημιουργικότητας και της ανακάλυψης που είναι τόσο σημαντική σε αυτή την ηλικία (Μπακιρτζής, 2006). Έτσι, λοιπόν, το πρόγραμμα εξυπηρέτησε τους εξής στόχους:

- Να γνωρίσουν ευρωπαϊκές χώρες ταξιδεύοντας ψηφιακά σε αυτές και να έρθουν σε επαφή με τον πολιτισμό τους.
- Να ασχοληθούν με μεγάλους εκπροσώπους της τέχνης, να ανακαλύψουν τα έργα τους και να μιμούνται τεχνικές και θέματα ζωγραφικής.
- Να καλλιεργηθούν αισθητικά και πνευματικά.
- Να συνεργαστούν με άλλα παιδιά άλλων σχολείων.
- Να παρουσιάσουν τη δουλειά τους μέσα από μια έκθεση με τα έργα τους.

4. Μεθοδολογία

4.1. Ομαδοσυνεργατική

Η ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας προωθεί την ανάπτυξη των ικανοτήτων για επιχειρηματολογία και συνεργασία. Η λειτουργία ομάδων στο σχολείο αποτελεί φορέα αγωγής και συμβάλλει στην ανάπτυξη ποιοτικής Διά Βίου Μάθησης, στην προώθηση των υψηλών επιδόσεων και, γενικότερα, στη διαδικασία ανάπτυξης του παιδιού. Ευνοεί την ενεργοποίηση των μαθητών και τη μεταξύ τους συνεργασία, απομακρύνοντας, σταδιακά, το παιδί από την εγωκεντρική σκέψη (Piaget, 1990). Οι διαπροσωπικές σχέσεις που δημιουργούνται κυρίως μέσα από τις ευκαιρίες για συζήτηση, προβληματισμό, διαφωνία, λήψη απόφασης και η υλοποίηση κοινού στόχου συμβάλλουν στην ωρίμανση των ικανοτήτων για αυτενέργεια, πρωτοβουλία και δημιουργικότητα. Είναι η μέθοδος που προάγει την αυτενέργεια, τον αυθεντικό τρόπο σκέψης, τη γνώση, τα συναισθήματα καθώς και τη δράση των μαθητών. Προωθεί επίσης και τον εποικοδομητικό διάλογο, παρέχοντας

ταυτόχρονα στους μαθητές την ευκαιρία να εμπλακούν σε συζητήσεις, να διατυπώσουν ερωτήματα και απορίες και κυρίως να εργαστούν συλλογικά συνδυάζοντας τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους (Ματσαγούρας, 2003).

4.2. Διαθεματική προσέγγιση

Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης είναι μια οργανωμένη, προγραμματισμένη εμπειρία μάθησης, η οποία δίνει στα παιδιά τη δυνατότητα μιας ενοποιημένης γνώσης που συνδέεται με ένα συγκεκριμένο θέμα (Χρυσαφίδης, 2011). Η οργάνωση δραστηριοτήτων που συνδέονται με διαφορετικά γνωστικά αντικείμενα γύρω από ένα θέμα που προσελκύει το ενδιαφέρον των παιδιών, προσφέρει τη δυνατότητα στα παιδιά να αντιληφθούν τη σφαιρική διάσταση της γνώσης, να συνδέουν διαφορετικές εμπειρίες μεταξύ τους και να ασκηθούν στην παρατήρηση, τη διερεύνηση και την αναπαράσταση φαινομένων του περιβάλλοντος, να εισαχθούν δηλαδή σε έναν τρόπο δουλειάς που μοιάζει με εκείνον της επιστημονικής έρευνας. Βοηθά έτσι στην καλλιέργεια διαφόρων μορφών νοημοσύνης που διαθέτει ο κάθε μαθητής μέσα στην τάξη (Gardner, 1983) και γίνεται μέρος μιας προσπάθειας να συγκινήσει και να ενεργοποιήσει όλους τους μαθητές ανάλογα με τον τύπο νοημοσύνης που διαθέτουν.

5. Διδακτικό υλικό

Το διδακτικό υλικό στο νηπιαγωγείο είναι συνήθως πρωτότυπο υλικό που φτιάχνεται από τον εκπαιδευτικό ή υλικό σε κάρτες και εικόνες για να υπάρχει η αμεσότητα με τα νήπια. Τα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία που αφορούν την τέχνη και τους δημιουργούς τους δεν είναι πολλά, όμως όσα κυκλοφορούν αξιοποιήθηκαν μέσα στην τάξη. Ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Kend, J. (2019). *Λεονάρντο Ντα Βίντσι*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Kend, J. (2019). *Βίνσεντ Βαν Γκογκ*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Reynolds, P. (2004). *Η τελεία*. Αθήνα: Αίσωπος.
- Sellier, M. (2012). *Οι δέκα πρώτοι μου πίνακες ζωγραφικής*. Αθήνα: Πατάκης.
- Βολκώφ, Θ. (2019). *Οι μεγάλοι καλλιτέχνες, Ντα Βίντσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Παρισιάνος.
- Βολκώφ, Θ. (2019). *Οι μεγάλοι καλλιτέχνες, Πικάσο*. Αθήνα: Εκδόσεις Παρισιάνος.
- Καπνίση, Κ. (2018). *Ανακαλύπτω τα σπουδαιότερα έργα τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός.
- Κρόκος, Μ., & Δενεζάκη, Λ. (2021). *Ιστορίες από καμβά, Παραμυθοκάρτες*. Αθήνα: Κίτρινο Πατίτι.
- Παιδικοί μου ήρωες. (2018). *Λεονάρντο Ντα Βίντσι*.
- Παπαϊωάννου, Θ. (2014). *Τα αστέρια της Ευρώπης*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Περιηγηθήκαμε στους παρακάτω ιστότοπους:

- <https://www.louvre.fr/en>
- https://artsandculture.google.com/streetview/tour-eiffel/sAht5Gv4YGH84Q?sv_lng=2.294697006132574&sv_lat=48.85816565109427&sv_h=133.75117675103283&sv_p=-14.669606273459124&sv_pid=Pe03wIAND2EexK9ITcxm0w&sv_z=1.0000000000000002
- https://fondation-monet.com/visite-virtuelle/#/salon_atelier_1/
- <https://www.youtube.com/watch?v=JjepBVxfPrg>
- https://www.youtube.com/watch?v=SRDEmb5Eo_Y
- <https://theacropolismuseum.gr/eikoniki-periigisi-sto-moyseio-akropolis>

Οι πληροφορίες που αντλήθηκαν αξιοποιήθηκαν στην εκπαιδευτική διαδικασία, τα παιχνίδια, τις κατασκευές και τα έργα των παιδιών.

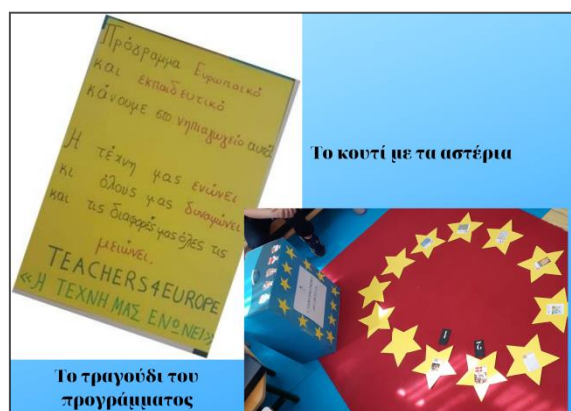
6. Διδακτικά βήματα

Για τον σχεδιασμό και τη διεξαγωγή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Η Τέχνη μας ενώνει» ακολουθούνται ενδεικτικά έξι στάδια, τα οποία περιγράφονται στη συνέχεια.

6.1. Πρώτο στάδιο: Προβληματισμός

Κάθε εβδομάδα παρουσιαζόταν στην ολομέλεια της τάξης ένα κουτί που έκρυβε έναν καλλιτεχνικό θησαυρό πάνω σε ένα αστέρι. Τα αστέρια ήταν συνολικά 12, όσα και τα αστέρια στη σημαία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα παιδιά προσπαθούσαν να μαντέψουν κάθε φορά τι μπορεί να απεικόνιζε το έργο το οποίο τους έφερνε το αστέρι για να κινητοποιηθούν και έπειτα έβλεπαν το έργο.

Κάθε φορά το έργο ήταν από διαφορετικό καλλιτέχνη – ζωγράφο και αφορούσε ανάλογο θέμα με την επικαιρότητα της τάξης. Το πρώτο και το τελευταίο έργο αφορούσαν την Ελλάδα, ενώ τα υπόλοιπα ήταν από δημιουργούς από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.

Εικόνα 1. Το κουτί με τα 12 αστέρια

6.2. Δεύτερο στάδιο: Παρουσίαση διδακτικών δραστηριοτήτων με αφορμή ενός διάσημου έργου

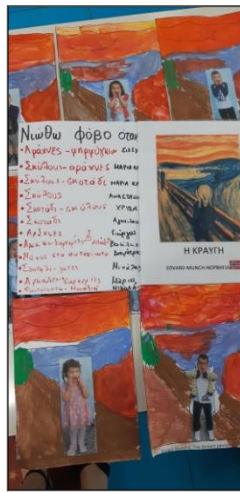
Στο δεύτερο στάδιο και με στόχο να διερευνηθεί το θέμα του έργου που έχουν τα παιδιά μπροστά τους αλλά και να έρθουν στην επιφάνεια διάφορες πτυχές του, μπορεί να αξιοποιηθεί η τεχνική του καταιγισμού ιδεών, με την οποία οι μαθητές μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα για αυτό που νιώθουν όταν βλέπουν τον πίνακα, να προτείνουν πιθανούς τίτλους και να εκφράσουν ιδέες σχετικά με τον τόπο, τους πρωταγωνιστές, την εποχή, τη διάθεση και τον τρόπο και τα χρώματα που είναι ζωγραφισμένος ο πίνακας.

Με τη βοήθεια του διαδικτύου βρίσκουμε πληροφορίες για το έργο και τον δημιουργό του και έπειτα για τη χώρα καταγωγής του.

Εικόνα 2. Αναζητώντας πληροφορίες για τη χώρα καταγωγής του καλλιτέχνη

Εικόνα 3. Τι συναίσθημα μου δημιουργεί ο πίνακας;

6.3. Τρίτο στάδιο: Πειραματισμός και δημιουργίες παιδιών με βάση την παρουσίαση

Στο τρίτο στάδιο του προγράμματος, τα παιδιά καλούνται να μιμηθούν εικαστικά το έργο που έχουν μελετήσει και να εφαρμόσουν διάφορες τεχνικές ζωγραφικής αλλά και να πειραματιστούν με διάφορα υλικά. Είναι η φάση της δημιουργίας, της φαντασίας και του πειραματισμού.

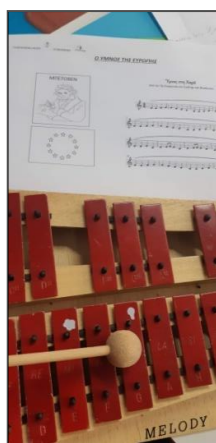

Εικόνα 4. Πειραματισμός των παιδιών με διάφορα υλικά και τεχνικές

6.4. Τέταρτο στάδιο: Επιμέρους προγραμματισμός των διδακτικών δραστηριοτήτων και διαθεματική προσέγγιση του κάθε πολιτισμού της χώρας που έχουμε «επισκεφτεί»

Σε αυτή τη φάση τα παιδιά δουλεύουν με διαθεματικό τρόπο είτε στοιχεία που πηγάζουν από τον πίνακα, είτε στοιχεία της κουλτούρας και του πολιτισμού της κάθε χώρας του καλλιτέχνη. Όλα τα γνωστικά πεδία του Αναλυτικού Προγράμματος αξιοποιούνται προκειμένου τα παιδιά να εκφραστούν, να μάθουν, να βιώσουν με πολλούς τρόπους ώστε να αξιοποιηθεί κάθε μορφή νοημοσύνης του κάθε μαθητή, αλλά και να γίνει η εκπαιδευτική διαδικασία ευχάριστη, ευφάνταστη και με νόημα για τα παιδιά. Σε αυτή τη φάση δημιουργούνται πολλά παιχνίδια, θεατρικά, γλωσσικά, μαθητικών, φυσικών επιστημών, μουσικής, τεχνολογίας, κοινωνικοσυναισθηματικά κ.ά.

Εικόνα 5. Τα παιδιά ακούν και παίζουν τον ύμνο της Ευρώπης, το τραγούδι της χαράς του Γερμανού συνθέτη L.V. Beethoven

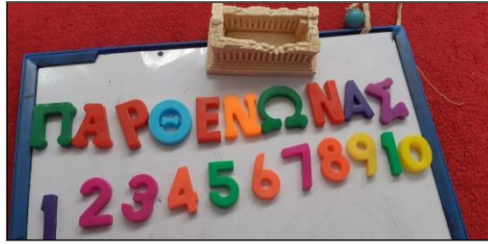

Εικόνα 6. Παιχνίδι μνήμης με πίνακες ζωγραφικής

Εικόνα 7. Παιχνίδι με φιγούρες

Εικόνα 8. Παιχνίδι με γράμματα και αριθμούς

Εικόνα 9. Παιχνίδια με κλάσματα

Εικόνα 10. Παιχνίδια στατικού ηλεκτρισμού

Εικόνα 11. Παιχνίδια θεατρικού παιχνιδιού

Εικόνα 12. Παιχνίδια τεχνολογίας και ρομποτικής

6.5. Παρουσίαση των έργων των παιδιών σε μουσείο

Όσο πλησιάζει το τέλος του προγράμματος, γεννιέται η ανάγκη όλα τα έργα που δημιουργήθηκαν να παρουσιαστούν σε μουσείο - γκαλερί για να τα θαυμάσουν οι γονείς. Έτσι στήθηκαν στην τάξη γωνιές – μουσεία, που φιλοξενούσαν τα έργα των μικρών καλλιτεχνών.

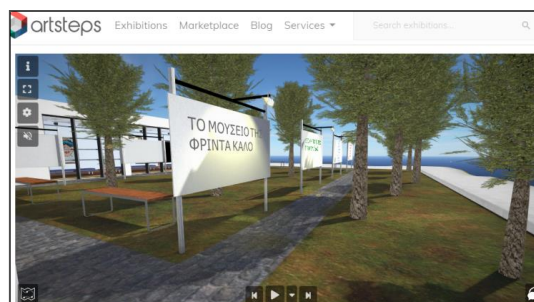

Εικόνα 13. Μουσείο Ντα Βίντσι

Εικόνα 14. Μουσείο Πύργου Άιφελ

Με αφορμή τις ψηφιακές ξεναγήσεις που κάναμε, φτιάξαμε και το δικό μας ψηφιακό μουσείο με πορτραίτα της μοναδικής γνωστής γυναίκας ζωγράφου Φρίντα Κάλο.

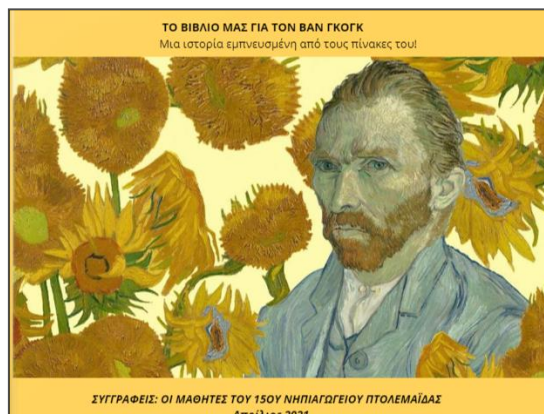

Εικόνα 15. Το ψηφιακό μας μουσείο

<https://www.artsteps.com/view/6071e8214c34714f03a9e1f8>

Στο τέλος, έφτιαξαν οι μαθητές ένα ψηφιακό βιβλίο με μια ιστορία που πηγάζει από τους πιο γνωστούς πίνακες ζωγραφικής του αγαπημένου τους ζωγράφου Van Gogh.

Εικόνα 16. Το ψηφιακό βιβλίο των παιδιών

https://read.bookcreator.com/library/-MXfOn7tXCi84hnwJWja/book/I_AdHP0MR3e11aN1SvUZPg

6.6. Έκτο στάδιο: Αξιολόγηση του έργου, των γνώσεων των μαθητών και γιορτή λήξης προγράμματος

Αφού ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα τα παιδιά κλήθηκαν να ψηφίσουν το αγαπημένο τους έργο.

Εικόνα 17. Ψηφοφορία αγαπημένου έργου

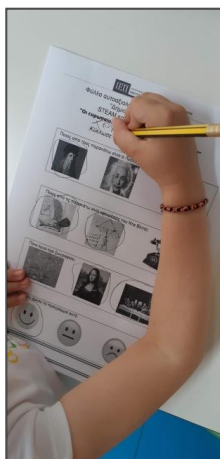
Να παίξουν παιχνίδια αξιολόγησης γνώσεων.

Εικόνα 18. Ηλεκτρονικά παιχνίδια αξιολόγησης γνώσεων

Να αξιολογήσουν τα παιδιά το ίδιο το πρόγραμμα με τη μορφή συμπλήρωσης ερωτηματολογίου.

Εικόνα 19. Αυτοαξιολόγηση

Και τέλος, αποχαιρέτησαν το πρόγραμμα που τόσο αγάπησαν σε μια γιορτή αποχαιρετισμού και λήξης του, που περιείχε πολλά παιχνίδια ομαδικά και ατομικά.

Εικόνα 20. Γιορτή τελετής λήξης και αποχαιρετισμού

7. Αξιολόγηση

Σε γενικές γραμμές, η διεξαγωγή του προγράμματος αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες λόγω των έκτακτων μέτρων για τον covid 19 που ίσχυαν κατά τη διάρκεια της εκτέλεσής του. Πολλές δράσεις άλλαξαν μορφή και έγιναν διαδικτυακά, ενώ και η φοίτηση κάποιων μαθητών ήταν ελλιπής. Βέβαια, η χαρά και ο ενθουσιασμός των παιδιών για το έργο φάνηκε στον αποχαιρετισμό του, όταν το μπαλόνι του προγράμματος έφυγε στον ουρανό και τα παιδιά με δάκρυα στα μάτια το αποχαιρετούσαν. Όλες οι εργασίες και τα έργα των παιδιών τους δόθηκαν σε μορφή βιβλίου. Οι γονείς ήταν ενθουσιασμένοι με τις γνώσεις και τα έργα των παιδιών τους, ενώ και οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί αγάπησαν και υποστήριξαν το πρόγραμμα. Τέλος, το πρόγραμμα παρουσιάστηκε σε εκδήλωση παρουσίασης καινοτόμων εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Νομού Κοζάνης σε συναδέλφους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης καθώς και σε διαδικτυακή ημερίδα παρουσίασης ευρωπαϊκών προγραμμάτων της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Gardner, H. (1983). *Frames of mind*. The Perseus Books Group.

Piaget, J. (1990). *Η ψυχολογία του παιδιού*. Αθήνα: Δαίδαλος.

Rosenthal, G. T., & R. McKnight, (1996). What Do Introductory Psychology Students Know About Their Examinations, and When Do They Know It? *Journal of Instructional Psychology*, 23, 137-144.

- Salomon, G., & Almog, T. (1998). Educational psychology and technology: a matter of reciprocal relations. *Teachers College Record*, 100, 222-242.
- Καλλιαράς, Κ., & Τριάντου, Ε. (2016). Σχολείο Quirper: Η συστηματική χρήση διαδικτυακών κοιζ στην υπηρεσία της μάθησης στο Γυμνάσιο. *PRIME*, 9(2), Ανακτήθηκε από http://prime.uth.gr/papers/vol9_issue2_2016/Kalliaras%20&%20Triantou.pdf
- Μπακιρτζής, Κ. (2006). *Επικοινωνία και αγωγή*. Αθήνα: Gutenberg.
- Ματσαγγούρας, Η. (2004). *Η Διαθεματικότητα στη Σχολική Γνώση. Εννοιοκεντρική Αναπλαισίωση και Σχέδια Εργασίας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Χρυσάφιδης, Κ. (2006). *Βιωματική – Επικοινωνιακή διδασκαλία, η εισαγωγή της Μεθόδου Project στο Σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας ως σημείο αναφοράς στα περιστατικά παραβίασης της αρχής της ισότητας των φύλων στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση

Ζαφειρώ Φραγκάκη

*Νομικός, Υπ. Διδάκτωρ Νομικής Α.Π.Θ., Πειθαρχικό Συμβούλιο Περιφερειακής Διεύθυνσης Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας, Πιστοποιημένη με Επαγγελματική Επάρκεια Συμβούλου Ακεραιότητας
fragzefi@gmail.com*

Δημήτρης Μυλωνάς

*Δρ. Οικονομίας, Σύμβουλος Εκπαίδευσης Οικονομίας, Νομικός, Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος
dimmylonas@gmail.com*

Περίληψη

Η ισότητα των φύλων αποτελεί θεμελιώδη αρχή που διαμορφώνει το υπόβαθρο της σύγχρονης κοινωνίας. Στο πλαίσιο της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης, η προώθηση της ισότητας των φύλων αναδεικνύεται ως προτεραιότητα. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειες, εξακολουθούν να εμφανίζονται περιστατικά παραβίασης αυτής της αρχής. Στο πλαίσιο αυτό, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας αναδεικνύεται ως σημαντικό εργαλείο για την αντιμετώπιση των περιστατικών παραβίασης της ισότητας των φύλων, αποτελώντας τον φύλακα της συνοχής και της διαφάνειας στον δημόσιο τομέα. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας αντιπροσωπεύει τον «φύλακα» των αξιών και των ηθικών αρχών στο πλαίσιο της Δημόσιας Διοίκησης. Ο ρόλος του επικεντρώνεται στην εξασφάλιση της συμμόρφωσης των δημοσίων οργανισμών με τις αρχές της διαφάνειας, της ευθύνης και της ηθικής. Σε αυτό το πλαίσιο, η παραβίαση της αρχής της ισότητας των φύλων αναδεικνύεται ως ένα ειδικό πεδίο παρέμβασης για τον Σύμβουλο Ακεραιότητας. Η θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας αποτελεί μια καινοτόμα προσπάθεια δημιουργίας ενός οργάνου, ικανού να βοηθήσει κάθε δημόσιο φορέα να «εμπιστευτεί» προβλήματα, που έχουν εντοπιστεί στο περιβάλλον του και να διαμεσολαβήσει για τη διαχείρισή τους, την πιθανή εύρεση λύσης ή την προώθησή τους αρμοδίως. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας απαιτείται να αναπτύξει έναν ισχυρό δίαυλο επικοινωνίας με υπαλλήλους και στελέχη του δημοσίου τομέα, προκειμένου να εδραιωθεί το αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης μεταξύ όλων.

Λέξεις-κλειδιά: Ισότητα των Φύλων, Παραβιάσεις Αρχής Ισότητας των Φύλων, Σύμβουλος Ακεραιότητας, Ελληνική Δημόσια Διοίκηση.

1. Εισαγωγή

Ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στον εργασιακό χώρο είναι η ανισότητα. Σε πολλές κοινωνίες, οι γυναίκες εξακολουθούν να λαμβάνουν λιγότερα χρήματα από τους άνδρες για την ίδια εργασία ή εργασία ισοδύναμη. Αυτή η ανισότητα αμοιβής επηρεάζει όχι μόνο τα οικονομικά των γυναικών, αλλά και την αυτοεκτίμησή τους και τη συνολική κοινωνική τους θέση. Είναι ζωτικής σημασίας να ληφθούν μέτρα για την εξάλειψη αυτής της ανισότητας, όχι μόνο με τη θέσπιση αποτελεσματικών νομοθετικών πλαισίων, αλλά και με τη διαμόρφωση μιας πολιτιστικής αλλαγής όσον αφορά την αντίληψη του ρόλου των φύλων στην κοινωνία.

Επιπλέον, η ισότητα των φύλων στον εργασιακό χώρο περιλαμβάνει την πρόσβαση σε θέσεις ευθύνης και τη συμμετοχή σε αποφασιστικά όργανα. Σε πολλές περιπτώσεις, οι γυναίκες εξακολουθούν να υφίστανται διακρίσεις όσον αφορά την προαγωγή τους σε υψηλόβαθμες θέσεις και τη συμμετοχή τους σε στρατηγικές αποφάσεις. Η προώθηση της

ισότητας σε αυτό το επίπεδο απαιτεί όχι μόνο από τις επιχειρήσεις, αλλά και από την κοινωνία συνολικά, να αναγνωρίσουν και να αντιμετωπίσουν τα στερεότυπα, που εμποδίζουν τις γυναίκες να ανέλθουν στην κλίμακα της επαγγελματικής ιεραρχίας. Παρά την εξέλιξη των κοινωνικών αντιλήψεων και των νομοθετικών πλαισίων, οι γυναίκες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν πολλαπλές προκλήσεις στην πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας και στην εξέλιξη των σταδίων της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Η ισότητα στον εργασιακό χώρο αποτελεί όχι μόνο ζήτημα δικαιοσύνης, αλλά και βιώσιμης οικονομικής ανάπτυξης.

Η ισότητα των φύλων αποτελεί θεμελιώδη αξία που ενισχύει τη δημοκρατία και την ανθρώπινη ανάπτυξη. Στον χώρο εργασίας, η ισότητα σημαίνει ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν ίσες ευκαιρίες για επαγγελματική ανέλιξη, ίση αμοιβή για ίση εργασία, και ίσες ευκαιρίες προαγωγής. Διακρίσεις κατά των γυναικών είναι κάθε διαχωρισμός, εξαίρεση ή περιορισμός που βασίζεται στο φύλο και έχει ως σκοπό ή/ και αποτέλεσμα να περιορίσει την απόλαυση ή την άσκηση από τις γυναίκες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και κάθε άλλο τομέα.

Είναι απαραίτητο να υιοθετηθούν πολιτικές, που θα προωθούν την ισότητα στην αγορά εργασίας. Οι εργοδότες πρέπει να ενθαρρύνονται να υιοθετούν δίκαιες πρακτικές πρόσληψης και προαγωγής, ενώ οι κυβερνήσεις πρέπει να διασφαλίζουν την εφαρμογή νόμων περί ισότητας και την παροχή υποστήριξης σε προγράμματα, που προάγουν την ισότητα στον εργασιακό χώρο.

Για την επίτευξη της ισότητας των φύλων στον χώρο εργασίας, είναι αναγκαία η συνεργασία όλων των ενδιαφερομένων φορέων, συμπεριλαμβανομένων των κυβερνήσεων, των επιχειρήσεων, των συνδικάτων και της κοινωνίας των πολιτών. Μόνο μέσω συλλογικής προσπάθειας μπορεί να δημιουργηθεί ένας εργασιακός χώρος που να είναι δίκαιος, ισότιμος και ανθρωποκεντρικός.

2. Ιστορική αναδρομή

Η πορεία προς την ισότητα των φύλων αποτελεί μια πολυσύνθετη και διαρκή εξέλιξη, που «διαπλέκεται» με την ιστορία της ανθρωπότητας. Αν και η έννοια της ισότητας άρχισε να αναπτύσσεται σταδιακά, πολλά κινήματα και γεγονότα συνέβαλαν στη διαμόρφωση της σημερινής κατάστασης.

Στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, η κοινωνία χαρακτηριζόταν από έντονες φυλετικές διακρίσεις. Οι γυναίκες ήταν συχνά αποκλεισμένες από τις πολιτικές δραστηριότητες και τη συμμετοχή σε δημόσιες εκδηλώσεις. Ωστόσο, υπήρχαν ορισμένες εξαιρέσεις, όπως η Σαπφώ στην αρχαία Ελλάδα, που ξεχώρισαν για την προσφορά τους στον πολιτισμό. Στη Ρώμη, η ιδέα της «πολιτικής και οικιακής σφαίρας» άφηνε τις γυναίκες εκτός της δημόσιας σφαίρας.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, η θέση των γυναικών δε βελτιώθηκε σημαντικά. Η κοινωνία ήταν ισχυρά επηρεασμένη από τη θρησκεία και την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, που ενίοτε ενίσχυαν τις ανισότητες μεταξύ των φύλων. Η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός σηματοδότησαν ορισμένες θετικές εξελίξεις στον τομέα της ισότητας των φύλων. Οι ιδέες της ισότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτέλεσαν το θεωρητικό υπόβαθρο για τις ανεξάρτητες γυναίκες που προωθούσαν την εκπαίδευση και τη συμμετοχή τους στην κοινωνία.

Κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα, η αναζήτηση των δικαιωμάτων των γυναικών έφερε το κίνημα του «σουφραζέτ», το οποίο προωθούσε το δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες. Η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση αυξήθηκε και πολλές γυναίκες

ξεπέρασαν τους παραδοσιακούς τους ρόλους, «εισέβαλαν» σε επαγγέλματα που θεωρούνταν αποκλειστικά ανδρικά και εξέλιξαν το κίνημα για τα δικαιώματα των γυναικών.

Στις μέρες μας, η πρόκληση είναι να διασφαλιστεί η συνέχιση αυτής της πορείας προς την ισότητα. Παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί, υπάρχουν ακόμη ανισότητες στον χώρο εργασίας, στην πολιτική σφαίρα και στην κοινωνία γενικότερα. Οι προκλήσεις αυτές απαιτούν συνεχείς προσπάθειες για την προώθηση της ισότητας και τη διασφάλιση ενός δίκαιου και ισότιμου κόσμου για όλα τα άτομα, ανεξαρτήτως φύλου.

3. Νομοθετικά κείμενα σχετικά με την ισότητα των φύλων

3.1. Διεθνή νομοθετικά κείμενα σχετικά με την ισότητα των φύλων

Υπάρχουν αρκετά διεθνή νομοθετικά κείμενα που ασχολούνται με το θέμα της ισότητας των φύλων, τα οποία αποτελούν σημαντικά ορόσημα στην προσπάθεια ενίσχυσης των δικαιωμάτων των γυναικών και της ισότητας μεταξύ των φύλων σε παγκόσμιο επίπεδο.

- ✓ **Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα:** εγκρίθηκε το 1948 από τα Ηνωμένα Έθνη και είναι το μόνο οικουμενικό κείμενο που υπάρχει σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, στο οποίο προσδιορίζονται τα τριάντα θεμελιώδη δικαιώματα που αποτελούν τη βάση για μια δημοκρατική κοινωνία. Το 1^ο άρθρο ορίζει ότι όλοι οι άνθρωποι γεννήθηκαν ίσοι, όσον αφορά την αξιοπρέπεια και τα δικαιώματά τους. Το 2^ο άρθρο απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω φύλου, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, περιουσίας, γέννησης ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση. Αναγνωρίζει επίσης την ισότητα όλων απέναντι στο νόμο, στο άρθρο 7.
- ✓ **Το Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (1966):** διασφαλίζει το δικαίωμα ισότητας ανδρών και γυναικών στην απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, στο άρθρο 3. Στο άρθρο 19 απαγορεύει τη διακριτική μεταχείριση και παρενόχληση των ατόμων σύμφωνα με τις απόψεις του, ενώ στο άρθρο 23 αναγνωρίζει την ισότητα των δικαιωμάτων και ευθυνών των συζύγων στο γάμο, τόσο κατά τη διάρκεια, όσο και κατά τη λύση του.
- ✓ **Το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα (1966):** διασφαλίζει το δικαίωμα της ισότητας, άνδρα και γυναίκας, σε όλα τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα, στο άρθρο 3. Στο άρθρο 13 αναγνωρίζει την παροχή της ανώτερης εκπαίδευσης σε όλους τους ανθρώπους ισότιμα, ανάλογα με τις ικανότητες του καθενός και με όλα τα κατάλληλα μέσα.
- ✓ **Η Διεθνής Σύμβαση για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων:** υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1965 και τέθηκε σε ισχύ το 1969. Τα Κράτη Μέλη της Σύμβασης οφείλουν να απαγορεύουν και να εξαλείφουν τις φυλετικές διακρίσεις κάθε μορφής και να εγγυώνται το δικαίωμα του καθενός στην ισότητα ενώπιον του νόμου χωρίς διακρίσεις φυλής, χρώματος ή εθνικής ή εθνολογικής προέλευσης κυρίως καθ' όσον αφορά την απόλαυση των θεμελιωδών δικαιωμάτων.
- ✓ **Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών:** εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. το 1979, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα διεθνή νομικά έγγραφα που αναγνωρίζουν τα δικαιώματα των γυναικών. Θέτει ως στόχο την εξάλειψη των διακρίσεων βάσει του φύλου και προωθεί την ισότητα σε όλους τους τομείς της ζωής. Σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 2 της Σύμβασης τα κράτη μέλη οφείλουν να καταδικάζουν τις διακρίσεις κατά των γυναικών σε όλες τις μορφές τους. Ο αντίκτυπος των διακρίσεων ή ο σκοπός τους μπορεί να θέσει σε κίνδυνο ή να καταστρέψει την αναγνώριση και την απόλαυση των δικαιωμάτων των γυναικών, ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και

πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και πολιτικών ελευθεριών τους. Το 1999 εισήχθη το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στη Σύμβαση για την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης έναντι των γυναικών. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο αυτό προστέθηκαν μηχανισμοί για την εφαρμογή της σύμβασης που επιτρέπουν σε γυναίκες και κορίτσια (ατομικά ή συλλογικά) να υποβάλλουν καταγγελίες απευθείας στην Επιτροπή CEDAW (Committee on the Elimination of Discrimination Against Women), εάν θεωρούν ότι τα δικαιώματά τους, που προστατεύονται από τη Σύμβαση, παραβιάζονται.

- ✓ **Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη:** η Ατζέντα 2030 αποτελεί μια παγκόσμια πρωτοβουλία που υιοθετήθηκε από τα κράτη μέλη του ΟΗΕ το 2015. Περιλαμβάνει τον στόχο 5, που αφορά την επίτευξη της ισότητας των φύλων και την ενδυνάμωση όλων των γυναικών και κοριτσιών.
- ✓ **Σύμβαση της Εργασίας της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας αριθ. 100 και 111:** η Σύμβαση 100 ασχολείται με την ισότητα αμοιβών για άνδρες και γυναίκες για ίση εργασία, ενώ η Σύμβαση 111 ασχολείται με την εξάλειψη των διακρίσεων στον χώρο εργασίας.

Ενδεικτικά τα νομοθετικά αυτά κείμενα αποτελούν τα μέσα για να προωθηθεί η ισότητα των φύλων σε παγκόσμιο επίπεδο και αντικατοπτρίζουν επίσης τη διεθνή δέσμευση για την προώθηση των δικαιωμάτων των γυναικών και την εξάλειψη των διακρίσεων, βάσει του φύλου.

3.2. Ευρωπαϊκά νομοθετικά κείμενα σχετικά με την ισότητα των φύλων

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), τόσο σε επίπεδο πρωτογενούς όσο και δευτερογενούς δικαίου, έχει θεσπίσει κανόνες δικαίου, που στοχεύουν στην καταπολέμηση των διακρίσεων. Ιδιαίτερα βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της αξιοπρέπειας και δικαιωμάτων του ανθρώπου, της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου, της ελευθερίας, της ισότητας, όπως περιγράφεται στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Σ.Ε.Ε.).

- ✓ **Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950):** η Ε.Σ.Δ.Α. είναι η πρώτη μεταξύ των σύγχρονων συμφωνιών για τα ανθρώπινα δικαιώματα που βασίζεται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών. Η εφαρμογή της Ε.Σ.Δ.Α. παρακολουθείται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και από τη θέσπισή της έχει υποστεί διάφορες τροποποιήσεις και προσθήκες μέσω εγγράφων που είναι γνωστά ως «πρωτόκολλα». Σύμφωνα με το άρθρο 14 της Ε.Σ.Δ.Α., απαγορεύονται οι διακρίσεις βάσει φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής προέλευσης, συμμετοχής σε εθνική μειονότητα, περιουσίας, γέννησης ή άλλης κατάστασης.
- ✓ **Η Συνθήκη της Ρώμης (1957):** το άρθρο 119 προβλέπει ίση αμοιβή για ίση εργασία ανδρών και γυναικών εργαζομένων.
- ✓ **Η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992):** η Συνθήκη αυτή, που είναι γνωστή και ως η Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο άρθρο 2 επιβεβαιώνει τη σημασία της ισότητας των φύλων στην Ε.Ε. Τονίζει ότι η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ισότητας, της ελευθερίας, του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας.
- ✓ **Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2009):** οι αρχές της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων, κυρίως λόγω φύλου, χρώματος, φυλής, εθνοτικής ή κοινωνικής προέλευσης, θρησκείας, γενετικών χαρακτηριστικών, γλώσσας, πολιτικών απόψεων ή οποιωνδήποτε άλλων απόψεων, ιδιότητας μέλους εθνικής

μειονότητας, αναπηρίας, περιουσίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού παρατίθενται στα άρθρα 20 έως και 26. Επίσης στο άρθρο 23 μνημονεύεται ότι η ισότητα γυναικών και ανδρών οφείλει να διασφαλιστεί σε όλους τους τομείς, συμπεριλαμβανομένης της εργασίας και των αποδοχών.

Επίσης, πολλές Οδηγίες και Κανονισμοί προωθούν τα δικαιώματα των γυναικών και την ισότητα των φύλων στη Ευρωπαϊκή Ένωση και διακρίνονται είτε ως άμεσες διακρίσεις είτε και ως έμμεσες. Επιπλέον διακρίνεται και ορίζονται οι τρόποι της παρενόχλησης μέσα από αρκετές Οδηγίες και Κανονισμούς.

3.3. Νομοθετήματα της Ελλάδας για την ισότητα των φύλων

Στην Ελλάδα, οι νόμοι που αφορούν την ισότητα των φύλων καλύπτουν διάφορους τομείς της κοινωνίας, στοχεύοντας στη διασφάλιση ίσων ευκαιριών και αντιμετώπισης των διακρίσεων με βάση το φύλο. Αυτοί οι νόμοι εκφράζουν τη δέσμευση της χώρας προς την προώθηση της ισότητας και την αντιμετώπιση των διακρίσεων, σύμφωνα με τις αρχές που προβλέπονται στο Σύνταγμα και τις διεθνείς συμφωνίες που έχει υπογράψει η Ελλάδα.

Ένας σημαντικός τομέας που ρυθμίζεται από τους νόμους για την ισότητα των φύλων είναι η εργασία. Υπάρχουν νόμοι που απαγορεύουν τις διακρίσεις στην απασχόληση με βάση το φύλο και θεσπίζουν μέτρα για την προώθηση της ισότητας στον χώρο εργασίας. Επίσης, υπάρχουν διατάξεις που αφορούν την ίση αμοιβή για ίση εργασία, προστασία από τον εκφοβισμό και τη σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας.

Στον τομέα της εκπαίδευσης, έχουν θεσπιστεί μέτρα για την προώθηση της ισότητας στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Οι νόμοι αυτοί προβλέπουν την απαγόρευση των διακρίσεων και τη στήριξη προγραμμάτων που προωθούν την ισότητα των φύλων στον τομέα της εκπαίδευσης.

Επίσης, υπάρχουν νόμοι που αφορούν την προστασία των θυμάτων της βίας κατά των γυναικών και των παιδιών, προβλέποντας μέτρα για την πρόληψη, την προστασία και την υποστήριξη των θυμάτων. Συνολικά, οι νόμοι για την ισότητα των φύλων στην Ελλάδα αντανακλούν την προσπάθεια της κοινωνίας να διασφαλίσει ίσες ευκαιρίες και μια δίκαιη μεταχείριση για όλους, ανεξαρτήτως φύλου.

- ✓ Το Σύνταγμα της Ελλάδας στα άρθρα 4 και 116 αναγνωρίζει την ισότητα των δύο φύλων στην ελληνική επικράτεια. Η παράγραφος 2 του άρθρου 4 αναφέρει ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Επίσης, το άρθρο 116 στη 2η παράγραφο τονίζει τι δεν αποτελεί διάκριση. Ορίζει λοιπόν ότι δεν αποτελεί διάκριση, λόγω φύλου, η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Επίσης, συνεχίζει ότι το Κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών.
- ✓ Με τον Ν. 1342/1983 «Για την κύρωση της Σύμβασης των Ενωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» κυρώθηκε και απέκτησε ισχύ στο εσωτερικό μας δίκαιο η Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεως κατά των γυναικών (1979) του ΟΗΕ.
- ✓ Ακολούθησε ο Ν. 1414/1984 «Εφαρμογή της αρχής της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις και άλλες διατάξεις», σύμφωνα με τον οποίο συστάθηκαν υπηρεσίες ισότητας των φύλων για τις εργασιακές σχέσεις. Το νομοθέτημα τούτο τροποποιήθηκε από τον Ν. 3896/2010 «Εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης - Εναρμόνιση της κείμενης νομοθεσίας με την Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006 και άλλες συναφείς διατάξεις» αλλά και από τον

- N. 3488/2006, «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και ανέλιξη, στους όρους και στις συνθήκες εργασίας και άλλες συναφείς διατάξεις».
- ✓ Στη συνέχεια, κυρώθηκε το προαιρετικό πρωτόκολλο στη σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών με τον Ν. 2952/2001.
 - ✓ Με τον Ν. 3304/2005 «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού» προσαρμόστηκε η ελληνική νομοθεσία στις διατάξεις που προβλέπονταν από τις Οδηγίες 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29ης 30 Ιουνίου 2000 και 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27ης Νοεμβρίου 2000, ώστε να διασφαλίζεται η εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης.
 - ✓ Ο Ν. 3769/2009 «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών και άλλες διατάξεις», όπως προβλέπεται από τις διατάξεις της Οδηγίας 2004/113/EK του Συμβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 2004.
 - ✓ Ο Ν. 4075/2012 «Θέματα Κανονισμού Ασφάλισης ΙΚΑ - ΕΤΑΜ, Ασφαλιστικών Φορέων, προσαρμογή της νομοθεσίας στην Οδηγία 2010/18/ΕΕ και λοιπές διατάξεις», ο οποίος στο Κεφ. ΣΤ', (άρθρα 48-54), ενσωματώνει την Οδηγία 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου της 8ης Μαρτίου 2010 σχετικά με την εφαρμογή της αναθεωρημένης συμφωνίας - πλαισίου για τη γονική άδεια.
 - ✓ Ο Ν. 4097/2012 «Εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών κατά την άσκηση αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας - Εναρμόνιση της νομοθεσίας με την Οδηγία 2010/41/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου» σε εναρμόνιση της νομοθεσίας με την οδηγία 2010/41/ΕΕ θεσμοθετεί την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών κατά την άσκηση αυτοτελούς επαγγελματικής δραστηριότητας.
 - ✓ Ο Ν. 4443/2016 «Ενσωμάτωση της Οδηγίας 2000/43/EK περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, της Οδηγίας 2000/78/EK για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία και της Οδηγίας 2014/54/ΕΕ περί μέτρων που διευκολύνουν την άσκηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων στο πλαίσιο της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων... και άλλες διατάξεις», ο οποίος κατήγγησε σχεδόν μια δεκαετία μετά τον Ν. 3304/2005 (άρθρο 22). Με τον παρόντα νόμο, βελτιώνεται και ενισχύεται το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο για την εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων στην εργασία και την απασχόληση εν γένει. Για τον σκοπό αυτόν, αναπτύσσεται ένα ευρύτερο πεδίο εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης εισάγοντας νέους λόγους διάκρισης, όπως το «χρώμα», οι «γενεαλογικές καταβολές» και η «εθνική καταγωγή», η «χρόνια πάθηση», η «οικογενειακή κατάσταση» και η «κοινωνική κατάσταση».
 - ✓ Ο Ν. 4531/2018 «Κύρωση της σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας και προσαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας... και λοιπές διατάξεις», η οποία κυρώνεται και έχει την ισχύ, που ορίζει το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος. Η Σύμβαση αυτή περιλαμβάνει ρυθμίσεις για την ενίσχυση της ποινικής νομοθεσίας για την αντιμετώπιση εγκλημάτων που διαπράττονται σε βάρος των γυναικών.
 - ✓ Ο Ν. 4604/2019 «Πρώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων, πρόληψη και καταπολέμηση της έμφυλης βίας - Ρυθμίσεις για την απονομή Ιθαγένειας Διατάξεις

σχετικές με τις εκλογές στην Τοπική Αυτοδιοίκηση - Λοιπές διατάξεις», ο οποίος ρυθμίζει το σύνολο των νομικών κανόνων δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου των φυσικών προσώπων, ανεξάρτητα από το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό και την ταυτότητα του φύλου, που μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα διακρίσεων σε βάρος των φύλων.

4. Ισότητα των φύλων στη Δημόσια Διοίκηση

Η ισότητα των φύλων αποτελεί θεμελιώδη αρχή στη σύγχρονη κοινωνία και είναι αναγκαία σε κάθε τομέα της ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της δημόσιας διοίκησης. Η διασφάλιση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών στον τομέα αποτελεί προτεραιότητα που εξυπηρετεί όχι μόνο τη δικαιοσύνη, αλλά και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Η δημόσια διοίκηση, ως θεσμικό σύστημα που διαχειρίζεται τους πόρους και παρέχει υπηρεσίες στους πολίτες, πρέπει να αντικατοπτρίζει την ποικιλομορφία της κοινωνίας. Παρά τις προόδους που έχουν σημειωθεί στον τομέα της ισότητας των φύλων, εξακολουθούν να υφίστανται ανισότητες και ανακολουθίες μεταξύ των δύο φύλων, ιδίως στον χώρο της δημόσιας διοίκησης.

Ένας από τους βασικούς πυλώνες για την προώθηση της ισότητας στη δημόσια διοίκηση είναι η δημιουργία ενός περιβάλλοντος εργασίας που ευνοεί την ισότητα ευκαιριών. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να εφαρμοστούν πολιτικές που εξαλείφουν τις διακρίσεις και προωθούν την ισότητα στις προσλήψεις, τις προαγωγές και την αμοιβαία αναγνώριση των επαγγελματικών «επιτευγμάτων». Επιπλέον, η εκπαίδευση και η ευαισθητοποίηση του προσωπικού σχετικά με τη σημασία της ισότητας είναι απαραίτητες για τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος που σέβεται τη «διαφορετικότητα».

Η ισότητα των φύλων στη δημόσια διοίκηση συνδέεται στενά με τη σύνθεση των οργάνων λήψης αποφάσεων. Η ενεργός συμμετοχή των γυναικών σε υψηλόβαθμα στελέχη και σε θέσεις λήψης αποφάσεων, διασφαλίζει ότι οι απόψεις και οι ανάγκες του γυναικείου πληθυσμού λαμβάνονται υπόψη κατά τη λήψη αποφάσεων που επηρεάζουν την κοινωνία συνολικά. Η ενίσχυση της ισότητας των φύλων στη δημόσια διοίκηση απαιτεί συντονισμένες προσπάθειες από την πολιτεία, τον ιδιωτικό τομέα και την κοινωνία. Μόνο με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να δημιουργήσουμε μια πιο δίκαιη, ισότιμη και δυναμική κοινωνία, στην οποία η ισότητα των φύλων αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση.

Συνεπώς η αντιμετώπιση των ανισοτήτων των φύλων στην πρόσβαση, την αμοιβή και τη συμμετοχή σε αποφασιστικά όργανα, απαιτεί στρατηγικές που θα ενισχύουν την ισότητα και θα συμβάλλουν στη δημιουργία πιο δίκαιων και δυναμικών εργασιακών περιβαλλόντων.

5. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας «εμφανίζεται» στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση τον Απρίλιο του 2021, με τον Ν. 4795/2021, στα άρθρα 23-30 «Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημόσιου Τομέα, Σύμβουλος Ακεραιότητας στη Δημόσια Διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση». Προγενέστερη νομοθετική ρύθμιση για τον εν λόγω θεσμό δεν υπήρχε, ενώ σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4795/2021, για τη διαμόρφωσή του ελήφθησαν υπόψη συναφείς διεθνείς πρακτικές (Τσαούση κ.ά., 2023). Έχοντας ως πρότυπο καλές διεθνείς πρακτικές του δημοσίου, αλλά και του ιδιωτικού τομέα, συμπεριλαμβανομένων και διεθνών οργανισμών, όπως ο Ο.Η.Ε. και ο Ο.Ο.Σ.Α., οι σύμβουλοι ακεραιότητας εισάγονται στην ελληνική Δημόσια Διοίκηση, στο πλαίσιο της υλοποίησης του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για την Καταπολέμηση της Διαφθοράς. Αποτελούν «τμήμα» του Εθνικού Συστήματος Ακεραιότητας και δομικό στοιχείο του Συστήματος Εσωτερικού Ελέγχου.

Σε κάθε Υπουργείο συνίσταται Αυτοτελές Γραφείο Συμβούλου Ακεραιότητας, το οποίο υπάγεται ως οργανική μονάδα στον Υπουργό, πλην των Υπουργείων Εξωτερικών, Προστασίας του Πολίτη και Εθνικής Άμυνας, στα οποία, όπως και στους λοιπούς φορείς της Γενικής Κυβέρνησης δύναται να συσταθεί Αυτοτελές Γραφείο Συμβούλου Ακεραιότητας, εφόσον αυτό κρίνεται αναγκαίο, ανάλογα με τις αρμοδιότητες του φορέα, τους υπαλλήλους που υπηρετούν και σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 80 (μεταβατικές διατάξεις) του ίδιου νόμου (Ν. 4795/21, 2021).

Κεντρική αποστολή του συμβούλου ακεραιότητας είναι η διασφάλιση ενός συνεκτικού πλαισίου προστασίας εργαζομένων που διαπιστώνουν, υφίστανται τις συνέπειες ή επιθυμούν να αναφέρουν παραβιάσεις ακεραιότητας. Ο σύμβουλος ακεραιότητας υποδέχεται και αξιολογεί τις καταγγελίες. Είναι υπεύθυνος παραλαβής και αξιολόγησης αναφορών, στην πράξη, δηλαδή, θα χειρίζεται τον εσωτερικό δίαυλο αναφορών - καταγγελιών, που υποχρεωτικά θα έχουν όλοι οι δημόσιοι φορείς. Παράλληλα κατέχει και συμβουλευτικό ρόλο, καθώς παρέχει συμβουλές σε θέματα ηθικής και ακεραιότητας προς τους υπαλλήλους, όπως είναι για παράδειγμα η πολιτική δώρου, η σύγκρουση συμφερόντων ή η παρενόχληση.

Μετά την εισαγωγή του θεσμού του Συμβούλου Ακεραιότητας στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση, οι υπάλληλοι και τα στελέχη του Δημοσίου θα μπορούν να αναφέρουν σε αυτόν περιστατικά διαφθοράς, κατάχρησης εξουσίας, σοβαρής αντικοινωνικής συμπεριφοράς, σεξουαλικής παρενόχλησης και γενικά παραβιάσεων ακεραιότητας από συναδέλφους ή προϊσταμένους τους.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας διαμεσολαβεί, προκειμένου να επιληφθούν τα όργανα του φορέα ή εξωτερικοί φορείς, που είναι αρμόδιοι για τη διερεύνηση των αναφορών. Παρακολουθεί τη διαδικασία της διερεύνησής τους και ενημερώνει σχετικά τον υπάλληλο που την υπέβαλε. Κάθε έτος, συντάσσει έκθεση και την υποβάλλει στον επικεφαλής του φορέα και στην Εθνική Αρχή Διαφάνειας, για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και διαδικασιών ακεραιότητας που χρησιμοποιεί ο φορέας, το έργο που επιτελέστηκε, καθώς και για την πορεία των υποθέσεων που χειρίστηκε. Γενικά, η δραστηριοποίηση του Συμβούλου Ακεραιότητας έχει περισσότερο προληπτικό, παρά κατασταλτικό ή τιμωρητικό χαρακτήρα.

Η σύσταση του σχετικού γραφείου προβλέπεται σε κάθε Υπουργείο και υπό προϋποθέσεις σε Ανεξάρτητες Αρχές, σε δήμους και περιφέρειες, σε αυτοτελείς υπηρεσίες, σε Αποκεντρωμένες Διοικήσεις, καθώς και σε Ν.Π.Δ.Δ. και Ν.Π.Ι.Δ. που ανήκουν στη Γενική Κυβέρνηση.

Σύμφωνα με τον σχεδιασμό, πρόκειται να τοποθετηθεί ένας σύμβουλος σε κάθε φορέα του Δημοσίου = συμπεριλαμβανομένων των Υπουργείων, των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης αλλά και της ίδιας της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας – ενώ στην περίπτωση φορέων, με μεγάλο αριθμό εργαζομένων, θα εξετάζεται η τοποθέτηση περισσότερων του ενός συμβούλων. Τον νέο αυτό επαγγελματικό ρόλο, με τριετή θητεία, μπορούν να αναλάβουν αποκλειστικά και μόνο οι ήδη υπηρετούντες δημόσιοι υπάλληλοι. Και μάλιστα, μπορεί οι σύμβουλοι να μην προέρχονται από τον φορέα, στον οποίο τοποθετούνται. Ωστόσο, δεν πρόκειται για άλλον έναν μηχανισμό ελέγχου, θα είναι ο άνθρωπος που θα αποσαφηνίζει τα «γκρίζα σημεία». Θα πρέπει να τονιστεί πως οι σύμβουλοι αξιολογούνται και ελέγχονται πειθαρχικά από την Εθνική Αρχή Διαφάνειας και όχι από τον επικεφαλής του φορέα, στον οποίο ασκεί τις αρμοδιότητές του, κάτι που διασφαλίζει περαιτέρω την ανεξαρτησία τους.

6. Αρμοδιότητες Συμβούλου Ακεραιότητας - Εξειδίκευση στον Υποστηρικτικό άξονα - Διαχείριση αναφορών/ καταγγελιών

Ο υποστηρικτικός άξονας αφορά στις αρμοδιότητες του Συμβούλου Ακεραιότητας, που είναι προσανατολισμένες στους υπάλληλους του φορέα. Οι υπάλληλοι αποκτούν τη δυνατότητα να αναζητήσουν εξατομικευμένη συμβουλευτική συνδρομή για ζητήματα δεοντολογίας και ακεραιότητας που αντιμετωπίζει ο υπάλληλος κατά την ενάσκηση των υπηρεσιακών του καθηκόντων και να αναφέρουν εμπιστευτικά παραβατικές συμπεριφορές εντός του φορέα.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρέχει εξατομικευμένη συμβουλευτική συνδρομή για ζητήματα δεοντολογίας και ακεραιότητας που αντιμετωπίζει ο υπάλληλος κατά την ενάσκηση των υπηρεσιακών του καθηκόντων. Ειδικότερα, παρέχει συμβουλευτική συνδρομή: (α) για ζητήματα δεοντολογίας και ακεραιότητας καθώς και καθοδήγηση για τον χειρισμό συγκεκριμένων καταστάσεων σύγκρουσης συμφερόντων και ηθικών διλημμάτων, (β) για ζητήματα βίας και παρενόχλησης στον χώρο εργασίας, (γ) για πολιτικές και διαδικασίες μέσω των οποίων υποστηρίζεται και προάγεται το δικαίωμα των ατόμων ως προς τον σεβασμό, την αξιοπρέπεια και την ισότιμη μεταχείριση στον χώρο εργασίας.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρέχει συμβουλευτική συνδρομή και στις περιπτώσεις που ο υπάλληλος υφίσταται συμπεριφορές ανταπόδοσης ή εκδίκησης πριν την υποβολή αναφοράς ή κατά τη διάρκεια της διερεύνησής της. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρέχει συμβουλευτική συνδρομή μεταξύ των εμπλεκόμενων/ διαφωνούντων υπαλλήλων, κατόπιν προηγούμενης συμφωνίας αυτών, συντονίζοντας τη συζήτηση, συμβάλλοντας στην αλληλοκατανόηση και προτείνοντας πρόσφορες λύσεις για την επίλυση της διαφοράς. Παρέχει κατάλληλες πληροφορίες σχετικά με τη δυνατότητα υποβολής αναφοράς εντός του φορέα, τη σχετική νομοθεσία, τον τρόπο δόμησης της αναφοράς καθώς και την προβλεπόμενη διαδικασία.

Σύμφωνα με την απόφαση με αριθμ. ΔΙΔΑΔ/Φ.58/1007/οικ.5559 του Υπουργείου Εσωτερικών και της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας, (Φ.Ε.Κ. 2207/06-04-2023), ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παραλαμβάνει και διαχειρίζεται αναφορές υπαλλήλων του φορέα, για περιστατικά παραβίασης ακεραιότητας ή διαφθοράς και ασκεί διαμεσολάβηση, προκειμένου να επιληφθούν τα όργανα του φορέα ή εξωτερικοί φορείς που είναι αρμόδιοι για τη διερεύνησή τους.

6.1. Υποβολή αναφορών

Η αναφορά υποβάλλεται από τον υπάλληλο προφορικά ή εγγράφως, ανώνυμα ή επώνυμα, με τους ακόλουθους τρόπους:

- α) Αυτοπρόσωπη συνάντηση με τον Σύμβουλο Ακεραιότητας.
- β) Χρήση τηλεφώνου ή άλλων συστημάτων φωνητικών μηνυμάτων.
- γ) Χρήση τηλεδιάσκεψης.
- δ) Συμβατικό ταχυδρομείο.
- ε) Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο στην ηλεκτρονική διεύθυνση του Συμβούλου Ακεραιότητας.
- στ) Μέσω ειδικής πλατφόρμας υποβολής αναφορών που μπορεί να διαθέτει ο φορέας, προσβάσιμη και σε άτομα με αναπηρίες.

Στις περιπτώσεις (β), (ε) και (στ), ο αναφέρων ενημερώνεται με αυτοματοποιημένη απάντηση, ότι σε περίπτωση ανωνυμίας δεν υπάρχει δυνατότητα ενημέρωσής του για την πορεία της αναφοράς του. Τα στοιχεία επικοινωνίας του Συμβούλου Ακεραιότητας

αναρτώνται στον επίσημο διαδικτυακό ιστότοπο του φορέα, του Υπουργείου Εσωτερικών και της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας.

6.2. Παραλαβή Αναφορών

Η παραλαβή και πρωτοκόλληση των αναφορών γίνεται απευθείας από το Αυτοτελές Γραφείο Συμβούλου Ακεραιότητας και η διαδικασία οφείλει να διασφαλίζει την τήρηση της εμπιστευτικότητας και της προστασίας των πληροφοριών, σύμφωνα με τα οριζόμενα στην παρούσα απόφαση και την ισχύουσα νομοθεσία περί προσωπικών δεδομένων. Για την ταυτοποίηση των υπαλλήλων, η μονάδα που είναι αρμόδια για θέματα διοικητικής υποστήριξης και ανθρωπίνου δυναμικού παρέχει στον Σύμβουλο Ακεραιότητας επικαιροποιημένη κατάσταση του συνόλου των υπαλλήλων του φορέα και της οργανικής μονάδας στην οποία υπηρετούν. Σε περίπτωση καθ' ύλην αναρμοδιότητας, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παραπέμπει την αναφορά στα αρμόδια όργανα του φορέα.

6.3. Διαχείριση Αναφορών

Κατά τη διαχείριση των αναφορών, ακολουθούνται τα εξής στάδια:

1. Εξέταση της αρμοδιότητας του Συμβούλου Ακεραιότητας: Στο στάδιο αυτό, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας εξετάζει την αναφορά ως προς το παραδεκτό αυτής και ενημερώνει τον αναφέροντα εντός δέκα (10) ημερών από την παραλαβή της αναφοράς. Συγκεκριμένα εξετάζεται αν: (α) η αναφορά είναι εμφανώς αόριστη ή ακατάληπτη, Ειδικότερα όταν η αναφορά είναι επώνυμη, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας επικοινωνεί με τον αναφέροντα για παροχή περαιτέρω διευκρινήσεων ή στοιχείων. Εφόσον δεν παρέχονται επαρκείς διευκρινίσεις ή δεν προσκομίζονται περαιτέρω στοιχεία, η αναφορά αρχειοθετείται αιτιολογημένα και ενημερώνεται ταυτόχρονα ο αναφέρων. (β) η αναφορά επαναλαμβάνεται κατά τρόπο καταχρηστικό. Στην περίπτωση που η αναφορά επαναλαμβάνεται ως προς το περιεχόμενο ενώ έχει ήδη διεκπεραιωθεί, αρχειοθετείται αιτιολογημένα και ενημερώνεται ταυτόχρονα ο αναφέρων. Αν η αναφορά έχει ήδη αρχειοθετηθεί και ο αναφέρων επανέλθει προσκομίζοντας νέα αποδεικτικά.

2. Ενέργειες/ Διαβίβαση: Στο στάδιο αυτό, εξετάζεται αν η αναφορά: (α) αφορά σε ποινικό αδίκημα/ πειθαρχικό παράπτωμα. Στην περίπτωση αυτή εξετάζεται αν αναφέρονται ποινικά αδικήματα ή/ και πειθαρχικά παραπτώματα. Το κριτήριο αυτό πληρούται, εφόσον κατονομάζεται φυσικό πρόσωπο που ενεργεί είτε ατομικά είτε ως μέλος συλλογικού οργάνου διοίκησης νομικού προσώπου και καθ' οιονδήποτε τρόπο το εκπροσωπεί ή αναφέρεται σαφώς η ιδιότητά του κατά τρόπο ώστε να είναι δυνατή η ταυτοποίησή του και καταγγέλλεται για ποινικά αδικήματα ή/ και πειθαρχικά παραπτώματα, σύμφωνα με το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο. Στην περίπτωση αυτή, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας διαβιβάζει την αναφορά, κατά περίπτωση: (αα) στο αρμόδιο προς έλεγχο όργανο/ μονάδα του φορέα, (αβ) στα αρμόδια όργανα εκτός του φορέα, (αγ) στις αρμόδιες εισαγγελικές αρχές Ειδικότερα, αν η καταγγελία αφορά σε περιστατικά βίας και παρενόχλησης, του άρθρου 4 του ν. 4808/2021, ακολουθείται η διαδικασία που ορίζεται στην υπό στοιχεία ΔΙΔΑΔ/Φ.64/946/οικ.858/19.1.2023 απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών (Β' 343). (β) δεν αφορά σε ποινικό αδίκημα/ πειθαρχικό παράπτωμα Στην περίπτωση αυτή ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρέχει εξατομικευμένη συμβουλευτική συνδρομή στον αναφέροντα ή/ και προβαίνει σε σχετικές προτάσεις προς τον επικεφαλής του φορέα, σύμφωνα με τα αναφερόμενα στα άρθρα 3 και 14. (γ) Στην περίπτωση που με την υποβληθείσα αναφορά διατυπώνονται αιτιάσεις κατά του οργάνου, αρμόδιου για τη διερεύνηση αναφορών εντός

του φορέα ή και κατά του του Συμβούλου Ακεραιότητας, ο τελευταίος διαβιβάζει την αναφορά στην Εθνική Αρχή Διαφάνειας, ενημερώνοντας σχετικά τον αναφέροντα.

3. Παρακολούθηση – Ενημέρωση: Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας παρακολουθεί επιμελώς τη διαδικασία της διερεύνησης της αναφοράς από το όργανο στο οποίο διαβιβάστηκε, με κάθε πρόσφορο τρόπο. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας διατηρεί επικοινωνία με τον αναφέροντα, τον ενημερώνει για την υπόθεσή του, και εφόσον απαιτείται και είναι εφικτό, ζητά περαιτέρω πληροφορίες από αυτόν. Η παροχή ενημέρωσης στον αναφέροντα διενεργείται σε εύλογο χρονικό διάστημα. Όταν η υπόθεση περαιωθεί, σύμφωνα με την προβλεπόμενη διαδικασία από τα αρμόδια όργανα στα οποία έχει διαβιρασθεί η αναφορά, ενημερώνεται εγγράφως ο Σύμβουλος Ακεραιότητας, ο οποίος γνωστοποιεί το αποτέλεσμα στον αναφέροντα και στη συνέχεια η αναφορά αρχειοθετείται.

4. Τήρηση αρχείων των αναφορών: Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας τηρεί αρχείο για κάθε αναφορά που παραλαμβάνει, σύμφωνα με τις απαιτήσεις εμπιστευτικότητας. Οι αναφορές αποθηκεύονται για εύλογο και αναγκαίο χρονικό διάστημα, προκειμένου να είναι ανακτήσιμες και να τηρηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται από την παρούσα απόφαση, το ενωσιακό ή εθνικό δίκαιο και πάντως μέχρι την ολοκλήρωση κάθε έρευνας ή δικαστικής διαδικασίας που έχει εκκινήσει ως συνέπεια της αναφοράς σε βάρος του αναφερομένου, του αναφέροντος ή τρίτων προσώπων. Όταν για την υποβολή αναφοράς χρησιμοποιείται τηλεφωνική γραμμή ή άλλο σύστημα τηλεφωνικών μηνυμάτων, επιτρέπεται η καταγραφή της συνομιλίας, εφόσον ο αναφέρων έχει νομίμως συγκατατεθεί. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας έχει το δικαίωμα να τεκμηριώσει την προφορική υποβολή αναφοράς είτε με καταγραφή της συνομιλίας σε σταθερή και ανακτήσιμη μορφή είτε με πλήρη και ακριβή μεταγραφή της συνομιλίας, παρέχοντας στον αναφέροντα τη δυνατότητα να επαληθεύσει, να διορθώσει και να συμφωνήσει με τη μεταγραφή της συνομιλίας, υπογράφοντάς την. Όταν για την υποβολή αναφοράς χρησιμοποιείται τηλεφωνική γραμμή ή άλλο σύστημα τηλεφωνικών μηνυμάτων χωρίς καταγραφή της συνομιλίας, οι Σύμβουλοι Ακεραιότητας έχουν το δικαίωμα να τεκμηριώσουν την προφορική υποβολή αναφοράς με τη μορφή επακριβών πρακτικών της συνομιλίας, τα οποία συντάσσουν, παρέχοντας στον αναφέροντα τη δυνατότητα να επαληθεύσει, να διορθώσει και να συμφωνήσει με τα πρακτικά της συνομιλίας, υπογράφοντάς τα. Όταν ένα πρόσωπο ζητήσει αυτοπρόσωπη συνάντηση με τον Σύμβουλο Ακεραιότητας για να υποβάλει προφορικά αναφορά, τηρούνται πλήρη και επακριβή πρακτικά της συνάντησης σε σταθερή και ανακτήσιμη μορφή, είτε με καταγραφή της συνομιλίας σε σταθερή και ανακτήσιμη μορφή, είτε με ακριβή πρακτικά της συνάντησης, που συντάσσονται από τον Σύμβουλο Ακεραιότητας, παρέχοντας στον αναφέροντα τη δυνατότητα να επαληθεύσει, να διορθώσει και να συμφωνήσει με τα πρακτικά της συνάντησης, υπογράφοντάς τα. Σε περίπτωση άρνησης υπογραφής των πρακτικών που προβλέπονται γίνεται σχετική μνεία από τον συντάκτη του πρακτικού.

7. Συμπεράσματα

Παρά τις εκτεταμένες προσπάθειες για την προώθηση της ισότητας των φύλων, εξακολουθούν να εμφανίζονται περιστατικά παραβίασης. Οι προκλήσεις περιλαμβάνουν την ύπαρξη στερεότυπων και διακρίσεων, την ανισότητα στην αμοιβή και την αποτελεσματική συμμετοχή των γυναικών στις αποφάσεις. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας αναλαμβάνει κεντρικό ρόλο στην επίλυση περιστατικών παραβίασης της ισότητας των φύλων. Διερευνά καταγγελίες, παρέχει συμβουλές, και προτείνει βελτιώσεις, συνεισφέροντας στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος που προωθεί την ισότητα.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας, με την ικανότητά του να εξετάζει και να αντιμετωπίζει παραβιάσεις, μπορεί να λειτουργήσει ως κινητήριος δύναμη για την αλλαγή. Ο Σύμβουλος

Ακεραιότητας αναδεικνύεται ως απαραίτητο εργαλείο στον αγώνα κατά των παραβιάσεων της αρχής της ισότητας των φύλων. Με την ικανότητά του να παρέχει υποστήριξη, να ενισχύει τη διαφάνεια και να διερευνά περιστατικά, συμβάλλει στην επίτευξη μιας πιο ισότιμης και δίκαιης κοινωνίας. Οι προκλήσεις παραμένουν, αλλά με τη σωστή εφαρμογή και υποστήριξη, ο Σύμβουλος Ακεραιότητας μπορεί να διαμορφώσει ένα περιβάλλον, όπου η ισότητα των φύλων αναδεικνύεται ως θεμελιώδης αξία της Δημόσιας Διοίκησης.

Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας αποτελεί κλειδί για τη διασφάλιση της ισότητας των φύλων στη Δημόσια Διοίκηση. Με τη διαφάνεια στον τρόπο χειρισμού καταγγελιών, τις έρευνές του και τη συμβουλευτική του υποστήριξη, ενισχύει την ικανότητα των οργανισμών να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τα θέματα που σχετίζονται με την ισότητα των φύλων, προάγοντας μια δίκαιη και ισότιμη κοινωνία.

Η καινοτομία συνεπώς της θεσμοθέτησης του Συμβούλου Ακεραιότητας σημαίνει την υιοθέτηση μιας νέας ιδέας, που δημιουργεί προστιθέμενη αξία στη Δημόσια Διοίκηση. Αποτελεί μία καινοτομία, η οποία προσφέρει νέες ευκαιρίες ανάπτυξης. Η πολύπλοκη δομή των Δημόσιων Οργανισμών και η επιφυλακτικότητα των εργαζομένων και των στελεχών του δημοσίου τομέα «απέναντι» στην ανάληψη κινδύνων, αποτελούν βασικά εμπόδια για την υιοθέτηση καινοτόμων δράσεων στον Δημόσιο Τομέα. Για την αποτελεσματική υιοθέτηση και εξέλιξη του καινοτόμου αυτού θεσμού στον δημόσιο τομέα απαιτείται η ενεργός συμμετοχή της διοίκησης, τόσο σε σχεδιαστικό, όσο και σε υποστηρικτικό ρόλο, η κατανομή των αναγκών πόρων για την οικονομική υποστήριξη του νέου θεσμού και η υιοθέτηση επιτυχημένων παραδειγμάτων και καλών πρακτικών από αντίστοιχους θεσμικούς φορείς άλλων χωρών, κυρίως, της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- European Commission. (2020). *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025*. Brussels: E.C. Publishing.
- European Institute for Gender Equality. (2019). *Gender Equality Index 2019 in brief: Still far from the finish line*. Luxembourg: EIGE Publishing.
- European Institute for Gender Equality. (2019). *Gender Mainstreaming - Gender budgeting*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Parliament. (2018). *Europe's Beating Cancer Plan: Let's strive for more*. Brussels: E.P. Publishing.
- OECD (2019). *The Anticipatory Innovation Governance project, Observatory of Public Sector Innovation*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2020). *The Anticipatory Innovation Governance project, Observatory of Public Sector Innovation*. Paris: OECD Publishing.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας: Σχέδιο Νόμου. (2019). *Το Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου στους φορείς της Γενικής Κυβέρνησης. Ο ρόλος των Μονάδων Εσωτερικού Ελέγχου. Ο Σύμβουλος Ακεραιότητας στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση*. Αθήνα: ΕΑΔ.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας. (2021). *Ετήσια Έκθεση Απολογισμού*. Αθήνα: ΕΑΔ.
- Εθνική Αρχή Διαφάνειας. (2022). *Ετήσια Έκθεση Απολογισμού*. Αθήνα: ΕΑΔ.
- Μούση, Ε. (2021). *Η προώθηση της ουσιαστικής ισότητας των φύλων στη ελληνική Δημόσια Διοίκηση υπό τις σύγχρονες νομοθετικές εξελίξεις* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Αθήνα.
- Μυλωνάς, Δ., & Φραγκάκη, Ζ. (2023). Ο μεντορικός - συμβουλευτικός ρόλος του συμβούλου ακεραιότητας στην ελληνική δημόσια διοίκηση σε σύγκριση με τον πολυσύνθετο ρόλο του μέντορα στις σχολικές μονάδες: Μελέτη περίπτωσης στο

- διοικητικό και εκπαιδευτικό προσωπικό του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού. Στο *Εκπαίδευση και Πολιτισμός στον 21 αιώνα, Εισήγηση στο 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο του Κολλεγίου Αθηνών και της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*. Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ.
- Νόμος 4622/2019. (2019). *Επιτελικό Κράτος: οργάνωση, λειτουργία και διαφάνεια της Κυβέρνησης, των κυβερνητικών οργάνων και της κεντρικής δημόσιας διοίκησης*. Αθήνα: Φ.Ε.Κ. Α' 133/07-08-2019.
- Νόμος 4795/2021 & Αιτιολογική έκθεση Σύστημα Εσωτερικού Ελέγχου του Δημοσίου Τομέα. (2021). *Σύμβουλος Ακεραιότητας στη δημόσια διοίκηση και άλλες διατάξεις για τη δημόσια διοίκηση και την τοπική αυτοδιοίκηση*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Τσαούση, Α., Φραγκάκη, Ζ., & Μυλωνάς, Δ. (2023). Καινοτομίες στην Ελληνική Δημόσια Διοίκηση: Η θεσμοθέτηση του Συμβούλου Ακεραιότητας. *Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 3(2), 54-68.
- Υπουργείο Εσωτερικών – Εθνική Αρχή Διαφάνειας. (2023). *Καθορισμός του τρόπου άσκησης των αρμοδιοτήτων του Συμβούλου Ακεραιότητας, των διαδικασιών που ακολουθούνται, καθώς και των κριτηρίων ανανέωσης της θητείας του*. Αθήνα: Φ.Ε.Κ. Β' 2207/06-04-2023.
- Φραγκάκη, Ζ., & Μυλωνάς, Δ. (2023). Το Πειθαρχικό Δίκαιο των εκπαιδευτικών και η σύνδεση του Συμβούλου Ακεραιότητας με την πειθαρχική διαδικασία. *MusED*, 3(2), 10-23. Αθήνα: Περίανδρος.
- Φραγκάκη, Ζ. (2020). *Δικαιώματα, υποχρεώσεις και περιορισμοί των αποσπασμένων εκπαιδευτικών και διοικητικών υπαλλήλων των αποκεντρωμένων διοικητικών υπηρεσιών του Υπουργείου Παιδείας* (Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία). Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε.

Αναδεικνύοντας το γυναικείο φύλο και την πολυπρισματικότητα του ιστορικού και του λογοτεχνικού λόγου στα παιδικά βιβλία γνώσεων

Ρόζη - Τριανταφυλλιά Αγγελάκη

Τμήμα Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, ΑΠΘ
angelaki@nured.auth.gr

Περίληψη

Τα πραγματογνωστικά παιδικά βιβλία γνώσεων αποτελούν ένα ξεχωριστό είδος βιβλίων, των οποίων η δημοτικότητα και εκδοτική παραγωγή πια έχει εκτοξευθεί. Πρόκειται για πολυτροπικά βιβλία που στοχεύουν να εμπλουτίσουν τις υπάρχουσες γνώσεις των παιδιών γύρω από ένα θέμα ή να τους δώσουν ερεθίσματα ώστε να ανακαλύψουν τον κόσμο όπου ζουν και να σκέπτονται κριτικά. Αυτό πρέπει να συμβαίνει με ευχάριστο τρόπο, μέσα από απλές και τεκμηριωμένες περιγραφές καταστάσεων χωρίς κλισέ και στερεότυπα, εξηγήσεις γεγονότων ή και προτεινόμενες δραστηριότητες. Ιδιαίτερα δημοφιλής είναι τα λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων, όπου η μυθοπλασία συνδυάζεται με την πληροφορία και στο κείμενο ενσωματώνονται αφηγηματικά στοιχεία, που συνήθως εντοπίζονται σε βιβλία λογοτεχνικά. Οι δε μυθοπλαστικοί χαρακτήρες τους ψυχογραφούνται, αποδίδονται κίνητρα για τις πράξεις τους και η δράση τους ερμηνεύεται πολυπρισματικά από πραγματικά ή φανταστικά πρόσωπα των έργων, με τα οποία, πολλές φορές, το παιδί ταυτίζεται. Εν προκειμένω, επιλέχθηκαν τα παιδικά βιβλία γνώσεων του Δημήτρη Βαρβαρήγου «*Θεοδώρα, Μια αληθινή αυτοκράτειρα*» και Διγενής Ακρίτας, «*Ένας ήρωας που έγινε θρύλος*». Αμφότερα διαθέτουν μορφή ιδιόζουσα και φόρμα ιδιότυπη, αφού φέρουν χαρακτηριστικά τόσο της μυθιστορηματικής βιογραφίας, όσο και των παιδικών κόμικς και γελοιογραφιών. Στα εν λόγω έργα η αφηγηματική δράση των βιογραφούμενων προσώπων και τα γεγονότα της εποχής του Βυζαντίου παρουσιάζονται εύληπτα και προσεγγίζονται χιουμοριστικά, χάρη στο στυλ της εικονογράφησης. Ταυτόχρονα, η απόδοση του γυναικείου φύλου γίνεται με τρόπο που να παρακινεί το κοινό να το σεβαστεί και να προβληματιστεί σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης και δράσης των γυναικών τότε, αλλά και στη σύγχρονη εποχή. Με αφορμή το δείγμα, θα σχολιαστεί η τάση των συγγραφέων παιδικών βιβλίων γνώσεων να περιπλέκουν ηθελήμενα το μυθοπλαστικό στοιχείο στις ιστορίες τους και θα καταδειχθεί πώς συμβάλλει το συγκεκριμένο είδος στην κατάρριψη στερεοτύπων. Επιπλέον, θα σχολιαστεί η σχέση κειμένου - εικόνας και θα αναλυθεί το σκεπτικό υπό το οποίο ο δημιουργός ανέδειξε γελοιογραφικά το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο των βιβλίων του.

Λέξεις - κλειδιά: Παιδικό Βιβλίο Γνώσεων, Μυθιστορηματική Βιογραφία, Κόμικς, Γελοιογραφία, Στερεότυπα.

1. Πραγματικότητα και μυθοπλασία στο παιδικό βιβλίο γνώσεων

Στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία τα πολυσυστημικής φύσεως παιδικά βιβλία γνώσεων κατηγοριοποιούνται στα επιμορφωτικά (π.χ. παιδικές εγκυκλοπαίδειες, άλμανακ, λεξικά) και στα πραγματογνωστικά (όσα έχουν σχέση με Επιστήμες όπως η Ιστορία, η Αρχαιολογία, η Τεχνολογία, οι Φυσικές Επιστήμες, κ.λπ.). Στόχος των συγγραφέων βιβλίων γνώσεων είναι να ανακαλύψουν τα παιδιά προσχολικής ή σχολικής ηλικίας με βιωματικό τρόπο τον κόσμο που τα περιβάλλει, τις δυνατότητές τους, συμπληρώνοντας τις ήδη υπάρχουσες γνώσεις τους ή αποκτώντας καινούργιες. Ο τρόπος με τον οποίο ενσταλάζονται οι πληροφορίες στο μυαλό των παιδιών στα παιδικά βιβλία γνώσεων λαμβάνει χώρα μέσα από έγκυρες γνώσεις που οι συγγραφείς φροντίζουν να εξηγούν απλά και κατανοητά, συχνά με τη βοήθεια ευρητηρίων, πινάκων περιεχομένων, λημμάτων, διαγραμμάτων, χαρτών και εικονογράφησης (Αγγελάκη, 2023a: 13).

Κριτήρια αξιολόγησης των σύγχρονων παιδικών βιβλίων γνώσεων αποτελούν η λογική και ευδιάκριτη οργάνωση του υλικού του εκάστοτε πραγματευόμενου θέματος, το ίδιο το θέμα που παρουσιάζεται και επεξηγείται σε κάθε βιβλίο, η χρησιμοποιούμενη γλώσσα, το

ύφος και η δομή του κειμένου, τα περικειμενικά στοιχεία των βιβλίων, η παιδαγωγική τους επάρκεια, η απουσία στερεοτύπων σε αυτά, ο εκδοτικός οίκος, καθώς επίσης η εγκυρότητα των γραφομένων, που πιστοποιείται συνήθως από τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος των βιβλίων. Μείζονος σημασίας κριτήριο αξιολόγησης των παιδικών βιβλίων γνώσεων αποτελεί, βέβαια, και η εικονογράφησή τους: Η λειτουργία και η ιδιότητα των απλών ή σύνθετων, έγχρωμων ή ασπρόμαυρων, αφαιρετικών ή μη, ρεαλιστικών ή σχηματικών, δίσχημων ή αντιφατικών εικόνων, όπως και τα συνθετικά τους στοιχεία, οι γραμμές, τα σχήματα, ο χώρος που καταλαμβάνουν σε ένα έργο και η διαντίδρασή τους με τη λεκτική τροπικότητα (Αγγελάκη, 2022α: 15-16). Ενδέχεται ο οπτικός κώδικας να συλλειτουργεί με τον λεκτικό, ή να μεταδίδει διαφορετικές λεπτομέρειες από όσες επικοινωνεί το κείμενο (Nikolajeva & Scott, 2001: 11-26). ορισμένες φορές συμβαίνει η εικονογράφηση να επεξηγεί καλύτερα την παρεχόμενη πληροφορία, διευκολύνοντας, έτσι, τον εννοούμενο αναγνώστη να οξύνει την κριτική του ικανότητα και να ενεργοποιηθεί, προκειμένου να κατασκευάσει το νόημα της ιστορίας που διαβάζει (Iser, 1978: 27).

Αξίζει να επισημανθεί πως η εικονογράφηση, παρότι συνιστά προσπάθεια των εικονογράφων να αποτυπώσουν την «πραγματικότητα» και να καταστήσουν πιο εύληπτα και πειστικά τα γραφόμενα, δεν παύει να παρουσιάζει μια υποκειμενική εκδοχή της αλήθειας, από την οπτική γωνία του εικονογράφου (ή του φωτογράφου, αν οι εικόνες είναι φωτογραφίες - οπτικά ντοκουμέντα) (Nodelman & Reimer, 2003: 129; Πλειός, 2005). Η προάσπιση της αντικειμενικής παρουσίας του κόσμου «όπως είναι» στα παιδικά βιβλία γνώσεων βάλλεται και στην περίπτωση του λεκτικού κώδικα, αφού η πραγματικότητα που περιγράφεται από τους συγγραφείς είναι ιδωμένη από τη δική τους οπτική γωνία. Συχνά, μάλιστα, προκειμένου να αναπαραστήσουν αφηγηματικά αληθινά γεγονότα, τα παραθέτουν επιλεκτικά και τα συνδέουν με σχέσεις αιτίου και αιτιατού, αξιοποιώντας αφηγηματικά στοιχεία και τεχνικές παρόμοιες με αυτές που συναντώνται στα παιδικά λογοτεχνικά βιβλία (Kundera, 1995: 290). Επιπλέον, βασίζονται σε υποθέσεις και συλλογισμούς που συνθέτουν με πληροφορίες που απέκτησαν ερευνώντας πηγές (Ricoeur 1990:73-4). Κάπως έτσι εισήχθη ο όρος ο όρος “faction”, κράμα των λέξεων “fact” (γεγονός) και “fiction” (φαντασία) (Johansen & Søndergaard, 2010), που αντιστοιχεί στα πληροφοριακά βιβλία ή βιβλία γνώσεων που ακροβατούν ανάμεσα στο πραγματικό και το μυθοπλαστικό.

2. Τα λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων

Τα τελευταία χρόνια οι συγγραφείς βιβλίων γνώσεων για παιδιά περιπλέκουν ηθελήμενα το μυθοπλαστικό στοιχείο στις ιστορίες τους για να μεταδώσουν τις πληροφορίες που έχουν συγκεντρώσει, πιθανότατα υπό το σκεπτικό πως οι μικροί αναγνώστες ψυχαγωγούνται και αφομοιώνουν καλύτερα τις γνώσεις που αποκτούν με τη βοήθεια της μυθοπλασίας και της ενεργοποίησης της φαντασίας τους (Σακελλαρίου, 1990: 305; Lukens, 2003: 3; Atkinson 2013). Η κατάρρευση της αντικειμενικότητας αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό του μεταμοντέρνου παιδικού βιβλίου γενικότερα και του παιδικού βιβλίου γνώσεων ειδικότερα, μαζί με την πολλαπλότητα των εκφραστικών κωδίκων, την ετερογένεια των τεχνοτροπιών, την παρώδηση των συμβάσεων της αφήγησης, την πολυφωνία, την αυτοαναφορικότητα, το παιγνιώδες ή υπερβολικό ύφος γραφής και τη χρήση του χιούμορ και της ειρωνίας. Στα επονομαζόμενα λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων, ένα μεγάλο μέρος των οποίων καταλαμβάνουν οι μυθιστορηματικές βιογραφίες, συνδυάζεται η μυθοπλασία με την πληροφορία· στο κείμενο ενσωματώνονται στοιχεία αφηγηματικά που εντοπίζονται συνήθως σε βιβλία λογοτεχνικά· τα πρόσωπα ψυχογραφούνται· οι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες υπονοούν την υποκειμενικότητα της παρεχόμενης γνώσης, παρά την υποτιθέμενη αντικειμενικότητά της·

αποδίδονται για τις συμπεριφορές των προσώπων, είτε πρόκειται για πραγματικά είτε για φανταστικά, τα οποία και ερμηνεύουν τα παρουσιαζόμενα γεγονότα· επιπλέον, προβάλλεται το αίτιο και το αιτιατό (Αγγελάκη, 2021α).

Αρκετά λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων διαθέτουν και εικονογράφηση που, καθώς εντάσσεται στην αφηγηματική ροή και ανάλογα με το στίλ που ακολουθεί, ενδεχομένως προσδίδει σε αυτά μια αίσθηση αυθεντικότητας. Επιπλέον, οπτικοποιεί τα δεδομένα και ορισμένες φορές τα επεξηγεί καλύτερα στο παιδί, ενώ διευρύνει τα νοήματά τους. Πολλές φορές η εικονογράφηση χαρίζει στα παιδικά βιβλία γνώσεων και έναν τόνο χιουμοριστικό, όπως συμβαίνει και στα έργα του Δημήτρη Βαρβαρήγου που επιλέχθηκαν, εν προκειμένω, ως δείγμα και φέρουν χαρακτηριστικά των κόμικς και των γελοιογραφιών: Πρόκειται για τα έργα «*Θεοδώρα, Μια αληθινή αυτοκράτειρα*» (2007) και Διγενής Ακρίτας, «*Ένας ήρωας που έγινε θρύλος*» (2007), από τις εκδόσεις Άγκυρα. Η θεματική τους αντλείται από την εποχή του Βυζαντίου· τότε έδρασαν τα βιογραφούμενα πρόσωπα, των οποίων οι πράξεις αποδίδονται στα βιβλία μέσα από τη σύζευξη της ιστορικής πληροφορίας με τη μυθοπλασία.

3. Σκοπός της έρευνας - Μεθοδολογία

Τα επιλεγμένα βιβλία επιβεβαιώνουν τον υβριδικό χαρακτήρα των σύγχρονων παιδικών βιβλίων γνώσεων, όπου οι κειμενικές κατηγορίες συμπλέκονται μεταξύ τους υπερβαίνοντας τα ειδολογικά τους όρια, στο πλαίσιο ενός σύγχρονου μετανεωτερικού παιχνιδιού. Σκοπός της έρευνας είναι να εξετάσει αν ο συγγραφέας, έχοντας κατασκευάσει σκηνικά με συγκεκριμένο θέμα, αφηγητή, ιστορική οπτική γωνία και χαρακτήρες, κατόρθωσε να καταστήσει σαφές στους αναγνώστες του το πλαίσιο δράσης των βιογραφούμενων ιστορικών προσώπων, χρησιμοποιώντας τη δημιουργική του φαντασία και, αντλώντας, ταυτόχρονα, στοιχεία από ιστορικές πηγές. Θα εξεταστεί αν τα έργα διαθέτουν παιδική οπτική, αν προσφέρουν ψυχαγωγία στους αναγνώστες, αν διευρύνουν τους πνευματικούς ορίζοντές τους και αν δύναται το κείμενο και η εικονογράφηση να καλλιεργήσει την ιστορική και κριτική τους σκέψη. Επιπλέον, θα εξεταστεί αν τα έργα επιβεβαιώνουν την άποψη σύγχρονων ακαδημαϊκών και κριτικών της Παιδικής Λογοτεχνίας πως τα λογοτεχνικά βιβλία γνώσεων μπορούν να συμβάλουν στην αποδόμηση στερεοτυπικών και αναχρονιστικών αντιλήψεων, λ.χ. σχετικά με το φύλο (Αγγελάκη, 2022b).

Αναφορικά με την επιλογή του μεθοδολογικού πλαισίου, ακολουθήθηκε η ποιοτική μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου, που εξετάζει το περιεχόμενο της επικοινωνίας που προκύπτει από σύμβολα λεκτικά ή νοηματικά και εξιχνιάζει με αντικειμενικότητα τη σχέση των γραπτών και εικονιστικών τεκμηρίων (McGillis, 1996: 31; Krippendorff, 2004: 13-14; Silverman, 2006: 159-154). Η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου χρησιμοποιήθηκε συνδυαστικά με τις αρχές της Νέας Κριτικής. Οι βασικές κατηγορίες που αξιοποιήθηκαν για την ανάλυση των κειμένων είναι το θέμα τους, οι χαρακτήρες που πρωταγωνιστούν σε αυτά και το σκηνικό όπου έλαβε χώρα κάθε ιστορία, ενώ αναφορά γίνεται και στο πρόσωπο του αφηγητή (Αγγελάκη, 2023b). Επιπλέον, λήφθηκε υπόψη τόσο το ιδεολογικό υπόβαθρο του συγγραφέα, του οποίου η γνώση παρωθεί τον εκάστοτε αναγνώστη να κατανοήσει το έργο που διαβάσει ως «προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών» (Eagleton, 1981: 22), όσο και η ποιητική των έργων του δείγματος, δεδομένου πως σε αυτά συνδυάζεται η θεωρία της Λογοτεχνίας για παιδιά με την Ιστορία: Εφόσον είναι αποδεκτό πως πίσω από την «αντικειμενική» αλήθεια «κρύβονται» οι υποκειμενικές ερμηνείες της ιστορικής γνώσης που επανακαθορίζονται ανάλογα με την εποχή του ερμηνευτή, η εν λόγω διερεύνηση θα συντελέσει στην αξιολόγηση της λογοτεχνικής ποιότητας των έργων (Anderson, 1989; Løvland, 2016).

Από τη στιγμή που τα βιβλία ανήκουν στην κατηγορία των βιβλίων γνώσεων, έχει σημασία το κοινό που τα διαβάζει να διευκολύνεται να αντιληφθεί την Ιστορία ως παρακαταθήκη του ανθρώπινου πολιτισμού. Αντικείμενο διερεύνησης αποτέλεσε, επομένως, και το αν οι επιλεγμένες εικονογραφημένες μυθιστορηματικές βιογραφίες διευκολύνουν τους αναγνώστες - θεατές να αντιληφθούν την εικονογράφηση ως σημειοδότη του βυζαντινού πολιτισμού και, μέσα από τη συνέργειά της με το κείμενο, ως εξιστόρηση γεγονότων με χρονική διαδοχή. Η σημειωτική, το στυλ και η αισθητική αξία των εικόνων, το αν αποτελούν ένα ενιαίο οπτικό και νοηματικό σύνολο, το αν μεταδίδουν έγκυρες πληροφορίες για τη βυζαντινή εποχή, όπως επίσης το αν λειτουργούν ως πεδίο παραγωγής νοήματος για τους εννοούμενους αναγνώστες, επιτρέποντάς τους να προβούν σε διασυνδέσεις με προηγούμενες παραστάσεις και εμπειρίες τους για να οδηγηθούν στην κατασκευή νοήματος (Iser, 1978: 36; Barthes, 2003: 114-125; Nikolajeva 2005: 223-224; Αγγελάκη, 2021b), αποτέλεσαν όλα ζητήματα που απασχόλησαν τη συγκεκριμένη έρευνα. Αναφορικά με τη σύγκλιση ή απόκλιση της εικονογράφησης από τη λεκτική τροπικότητα, βάση αποτέλεσε η ταξινόμηση των Nikolajeva και Scott (2001: 11-26).

Τέλος, όπως προαναφέρθηκε, τα έργα του δείγματος φέρουν χαρακτηριστικά των κόμικς. Ο όρος αυτός είναι αντιδάνειο προερχόμενο από την αγγλική λέξη «comics». Αυτή, με τη σειρά της, προέρχεται από την ελληνική λέξη «κωμικός». Τα κόμικς από το 1832, από όταν άρχισαν δηλαδή να δημοσιεύονται ως έντυπες αφηγήσεις που στηρίζονται στην αλληλουχία των εικόνων, ήταν συνδεδεμένα με το κωμικό, το σατιρικό, το γελοίο, το (χονδροειδές, πολλές φορές) αστείο (Δελώνης, 1991: 130). Ως εκ τούτου, εξετάστηκε και το ενδεχόμενο η οπτική τροπικότητα των βιβλίων να βοηθά με παιγνιώδη και χιουμοριστικό τρόπο τους αναγνώστες - θεατές να αντιληφθούν όσα διαβάζουν και να ξεχωρίσουν την πραγματικότητα από τη μυθοπλασία (Αγγελάκη, 2022c). Καταγράφησαν, επομένως, τα χιουμοριστικά στοιχεία που εντοπίστηκαν στα περικειμενικά στοιχεία, στη λεκτική και στην εικονική τροπικότητα του δείγματος.

4. Ανάλυση του δείγματος

4.1. Θεοδώρα, Μια αληθινή αυτοκράτειρα

Πρόκειται για μια σύντομη σε έκταση μυθιστορηματική βιογραφία, όπου ο τρίτοπρόσωπος αφηγητής πληροφορεί αρχικά με απλό και λιτό ύφος τον αναγνώστη για την «απλωμένη σε επτά λόφους» Κωνσταντινούπολη, που ήταν «γεμάτη από στριφογουριστά δρομάκια, με εκατοντάδες μικρά σπίτια, χτισμένα ασφυκτικά το ένα πλάι στο άλλο» (Βαρβαρήγος, 2007: 4). Εκεί αναφέρεται πως «ζούσε ένας πολύγλωσσος πληθυσμός, ένα ανακάτωμα φυλών, που είχαν έρθει απ' όλα τα μέρη της γης για να βρουν την τύχη τους, καθώς η πόλη ήταν ασύγκριτη σε πλούτη και ομορφιά» (ό.π.: 7). Εκεί διαβάζουμε πως πήγε να κάνει την τύχη της και η οικογένεια της Θεοδώρας, της πρώην θεατρίνας που, χάρη στον «δυναμικό της χαρακτήρα και την εξυπνάδα της, κατάφερε να επιβάλει τη γυναίκα στην πολιτική» (Βαρβαρήγος, 2007: 3) και «υπερασπίστηκε τις γυναίκες όταν υπήρχαν διενέξεις με τους άνδρες» (ό.π.: 40).

Παρότι η ιστορία του βιβλίου τοποθετείται χρονολογικά στο Βυζάντιο, όπου οι γυναίκες είχαν περιορισμένες ελευθερίες ως προς την έκφραση ή την ανάμιξή τους στην κοινωνία και την πολιτική (Angelaki, 2023), το γυναικείο φύλο παρουσιάζεται στα παιδιά ως ισάξιο του ανδρικού και ως «το ακριβότερο δώρο της ζωής» (Βαρβαρήγος, ό.π.: 40). Λαμβάνοντας υπόψη τόσο αυτό, όσο και το ότι συχνά επισημαίνεται στο κείμενο ο οικουμενικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας με τον «πολύχρωμο πληθυσμό» (ό.π.: 11), θα υποστηρίζαμε πως με το έργο του ο συγγραφέας επιβεβαιώνει πορίσματα διαπολιτισμικών και

φεμινιστικών προσεγγίσεων, βάσει των οποίων η Λογοτεχνία για παιδιά δύναται να συνδράμει στην κατανόηση και την αποδοχή της διαφορετικής φυλής και φύλου (Angelaki, 2022).

Στο έργο εξιστορείται και η γνωριμία της βιογραφούμενης αυτοκράτειρας με τον Ιουστινιανό, που «μαγεύτηκε από τα σκέρτσα και τα χαμόγελά της» (Βαρβαρήγος, ό.π.: 17), ενώ οι αναγνώστες πληροφορούνται με έντεχνο τρόπο τα ήθη και έθιμα της εποχής: Μαθαίνουν, δηλαδή, για τη «δημοπρασία των σκλάβων» και για τα βυζαντινά νομίσματα, μέσα από το επεισόδιο του έργου κατά το οποίο ο «μαγεμένος από την ομορφιά της μικρής ηθοποιού» Ιουστινιανός, έμεινε έκθαμβος παρακολουθώντας την παράσταση της Θεοδώρας, ξέχασε να πάει στην αγοραπωλησία των δούλων όπως έπρεπε και, στο τέλος, πλήρωσε για το θέαμα που είδε τον μέλλοντα πεθερό του με ένα «παραγεμισμένο πουγκί χρυσά κωνσταντινάτα» (ό.π.: 18). Στο βιβλίο αποδίδεται η τρυφερή πλευρά του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, του οποίου «οι σκέψεις για την όμορφη ηθοποιό δεν τον άφηναν να ησυχάσει» και, μέχρι να την κάνει γυναίκα του, «βασανιζότανε και του είχε κοπεί η όρεξη» (ό.π.: 20) – εξ ου και απευθύνθηκε στον θείο του, Ιουστίνο, και του ζήτησε «να αλλάξει τον νόμο που απαγόρευε να παντρεύονται οι συγκλητικοί τους ηθοποιούς» (ό.π.: 22). Έτσι παρέχονται στον αναγνώστη πληροφορίες ιστορικές και, παράλληλα, εξυψώνεται στα μάτια του η συντροφικότητα μέσα από την ισότητα.

Το βιβλίο φαίνεται πως αποτελεί μέσο εκμάθησης της βυζαντινής Ιστορίας, δια του οποίου προβάλλεται η γυναίκα ως υποκείμενο που αναζητά και βρίσκει την ταυτότητά της με δυναμικό τρόπο. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις του παντογνώστη αφηγητή για τη Θεοδώρα, που «επιδόθηκε με πάθος στο σημαντικό έργο της διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας» (ό.π.: 33), οι οποίες αναδεικνύουν την «αξιοσύνη» (ό.π.: 28) της «έξυπνης και χαρισματικής αυτοκράτειρας», που «διοικούσε σωστά και δίκαια το λαό» της (ό.π.: 29) και χάρη «στην πυγμή και την πρακτική του γυναικείου μυαλού της, στάθηκε πολύτιμη σύντροφος στο πλευρό του άντρα της, στα γεγονότα της στάσης του Νίκα» (ό.π.: 33).

Το έργο συνοδεύεται από σκίτσα με ζωντανά χρώματα, στα οποία οι μορφές μοιάζουν να ξεπήδησαν από γελοιογραφίες και κόμικς. Ως εκ τούτου, η εικονογράφηση χαρίζει στο έργο έναν υφέρποντα χιουμοριστικό τόνο. Ο Will Eisner χαρακτηρίζει τα κόμικς ως «διαδοχική τέχνη» (sequential art) (Αγγελάκη, 2018: 62), ωστόσο για πολλούς, το εν λόγω είδος μαζί με τις γελοιογραφίες συνιστούν προϊόντα μαζικής κουλτούρας, των οποίων οι δημιουργοί στοχεύουν στην προσέλκυση και διασκέδαση του αναγνωστικού τους κοινού. Κατ' επέκταση, αποφεύγουν τις σύνθετες αναπαραστάσεις και τα σύμβολα προκειμένου να μην κουράσουν τους αναγνώστες - θεατές, και προτιμούν αντί αυτών αληθοφανή και ήδη γνωστά στο κοινό εικονιστικά σχέδια (Λόβενταλ, 1984: 143; Σκαρπέλος, 2000: 46; Κουκουλάς, 2005: 203-204; McCloud, 2014: 7).

Ο λόγος των δρώντων προσώπων βρίσκεται, όπως στα κόμικς, μέσα σε μπαλόνια που διακρίνονται σε μπαλόνια διαλόγου (dialogue balloons) και έχουν μυτερή απόληξη για να δηλωθεί το πρόσωπο που μιλάει κάθε φορά, και σε μπαλόνια σκέψης (thought balloons), που έχουν απόληξη από μικρά διαδοχικά κυκλάκια (Mikkonen, 2017: 229; Missiou, 2018). Λαμβάνοντας υπόψη του τις προϋπάρχουσες γνώσεις των παιδιών, ο εικονογράφος Νίκος Μαρουλάκης, γνωστός από τα έργα του «Φρουτοπία» και «Το Μαγικό Τσουκάλι», φαίνεται ότι προσπάθησε να αποδώσει εικονιστικά την Ιστορία και την παράδοση του Βυζαντίου και τον οικουμενικό χαρακτήρα του: Για παράδειγμα, στο σημείο όπου ο παντογνώστης αφηγητής πληροφορεί το κοινό ότι στην Πόλη είχαν καταφθάσει «εργάτες και τεμπέληδες, πλούσιοι, φτωχοί και ζητιάνοι, μορφωμένοι και αμόρφωτοι» (Βαρβαρήγος, 2007: 7), στη διπλανή σελίδα οι θεατές δύνανται να αποκτήσουν μια πρώτη εντύπωση για την ενδυμασία

και, γενικά, για την όψη των ανθρώπων αυτών, ενώ τα σκίτσα συνοδεύονται και από μικρές, επεξηγηματικές λεζάντες του τύπου «φιλόσοφοι και μάγοι», «πιστοί και άπιστοι».

Η εικονογράφηση στα περισσότερα σημεία του έργου συμβαδίζει με τα γραφόμενα: Λ.χ., διακρίνεται ο θηριοφύλακας Ακάκιος, πατέρας της Θεοδώρας, να «φροντίζει και να ταΐζει τα λιοντάρια του Ιπποδρόμου» (ό.π.: 11), όπως ακριβώς αναφέρει ο αφηγητής, ενώ σε άλλο σκίτσο αποδίδονται με αντίστοιχη λεπτομέρεια όσα λάμβαναν χώρα, βάσει της αφήγησης, κατά την επετειακή ημέρα εγκαινίων της Κωνσταντινούπολης στον Ιππόδρομο: Οι υπήκοοι, δηλαδή, της αυτοκρατορίας απεικονίζονται να χαίρονται με «τρόφιμα, γλυκίσματα και χρήματα», τα οποία τους «μοίραζαν οι υπηρέτες του παλατιού» (ό.π.: 15). Λεπτομερώς, αποδίδονται και οι εκφράσεις των προσώπων των δρώντων χαρακτήρων, τεχνική που διευκολύνει το παιδί να βιώσει την ιστορία που αναγιγνώσκει μέσα από τις δυο τροπικότητες. Για παράδειγμα, ο ενθουσιασμός του «μαγεμένου» Ιουστινιανού, τη στιγμή που έδιδε το πουγκί με τα χρήματα στον πατέρα της Θεοδώρας, λέγοντάς του μέσα σε ένα μπαλόνι «Να χαίρεσαι τις κόρες σου Ακάκιε...» (ό.π.: 19), ή η έκπληξη της Θεοδώρας που καλύπτει το στόμα της γεμάτη απορία στο άκουσμα πως ο Ιουστινιανός ζήτησε να τη δει, ενώ εκείνη «έκλωθε μαλλί με τις αδελφές της» «στο φτωχικό της» (ό.π.: 24).

Άλλες φορές η εικονογράφηση λειτουργεί περισσότερο αυτόνομα, υπό την έννοια πως προστίθενται στα σκίτσα σκέψεις και λεγόμενα των φιγούρων μέσα σε μπαλόνια, που όμως δεν εντοπίζονται μέσα στο κείμενο. Με βάση αυτές τις παρεμβάσεις, ο αναγνώστης καλείται να ενεργοποιηθεί και να συμπληρώσει στο μυαλό του το νόημα της ιστορίας και να κατανοήσει τις συμπεριφορές των βιογραφούμενων προσώπων (Barthes, 1988: 27). Μπορεί, ακόμη, και να καταλήξει σε συμπεράσματα: Με βάση, φερ' ειπείν, τη σχεδιαστική απεικόνιση τριών παραδοσιακά ντυμένων και χτενισμένων βυζαντινών γυναικών να αναρωτιούνται «από πού ξεφύτωσε η Θεοδώρα και δίνει διαταγές» (Βαρβαρήγος, ό.π.: 29), εικάζουμε πως το κοινό παρωθείται να αποκτήσει μια αρχική εντύπωση για την ενδυμασία των γυναικών τότε, αλλά και για τον φθόνο που πιθανότατα προκάλεσε η Θεοδώρα, φθάνοντας στο παλάτι.

Μια επιπλέον αυτονομία του εικονογράφου διακρίνεται στο σημείο όπου περιγράφεται από τον παντογνώστη αφηγητή η σπατάλη του δημόσιου χρήματος από τον Ιουστινιανό και η φορολογία που επέβαλε στο κράτος ο υπουργός του, Καππαδόκης. Η εν λόγω αυθαίρετη συμπεριφορά, συνοδεύεται από δύο σκίτσα: Στο μεν ένα, βλέπουμε δυο ηλικιωμένες βυζαντινές, ίδιες με τις γιαγιάδες του σήμερα, να λέει η μια στην άλλη: «Τα είχαμε χύμα, μας ήρθαν και τσουβαλάτα» (ό.π.: 30). Στο δε διπλανό σκίτσο θωρούμε έναν σκύλο να μασάει σκεπτικός ένα κόκκαλο και επάνω από το κεφάλι του, σε ένα συννεφάκι, να αναγράφεται: «Από τη μια δίνει χάρες, και από την άλλη ο Καππαδόκης βάζει φόρους» (ό.π.: 31). Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η τελευταία εικόνα του βιβλίου που συνοδεύει τα λεγόμενα του αφηγητή για την αυτοκράτειρα, την οποία «η πολλή δουλειά την κούρασε» (ό.π.:43). Σε αυτή την εικόνα απεικονίζονται δυο ηλικιωμένοι άνδρες, ντυμένοι με φανελάκια, να ρωτάει ο ένας στον άλλον «τι βιταμίνες παίρνει» η «ακούραστη» Θεοδώρα (ό.π.: 42).

4.2. Διγενής Ακρίτας. Ένας ήρωας που έγινε θρύλος

Σε όλη την έκταση της μυθιστορηματικής αυτής βιογραφίας, διαφαίνεται η προσδοκία του συγγραφέα να εμπλουτίσει τις ιστορικές γνώσεις των αναγνωστών του για τον «πανέξυπνο και δυνατό» (Βαρβαρήγος, 2007: 18) Βασίλειο Διγενή Ακρίτα, και να τους γεννήσει θετικά συναισθήματα τόσο για τον θρυλικό αυτόν άνδρα, το έπος του οποίου σηματοδότησε την αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όσο και για τους ανθρώπους με διαφορετική φυλή και κουλτούρα: Χάρη στο σχήμα της τριτοπρόσωπης, εξωδιηγητικής αφήγησης που

διαμεσολαβεί μεταξύ του συγγραφέα και του ανήλικου αναγνώστη και προσδίδει στο έργο μια φαινομενική αντικειμενικότητα, το παιδί μαθαίνει πως ο Διγενής ήταν καρπός έρωτα του Σαρακηνού Αμηρά και της «Ειρήνης, που ήταν Ελληνίδα, κόρη του βασιλιά Ανδρόνικου, που σαν την είδε ο Μουσούρ, δυνατός έρωτας φούντωσε στην καρδιά του» (ό.π.: 4-5). Πίσω, λοιπόν, από την περιγραφή της γνωριμίας των αλλόφυλων γονιών του Διγενή και της αντιπαλότητας που υπήρχε μεταξύ των Ελλήνων και των Αράβων – η οποία αργότερα ξεπεράστηκε, μιας και «η αγάπη μηδενίζει τις διαφορές» (ό.π.: 14) – ανιχνεύεται η προσπάθεια του Βαρβαρήγου να συνδέσει μεν στο μυαλό του κοινού το Βυζάντιο με τον Ελληνισμό, συγχρόνως όμως και την επιθυμία του να το προϊδεάσει αναφορικά με τον οικουμενικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας.

Στο σύντομο αυτό βιβλίο παρέχονται πληροφορίες σχετικά με το όνομα του ήρωα με την «καρδιά λιονταριού» (ό.π.: 22) και επισημαίνεται πως ονομάστηκε «δίκαια Διγενής, για να ταιριάζει και στα δυο γένη. Στις δυο φυλές των γονιών του». Τόσο αυτό, όσο και το ότι οι σοφοί της εποχής θεωρούσαν τη διττή του καταγωγή «καλό οιωνό» (ό.π.: 17), αποτελούν στοιχεία που δείχνουν ότι ο Βαρβαρήγος επιδιώκει να ενσταλάξει στους αναγνώστες του την πεποίθηση ότι η ετερογένεια αποτελεί κομμάτι της Ιστορίας ενός λαού και εμπλουτίζει την εθνική του ταυτότητα. Αξιοσημείωτο είναι πως ο συγγραφέας δεν περιορίζεται μονάχα στη σύντομη περιγραφή των ανδραγαθημάτων του «τρανού ήρωα που όλοι οι εχθροί έτρεμαν» (ό.π.: 27), αλλά παρουσιάζει τον «δυνατό και ατρόμητο» (ό.π.: 24) Διγενή και ως φιγούρα με συναισθηματική πλευρά, σαν αυτή που «είχε ο Άραβας πατέρας του» (ό.π.: 29).

Πιο ειδικά, μέσω του αφηγητή, εξιστορείται η ιστορία «αγάπης που γέμισε την καρδιά του» Διγενή, σαν πρωτοείδε την «όμορφη Ευδοκία με το γλυκόλαλο τραγούδι» (ό.π.: 28). Ο πατέρας της, άρχοντας Δούκας, «βλέποντας το πάθος και την αγάπη που είχε το αγόρι για την κόρη του και τις σοβαρές υποσχέσεις του πως θα την φρόντιζε, του έδωσε την ευχή του» (ό.π.:31) και ξέχασε τη διαφωνία που είχε με τον Αμηρά. Βάσει αυτής της έκβασης που δίδει ο Βαρβαρήγος στην ιστορία, θα υποστηρίξαμε πως εξυψώνει, από τη μια, τον Διγενή ως άνθρωπο και πολεμιστή και, από την άλλη, τη δύναμη του έρωτα, που κατάφερε να μετατρέψει και τον Αμηρά και τον Διγενή σε ήρεμους οικογενειάρχες, με αξίες και σεβασμό προς το γυναικείο φύλο. Ο σεβασμός του Διγενή προς τις γυναίκες αξίζει να υπογραμμιστεί πως τονίζεται και στο σημείο όπου περιγράφεται η μεγαλοψυχία που επέδειξε συγχωρώντας τη «δυνατή και ανίκητη στη μάχη, αμαζόνα Μαξιμώ» και δεν τη σκότωσε, ούτε βιαιοπράγησε εναντίον της, παρότι εκείνη του «έκλεψε για λίγο την αγαπημένη Ευδοκία» (ό.π.: 33).

Στη βάση του ότι τα κόμικς και οι γελοιογραφίες είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στα παιδιά και επηρεάζουν θετικά τη διάθεσή τους κατά την αναγνωστική διαδικασία (Μαλαφάντης, 1990; Αγγελάκη, 2023α: 42), δικαιολογούμε την επιλογή του εικονογράφου να αναδείξει το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο και αυτής της μυθιστορηματικής βιογραφίας μέσα από την τεχνική της γελοιογραφίας και τις συμβάσεις των κόμικς. Οι απλές γραμμές των σκίτσων και των φιγούρων προσδίδουν έναν ανάλαφρο τόνο στο βιβλίο, η ποικιλία των πλάνων και τα έντονα, ζωηρά χρώματα αποτρέπουν τη μονοτονία όπως και στο προηγούμενο έργο που αναλύθηκε. Οι αναγνώστες καλούνται να ανταποκριθούν αισθητικά στα σκίτσα με τις γελοιογραφικές μορφές και τη γλώσσα των κόμικς, ήτοι τα μπαλόνια σκέψης ή διαλόγων που μεταφέρουν πληροφορίες, προκειμένου να συλλάβουν το ολοκληρωμένο νόημα της ιστορίας του Διγενή (Eco, 1987: 193-204; Κωσταντινίδου - Σέμογλου, 2001: 30; McCloud, 2014: 9-22) και να διασκεδάσουν, αποκωδικοποιώντας τα χιουμοριστικά μηνύματα των αφηγηματικών καρτέ (Μαρτινίδης, 1990: 37).

Αν και πάντοτε η δράση των εικονογράφων εξαρτάται από την πρόθεση των συγγραφέων (Rychlicki, 1991: 51), ο Μαρουλάκης διατηρεί την αυτονομία που εντοπίστηκε

και στο προηγούμενο βιβλίο του Βαρβαρήγου και επαυξάνει το νόημα του λεκτικού κειμένου (Nikolajeva & Scott, 2001: 12-16). Επί παραδείγματι, στο σημείο του έργου όπου ο αφηγητής αναφέρει ότι ο πατέρας του Διγενή αντίκρισε τη μητέρα του και αποφάσισε «να την πάρει στην πατρίδα του και να την κάνει γυναίκα του», το σκίτσο που συνοδεύει την αφήγηση αναπαριστά τον Αμηρά να λέει «Αυτή η γυναίκα είναι όμορφη σαν την πατρίδα μου!» (Βαρβαρήγος, 2007: 5). Έτσι, θα υποστηρίζαμε, ότι το αναγνωστικό κοινό παρωθείται να αντιληφθεί την ιδέα της φυλετικής εθνότητας και να ενδιαφερθεί για την καταγωγή του. Αυτό, όμως, φαίνεται να συμβαίνει δίχως να αποσυνδέεται το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας από την πλουραλιστική της διάσταση.

Επιπλέον, στο επεισόδιο όπου ο Αμηράς κλέβει την Ειρήνη, η εικονιστική αφήγηση συμπληρώνει τη λεκτική: Βάσει του κειμένου, «κανείς δεν υπήρχε ξύπνιος να δει» τον Αμηρά «να σκαρφαλώνει αθόρυβα στον πύργο» (ό.π.: 7). Ακριβώς κάτω από τον λεκτικό κώδικα διακρίνεται το σκίτσο που φέρει έναν από τους φρουρούς του Ανδρόνικου να κοιμάται βαθιά, με την χαρακτηριστική ένδειξη ύπνου «ZZZZZ» στα κόμικς, πάνω από το κεφάλι του. Την εξέλιξη της ιστορίας την πληροφορείται ο αναγνώστης – θεατής, χάρη στην εικόνα της διπλανής σελίδας, όπου απεικονίζεται ένα από τα αδέρφια της μητέρας του Διγενή να φωνάζει «στα όπλα, μας κλέβουν τη Ρηνούλα!» (ό.π.: 9).

Χαρακτηριστικό είναι στο έργο και το σκίτσο που αναπαριστά τον Διγενή κατσουφιασμένο, καθώς «η ζωή του κυλούσε χωρίς αγώνες», ενώ «εκείνος ήθελε να πεθάνει σαν ήρωας πάνω στη μάχη» (ό.π.: 36). Αυτό δε συμβαδίζει μόνο με τα προαναφεθέντα λεγόμενα του παντογνώστη αφηγητή, αλλά απεικονίζει και τον στενοχωρημένο Ακρίτα να κάθεται σε μια αναπαυτική πολυθρόνα· πάνω από το κεφάλι του, μέσα σε ένα μπαλόνι σκέψης, παίρνει σάρκα και οστά η επιθυμία του να δώσει μπουνιά σε έναν Απελάτη, η οποία δεν αναφέρεται πουθενά στο κείμενο. Πολλά άλλα σκίτσα, βέβαια, δεν αποκλίνουν καθόλου από τη λεκτική αφήγηση, αλλά την αναπαριστούν πιστά και διευκολύνουν τον αναγνώστη - θεατή να εμπεδώσει όσα διαβάζει: Λ.χ., ο «ανδρείος Κωνσταντίνος», ο μικρότερος αδερφός της Ειρήνης, περιγράφεται «οργισμένος» (ό.π.: 10) από τον αφηγητή, επειδή ο Αμηράς έκλεψε την αδερφή του, Ειρήνη. Αντίστοιχα, απεικονίζεται συνοφρυωμένος και αυτός και «το γοργοπόδαρο άλογό του», ενώ στη διπλανή σελίδα που αναφέρεται ότι ρίχτηκε σε μάχη μαζί του, αναπαρίσταται «κατάκοπος», όπως τον χαρακτηρίζει ο αφηγητής, πεσμένος στο έδαφος και εμφανώς ζαλισμένος.

Τα σκίτσα δε συμβαδίζουν απλώς με την αφήγηση αλλά την ενισχύουν, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ενώ χάρη και στο χιουμοριστικό τους στοιχείο, δίνουν στο βιβλίο έναν πιο ανάλαφρο τόνο. Ο ανήλικος αναγνώστης πιθανότατα θα διασκεδάσει βλέποντας ένα ποντίκι να μονολογεί «φταίω εγώ να βάλω τις φωνές τώρα!» (Βαρβαρήγος, 2007: 6), στο κεφάλαιο όπου περιγράφεται πώς ο πατέρας του Διγενή έκλεψε τη μητέρα του για να την παντρευτεί. Σε άλλη απεικόνιση, αναπαρίσταται και η ίδια η Ειρήνη να καμαρώνει το «δυνατό και σκληροτράχηλό της παλικάρι» (ό.π.: 19). Θα υποστηρίζαμε πως, καθώς στο μπαλόνι πάνω από το κεφάλι της διακρίνεται η σκέψη της «Μοιάζει σε μένα!», με τον τρόπο αυτόν, διακωμωδείται ευχάριστα η τάση των γονέων να διεκδικούν τα προτερήματα των παιδιών τους. Στο τέλος της μυθιστορηματικής αυτής βιογραφίας, υπάρχει παράρτημα, όπου ο συγγραφέας εξηγεί στα παιδιά τι είναι έπος. Μάλιστα, παραθέτει ένα ποίημα του Κωστή Παλαμά και ένα δημοτικό τραγούδι για τον θάνατο του Διγενή στα «μαρμαρένια αλώνια» (ό.π.: 42), προκειμένου να εξοικειώσει το κοινό με την παράδοση, τον μύθο, αλλά και τις μνήμες του βυζαντινού παρελθόντος που απηχούνται από τα ακριτικά τραγούδια. Έτσι, η ιστορία καθίσταται προσιτή και το μυαλό τους συνδέεται με τις διάφορες μορφές Τέχνης και πολιτισμού.

5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο συγγραφέας φαίνεται πως προέβη σε προσεκτική σπουδή των εκάστοτε συνθηκών του Βυζαντίου και ότι προσπάθησε ευφάνταστα και δημιουργικά να κινήσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών του για τη Βυζαντινή Ιστορία, λαμβάνοντας ως τόσο υπόψη του και την προϋπάρχουσα γνώση τους. Χάρη στη σύζευξη της πραγματικότητας και των έγκυρων επιστημονικών δεδομένων με τη μυθοπλασία, την απομάκρυνση από τον στείο διδασκισμό, την προφορικότητα του λόγου των συνδιαλεγόμενων ηρώων και του αφηγητή, καθώς και τη χρήση του χιούμορ που απαντάται στα επιλεγμένα έργα, είναι δυνατόν τα παιδιά να ωθηθούν στο συνδυασμό της απαγωγού και της αισθητικής ανάγνωσης.

Στα έργα του Βαρβαρήγου η αυτοκρατορία του Βυζαντίου απεικονίζεται ως τόπος συνάντησης κοινοτήτων με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις που τον χαρακτήριζε η πολλαπλότητα και το γυναικείο φύλο αποδίδεται με τρόπο που να αποπνέει σεβασμό. Στον δε Διγενή, η ιστορία εμπλουτίζεται και με θρύλους, πιθανότατα επειδή είναι ιδιαίτερα αγαπητοί στο παιδικό κοινό, ένεκα του ψυχαγωγικού τους χαρακτήρα. Αυτό ο συγγραφέας το έκανε, προσέχοντας όμως ώστε ο «παραμυθικός» λόγος των ακριτικών παραδόσεων να μην αποβαίνει εις βάρος της επιστημονικής θεώρησης της βυζαντινής κοινωνίας από τα παιδιά.

Το χιούμορ στα βιβλία του δείγματος αποτέλεσε επιπλέον χαρακτηριστικό στοιχείο δια του οποίου ο συγγραφέας αποπειράθηκε να παρουσιάσει τις ιστορικά έγκυρες πληροφορίες των βιογραφούμενων προσώπων. Ωστόσο, όπως φάνηκε, τη χιουμοριστική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων ενέτεινε και η «πινελιά» του εικονογράφου. Οι εικόνες συνέδραμαν στην απόδοση του χωροχρονικού πλαισίου παράλληλα με την εξέλιξη της πλοκής και αποτέλεσαν το χιουμοριστικό διάλειμμα της ιστορικής αφήγησης, ενώ προσέφεραν την απαραίτητη στα σύγχρονα παιδικά βιβλία γνώσεων παιδαγωγική αξία και αισθητική. Οι απεικονιζόμενοι χαρακτήρες συμπεριφέρονται και ντύνονται αντίστοιχα της ηλικίας, του φύλου, της εθνικότητας και της κοινωνικής τους θέσης, προσδίδοντας έτσι ζωντάνια και πειστικότητα στα βιβλία και αναδεικνυαν τα θέματά τους (Αναγνωστόπουλος, 1987: 29). Μάλιστα, η θέση τους στο εκάστοτε πλάνο, το χρώμα των ενδυμάτων τους ή του φόντου γύρω τους, εκτός από στοιχεία της επονομαζόμενης χαρακτηρισολογίας (Pantaleo & Sipe, 2008: 6), αποτελούν και γνωρίσματα που συντελούν στην παρουσίαση του αναπαριστώμενου χρονότοπου, επιτρέποντας στους αναγνώστες να διανύσουν νοητά την απόσταση που τους χωρίζει από την εποχή του Βυζαντίου.

Ο Μαρουλάκης φαίνεται πως προσπάθησε να καθορίσει το ρυθμό και τον τρόπο ανταπόκρισης των αναγνωστών στην αφήγηση και να τους επιτρέψει να κινηθούν σε πολλά επίπεδα, εσωτερικών και εξωτερικών νοημάτων (Nodelman, 1987). Παρουσίασε ό,τι συνέβη στο παρελθόν, καθώς και τις σκέψεις και τα συναισθήματα των ιστορικών προσώπων, υιοθετώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κόμικς, το υβριδικό είδος που κινείται μεταξύ λογοτεχνίας, ζωγραφικής και κινηματογράφου, και των γελοιογραφιών. Είτε έχουν σχεδιαστεί με τρόπο που το εικονιστικό μέρος τους να μεταδίδει αυτοδύναμα τα μηνύματα του λεκτικού κώδικα, είτε παρωθούν το παιδί να συνδυάσει τα μηνύματα που λαμβάνει από τις δύο τροπικότητες για να κατανοήσει το νόημα του βιβλίου, οι εικόνες των έργων έχουν το δικό τους ιδιότυπο στίλ και διεγείρουν την περιέργεια, τη φαντασία και το ενδιαφέρον του παιδιού.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, C. (Ed.) (1989). *Literary nonfiction: Theory, criticism, pedagogy*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Angelaki, R. T. (2022). Multiculturalism in children's historical novels. Setting a fertile environment for justice and equal treatment. *Sciences of Education*, 9, 49-61. Retrieved from <https://e-journal.inpatra.gr/issue/issue09/#p=51>
- Angelaki, R. T. (2023). Deconstructing gender stereotypes in historical biography novels for young children, *Libri e liberi*, 12(1), 39-54.
- Atkinson, H. E. (2013). *The power of belief: Innocents and innocence in children's fantasy fiction* (Unpublished Master's Thesis). Department of English Language and Literature, Eastern Michigan University, Michigan. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/ed01/a94b0fdb4bf1ee3d5cea4da4a7f1c760f53.pdf>
- Barthes, R. (1988). *Εικόνα - Μουσική - Κείμενο* (Μτφ. Γ. Σπανός). Αθήνα: Πλέθρον.
- Barthes, R. (2003). Rhetoric of the image. In L. Wells (Ed.), *The Photography reader* (pp. 114-125). London: Routledge.
- Eagleton, T. (1981). *Ο Μαρξισμός και η Λογοτεχνική Κριτική* (Μτφ. Γ. Αζαριάδης). Αθήνα: Ύψιλον.
- Eco, U. (1987). *Κήνσορες και Θεράποντες. Θεωρία και ιδεολογία των μέσων μαζικής Επικοινωνίας* (Μτφ. Ε. Καλλιφατίδη). Αθήνα: Γνώση.
- Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. USA: Johns Hopkins University Press.
- Johansen, J. D., & Søndergaard, L. (Eds.). (2010). *Fact, Fiction and Faction*. Denmark: University Press of Southern Denmark.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An introduction to its Methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Kundera, M. (1995). *Οι προδομένες διαθήκες* (Μτφ. Η. Χάρης). Αθήνα: Εστία.
- Løvland, A. (2016). Talking about something real: the concept of truth in multimodal non-fiction books for young people. *Prose Studied*, 38(2), 172-187. Retrieved from doi:10.1080/01440357.2016.1232784
- Lukens, R. J. (2003). *A Critical Handbook of Children's Literature* (7th Ed.). Boston, Mass.: Pearson Education, Inc.
- McCloud, S. (2014). *Κατανοώντας τα κόμικς. Η Αόρατη Τέχνη* (Μτφ. Ν. Καμπουρόπουλος). Αθήνα: Webcomics.
- McGillis, R. (1996). *Nimble Reader: Literary Theory and Children's Literature*. New York: Twayne.
- Mikkonen, K. (2017). *The Narratology of Comics Art*. London: Routledge.
- Missiou, M. (2018). Nonverbal communication in wordless comics. In V. Kourtis - Kazoulis (Ed.), *Interdisciplinary Research Approaches to Multilingual Education* (pp. 57-64). London: Routledge.
- Nikolajeva, M. (2005). *Aesthetic Approaches to Children's Literature: An Introduction*. Oxford: Scarecrow Press.
- Nikolajeva, M., & Scott, C. (2001). *How Picturebooks Work*. New York: Routledge.
- Nodelman, P. (1987). Non-Fiction for Children: Does It Really Exist? *Children's Literature Association Quarterly*, 12(4), 160-161.
- Nodelman, P., & Reimer, M. (2003). *The Pleasures of Children's Literature*. Boston: Allyn and Bacon.

- Pantaleo, S., & Sipe, L. (2008). Introduction. Postmodernism and picturebooks. In L. Sipe & S. Pantaleo (Eds.), *Postmodern Picturebooks. Play, Parody, and Self Referentiality* (pp. 2-10). New York and London: Routledge.
- Ricoeur, P. (1990). *Η αφηγηματική λειτουργία* (Μτφ. Β. Αθανασόπουλος). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Rychlicki, Z. (1991). Εικονογραφώντας παιδικά βιβλία. Σκοποί και μέθοδοι. *Διαδρομές*, 2, 49-53.
- Silverman, D. (2006). *Interpreting qualitative data*. CA: Sage.
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2018). *Το Βυζάντιο στη Λογοτεχνία για παιδιά από το 1955 μέχρι σήμερα. Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης.
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2021α). Η Ελληνική Επανάσταση στο βιβλίο γνώσεων: Μια προσπάθεια εγχάραξης της εθνικής ιστορικής μνήμης και της συλλογικής ταυτότητας στις παιδικές αφηγηματικές αναπαραστάσεις, *Κείμενα Παιδείας*, 2(2), 1-7. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.26612>
- Αγγελάκη, Ρ. (2021β). Το δίπολο ιστορία – Ιστορία του 1821 και η διττή τροπικότητα στο παιδικό βιβλίο γνώσεων. *ΚΕΙΜΕΝΑ για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*, 34. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2021.723>
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2022α). *Το Βυζάντιο στα σύγχρονα παιδικά βιβλία γνώσεων. Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση. Ψηφιακό εκπαιδευτικό σενάριο*. (Αδημοσίευτη Μεταδιδακτορική Διατριβή). ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ: Θεσσαλονίκη.
- Αγγελάκη Ρ. Τ. (2022β). Πρότυπα γυναικών στα σύγχρονα παιδικά βιβλία γνώσεων. Καταρρίπτοντας την έμφυλη ιδεολογική διχοτομία στον χώρο των Επιστημών. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 8, 285–302. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.12681/dial.30585>
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2022γ). Χιούμορ και πολυτροπικότητα στην Παιδική Λογοτεχνία: κριτικός προβληματισμός και ψυχική ενδυνάμωση των μικρών αναγνωστών. Η περίπτωση των graphic novels. Στο Ε. Κανταρτζή & Θ. Φουργκατσιώτης (Επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Εκπαίδευση και πολιτισμός στον 21^ο αιώνα»*. Τόμος Α'. (σσ. 131-139). Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ. Ανακτήθηκε από <https://www.dropbox.com/s/hedbu9964ju8ftg/7%CE%BF%20%CE%A3%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BF%20-%20%CE%A0%CF%81%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC%20-%20%CE%A4%CF%8C%CE%BC%CE%BF%CF%82%20%CE%91%27.pdf?dl=0>
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2023α). *Το βιβλίο γνώσεων για παιδιά: Ιστορικές αναζητήσεις, σύγχρονες προκλήσεις*. Θεσσαλονίκη: University studio press.
- Αγγελάκη, Ρ. Τ. (2023β). Βίαιοι αποχαιρετισμοί: ωριμότητα και ενηλικίωση στα έργα της Άντρης Αντωνίου. Στο Μ. Ροδοσθένους - Μπαλάφα & Κ. Καρατάσου (Επιμ.), *Με το νήμα της εντοπιότητας: Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην παιδική και νεανική λογοτεχνία* (σσ. 183-211). Κύπρος: Κυπριακός Σύνδεσμος Παιδικού και Νεανικού Βιβλίου.
- Αναγνωστόπουλος, Β. Δ. (1987). *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας, Α'. Ανιχνεύσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Βαρβαρήγος, Δ. (2007). *Διγενής Ακρίτας. Ένας ήρωας που έγινε θρύλος* (Εικονογράφηση Ν. Μαρουλάκης). Αθήνα: Άγκυρα.
- Βαρβαρήγος, Δ. (2007). *Θεοδώρα. Μια αληθινή αυτοκράτειρα* (Εικονογράφηση Ν. Μαρουλάκης). Αθήνα: Άγκυρα.

- Δελώνης, Α. (1991). *Βασικές γνώσεις για το παιδικό και νεανικό βιβλίο*. Αθήνα: Σύγχρονο Βιβλίο.
- Κουκουλάς, Γ. (2005). *Γυναίκες στα κόμικς. Ηρωίδες για κάθε χρήση*. Αθήνα: Futura.
- Κωσταντινίδου - Σέμογλου, Ν. (2001). *Comics, παιδιά και αστείο*. Αθήνα: Εξάντας.
- Λόβενταλ, Λ. (1984). Ιστορικές Προοπτικές της Προοριζόμενης για το πλατύ κοινό της κουλτούρας. Στο Ζ. Σαρίκας, Τ. Αντόρνο, Λ. Λόβενταλ, Χ. Μαρκούζε & Μ. Χορκχάϊμερ (Επιμ.), *Τέχνη και Μαζική Κουλτούρα* (σσ. 139- 157). Αθήνα: Ύψιλον.
- Μαλαφάντης, Κ. (1990). Τα comics και το κοινό τους. *Διαβάζω*, 248, 64-66.
- Μαρτινίδης, Π. (1990). «Κόμικς», *Τέχνη και Τεχνικές της Εικονογράφησης*. Θεσσαλονίκη: ΑΣΕ Α.Ε.
- Πλειός, Γ. (2005). *Πολιτισμός της εικόνας και εκπαίδευση. Ο ρόλος της εικονικής ιδεολογίας*. Αθήνα: Πολύτροπο.
- Σακελλαρίου, Χ. (1990). *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Φιλιππότη.
- Σκαρπέλος, Γ. (2000). *Ιστορική μνήμη και ελληνικότητα στα κόμικς*. Αθήνα: Κριτική.

Μαθητής σε Αθηναϊκό Γυμνάσιο κατά τη διάρκεια της κατοχής

Σόνια Γελαδάκη

Phd

gelasonia@gmail.com

Περίληψη

Οι μαρτυρίες σχετικά με το πώς βίωσαν κάποιοι άνθρωποι ένα γεγονός ή μια χρονική περίοδο που επηρέασε την καθημερινότητά τους είναι πολύτιμες όχι μόνο για τους ιστορικούς-ερευνητές αλλά και για τους απλούς ακροατές-αναγνώστες. Ως απαρχή ενός διαλόγου με την υποκειμενικότητα, αυτού του είδους οι αφηγήσεις μπορούν -σε συνδυασμό με άλλες γραπτές ή φωτογραφικές μαρτυρίες- να οδηγήσουν τους πρώτους σε μια πολύπλευρη ιστορική ερμηνεία., ενώ τους δεύτερους τους διευκολύνουν να προχωρήσουν στην ανάπτυξη σκέψεων και/ ή προβληματισμών, ικανών να καταστήσουν την επαφή τους με το παρελθόν περισσότερο εποικοδομητική. Όσες αφηγήσεις εμπεριέχονται εδώ, αποτελούν μια απεικόνιση της μνήμης της αθηναϊκής νεότητας από τη χρονική περίοδο 1940-44. Και παρότι η μνήμη είναι ατομική, όλοι οι αφηγητές ανασυγκροτούν τη βιωμένη τους εμπειρία με την ίδια ιδιότητα, εκείνη των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, «θυμούνται» ως μέλη μιας ομάδας με κοινά χαρακτηριστικά, των οποίων οι μνήμες συναρτώνται με την ομάδα στο πλαίσιο της οποίας παράγονται. Σε καμία περίπτωση βέβαια, οι αφηγήσεις δεν αποβλέπουν στο να επιβεβαιώσουν ή να διαψεύσουν τις επίσημες πηγές, έστω κι αν επιχειρούν να καλύψουν τυχόν κενά άλλων ιστορικών τεκμηρίων. Η όλη διαδικασία δεν αποτελεί μια εναλλακτική ανασκόπηση του παρελθόντος που επιχειρεί να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ της σημερινής γενιάς και εκείνης των γυμνασιοπαίδων της Κατοχής.

Λέξεις-κλειδιά: Μαρτυρίες, Κατοχή, Εκπαίδευση.

1. Εισαγωγή

Τη Δευτέρα, 28 Οκτωβρίου 1940, οι Αθηναίοι άκουσαν τις σειρήνες να ηχούν όχι με τον γνώριμο ήχο των δοκιμών, αλλά με έναν άλλον επίμονο ήχο. Έναν ήχο που επιβεβαίωνε το γεγονός ότι «αι ιταλικαί αξιώσεις και αι πιέσεις του Άξονος» είχαν υποχρεώσει την Ελλάδα να βγει στον πόλεμο, προκειμένου να αμυνθεί «του πατρίου εδάφους». Όπως ήταν επόμενο, η ζωή στην τότε Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτεύουσας, η οποία, φιλοξενούσε τότε τους 1.123.346 από τους 7.344.860 κατοίκους του συνολικού πληθυσμού της χώρας, άλλαξε και οι συνήθειες των προηγούμενων χρόνων έγιναν σιγά σιγά παρελθόν. Εξίσου σιγά σιγά μεταβλήθηκε και η διάθεση των πολιτών που από τον ενθουσιασμό, όταν οι ίδιοι έφευγαν για το μέτωπο ή όταν αποχαιρετούσαν τους επιστρατευμένους, έγινε αγωνία για την κάλυψη των καθημερινών τους αναγκών. Όσοι μπορούσαν, έφευγαν από την πρωτεύουσα, κατευθυνόμενοι προς την επαρχία, ενώ την παράλυση και το χάος επέτειναν οι συνεχείς βομβαρδισμοί από τα εχθρικά αεροπλάνα.

Στις 6 Απριλίου 1941 εκδηλώθηκε η γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδας και, είκοσι μια μέρες αργότερα, τα γερμανικά στρατεύματα μπήκαν στην Αθήνα. Αμέσως μετά, η σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό υψώθηκε στο βράχο της Ακρόπολης και σύντομα, ορκίστηκε η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του ελληνικού κράτους. Η Αθήνα, ως τμήμα της «Ελληνικής Πολιτείας», είχε περάσει πλέον στα χέρια των κατακτητών.

2. Η σχολική εκπαίδευση στην κατοχική Αθήνα

Στις 28 Οκτωβρίου 1940, με την κραυγή «Πόλεμος, πόλεμος» και, αψηφώντας τις σειρήνες, οι Αθηναίοι είχαν ξεχυθεί αυθόρμητα στους δρόμους σαν να πήγαιναν σε πανηγύρι. Ένας παλιός μαθητής του Η΄ Γυμνασίου αρρένων, ο Κώστας Καζαντής Ζαμανίκος, βρέθηκε μέσα

στα γεγονότα και καταθέτει τις μαρτυρίες του από εκείνη τη μέρα: «Έφυγα από το σπίτι μου, που βρισκόταν στην Κυψέλη, και ασυναίσθητα ακολούθησα ένα τσούρμο που κατέβαινε από την οδό Πατησίων προς το κέντρο της Αθήνας. Σχηματίστηκε μια μικρή διαδήλωση, όπου όλοι ζητωκραύγαζαν υπέρ της Ελλάδας και αποδοκίμαζαν τη φασιστική Ιταλία και τον αρχηγό της. Κάπου φάνηκαν κάνα δυο ελληνικές σημαίες και τέθηκαν επικεφαλής. Προχωρώντας, φτάσαμε στο Πολυτεχνείο, όπου ακριβώς απέναντι έγινε η “άλωση” της γνωστής ιταλικής σχολής Casa d’ Italia. Το πλήθος όρμησε στο κτήριο με μανία και δεν άφησε τίποτα όρθιο! Μια ιταλική σημαία, η οποία βρισκόταν στην πρόσοψη, παραδόθηκε στη φωτιά. Χωρίς να το καταλάβουμε, βρεθήκαμε στην Ομόνοια, από εκεί στην οδό Σταδίου και μετά στην Εμμανουήλ Μπενάκη. Εκεί βρισκόταν ένα κατάστημα ρολογιών που ο ιδιοκτήτης του ήταν Ιταλός. Μπούκαρε το πλήθος μέσα στο κατάστημα και, σε λίγα λεπτά της ώρας, όλα είχαν γίνει ρημαδιό! Στο Σύνταγμα πάλι, έδρευαν τότε τα γραφεία της γνωστής προπολεμικής ιταλικής εταιρείας Alalittoria. Ο κόσμος όρμησε στα γραφεία και τα ρήμαξε επίσης στο άψεσθίσε. Στη συνέχεια, το πλήθος πήγε έξω από το ξενοδοχείο της Μ. Βρετανίας, όπου ήταν το Γενικό Στρατηγείο, ζητωκραυγάζοντας...» (Κοντογιάννη, 2003: 87-88).

Μέσα στις αμέσως επόμενες μέρες όμως, άρχισαν να φαίνονται οι συνέπειες του πολέμου στη σχολική ζωή της πρωτεύουσας. Αρχικά, όλα τα σχολεία έκλεισαν «μέχρι νεωτέρας διαταγής». Στη συνέχεια, τα περισσότερα κτήρια των δημόσιων γυμνασίων του κέντρου -κατά κανόνα, παλιά αρχοντικά μη κατάλληλα για σχολική χρήση καθώς η πρωτεύουσα δεν είχε ευεργετηθεί ιδιαίτερα από όσες κυβερνητικές προσπάθειες ανέγερσης σχολικών κτηρίων είχαν ξεκινήσει το 1930 (Δημαράς, 1990: 173)- χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη αναγκών του ελληνικού στρατού². Οι επιτάξεις δεν αφορούσαν όμως μόνο τα δημόσια σχολεία του αθηναϊκού κέντρου. Τουλάχιστον επτά έγιναν πριν και κατά τη διάρκεια της Κατοχής στο κτήριο του «Προτύπου Λυκείου Αθηνών» (επί της οδού Μαυρομματαίων), με αποτέλεσμα το σχολείο να λειτουργεί κατά καιρούς στη σοφίτα του οικοτροφείου του, στα δωμάτια και τα καταφύγια σπιτιών μαθητών ή μέσα στο Πεδίον του Άρεως τις ζεστές μέρες (Δημαράς, 2007: 27), ενώ ανάλογη ήταν και η τύχη κάποιων περιφερειακών ιδιωτικών σχολείων, όπως π.χ. του «Αθηναϊκού Λυκείου Α. Γ. Τυχοπούλου» των Πατησίων. Όσα κτήρια δευτεροβάθμιων σχολείων δεν επιτάχθηκαν «υπό της Ελληνικής στρατιωτικής αρχής» (όπως συνέβη με τη Βαρβάκειο Σχολή), φιλοξένησαν τους μαθητές των επιταγμένων σχολείων (Σαρής, 1961: 90).

Γενικότερα πάντως, ο πόλεμος επηρέασε ποικιλοτρόπως τους μαθητές και κυρίως τους μεγαλύτερους, εκείνους των σταξίων γυμνασίων, οι οποίοι είχαν ήδη εμπλακεί στα κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα των προηγούμενων ετών. Ας μην ξεχνάμε ότι δεν ήταν λίγοι οι γυμνασιόπαιδες Αθηνών, Πειραιώς και περιχώρων που συμμετείχαν στις μαθητικές κινητοποιήσεις του 1936, απέχοντας από τα μαθήματά τους σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την τροποποίηση του εξεταστικού συστήματος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Μογγολιάς, 1999: 257). Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι, από το σχολικό έτος 1939-40 που η «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.)»³ είχε μπει για τα καλά στους σχολικούς χώρους, οι μαθητές, υπακούοντας σε σχετική εγκύκλιο του υπουργείου Παιδείας, έπρεπε «απροσκόπτως να ασχολούνται εις την Ε.Ο.Ν, [...] την Τετάρτην εκάστης εβδομάδος», ημέρα ελεύθερη από μαθήματα (Γελαδάκη,

² Τις επιτάξεις ακολούθησε η αλλαγή της έδρας του σχολείου. Έτσι, οι μαθητές του Β΄ Γυμνασίου αρρένων από την «οικία Αργυροπούλου» της Πλατείας Βικτωρίας βρέθηκαν σε δύο δημοτικά σχολεία της Κυψέλης, το Α΄ Γυμνάσιο Θηλέων από την «οικία Βόγλη» της Πλάκας μετακινήθηκε σε άλλο κτήριο της περιοχής (Γελαδάκη, 2004: 25), ενώ οι μαθητές του Η΄ Γυμνασίου αρρένων («Κτήριο Νομικού») σκορπίστηκαν άλλοι στο σχολείο των Ουνιτών, στην οδό Αχαρνών, και άλλοι στη Ν. Φιλαδέλφεια (Κοντογιάννη, 2003: 88).

³ Πρόκειται για την κυβερνητική εθνικιστική οργάνωση που έδρασε στο χρονικό διάστημα 1936-1941.

2004: 24). Έτσι, την ημέρα που η Γερμανία επιτέθηκε στην Ελλάδα, αρκετοί νεαροί μαθητές βρέθηκαν στους δρόμους, παίρνοντας μέρος στις διαδηλώσεις των κατοίκων της πρωτεύουσας. Ο Φραγκίσκος Κωστανταράκης, που ήταν ένας απ' αυτούς, θυμάται: «Κατευθυνθήκαμε προς τη Γερμανική Πρεσβεία, η οποία βρισκόταν στην οδό Βασ. Σοφίας. Ο κόσμος κρατούσε πέτρες. Μόλις πέσανε οι πρώτες και σπάσανε κάνα δύο τζάμια, οι εντός της Πρεσβείας γρήγορα γρήγορα κατέβασαν τα ρολά. Βρέθηκα κι εγώ με μια πέτρα στο χέρι, ακριβώς κάτω από το μπαλκόνι, όπου υπήρχε ο γερμανικός θυρεός, και, χωρίς να είμαι ιδιαίτερα δυνατός στο σημάδι, ζύγισα καλά τη βολή μου για να τον πετύχω. Η πέτρα μου απέσπασε ένα μεγάλο κομμάτι του θυρεού που το έβλεπα με καμάρι στην Κατοχή, ανατριχιάζοντας στη σκέψη του τι θα μπορούσε να μου συμβεί, εάν τύχαινε να μάθουν οι ναζίδες ποιος είχε σημαδέψει το «ιερό τους έμβλημα» (Κοντογιάννη, 2003: 89-90). Την ημέρα πάλι που τα πρώτα γερμανικά στρατεύματα άρχισαν να διασχίζουν τους έρημους αθηναϊκούς δρόμους με κατεύθυνση προς την Πλατεία Συντάγματος, αρκετοί έφηβοι, που έμοιαζαν να μη λογαριάζουν τους πιθανούς κινδύνους, στέκονταν στα πεζοδρόμια για να δουν τι θα γίνει. Ο Γιώργος Μιχαηλίδης, μαθητής του Η' Γυμνασίου τότε, λέει για εκείνη τη μέρα: «Στάθηκα πρωί στην Πατησίων, στο ύψος της Πλατείας Αμερικής. [...] Οι Γερμανοί ήταν ήδη στα πρόθυρα της Αθήνας. Πληροφορίες έφερναν μια γερμανική φάλαγγα να κινείται επί της Πατησίων προς το κέντρο. Τα πάντα κλειστά και κάποιοι, ελάχιστοι, στα πεζοδρόμια. Η φάλαγγα φάνηκε... Προηγείτο ένα ανοικτό στρατιωτικό όχημα, με απλωμένη στο κεκλιμένο καπό τη σημαία με τη σβάστικα. Όρθιος πλάι στον οδηγό ήταν ένας νέος αξιωματικός, ξανθός, κατασκονισμένος, άκαμπτος και αλαζονικός. Οι πάντες κοιτούσαμε αμίλητοι. Ξαφνικά κάποιος χειροκρότησε υποτονικά δυο τρεις φορές...» (Κοντογιάννη, 2003: 91).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες βέβαια, με δυσκολία εξελισσόταν η σχολική καθημερινότητα. Μετά την 27^η Οκτωβρίου 1940, τα δημόσια γυμνάσια επαναλειτούργησαν την 1^η Ιουνίου 1941 για 15 περίπου ημέρες, διέκοψαν και πάλι λόγω του καλοκαιριού και συνέχισαν από την 1^η Σεπτεμβρίου έως τα μέσα Νοεμβρίου 1941, οπότε άρχισαν οι προαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις, με την ολοκλήρωση των οποίων έληξε και το σχολικό έτος 1940-41 (Σαλής, 1961: 90). Όσο για ιδιωτικά γυμνάσια, είχαν κι εκείνα τις δικές τους αιτίες δυστυχίας και ανωμαλίας. Στο «Πρότυπον Λύκειον Αθηνών», λόγου χάρη, διακόπηκαν επισήμως τα μαθήματα όπως και στα δημόσια σχολεία, αλλά συνεχίστηκαν για λίγο, έχοντας χαρακτήρα φροντιστηριακό. Όταν το σχολείο επαναλειτούργησε στις αρχές της Κατοχής δε, τίποτα δεν ήταν όπως πριν. Όπως σημειώνει ο Αλ. Δημαράς, «πριν απ' όλα το σχολείο θρηνούσε τους νεκρούς (καθηγητές του) [...], ύστερα έλειπαν συμμαθητές και συμμαθήτριες: κυρίως τα παιδιά των ισραηλιτικών οικογενειών που υπέστησαν -ή προσπάθησαν να αποφύγουν- τις ναζιστικές διώξεις. Και ο κατάλογος μεγάλωνε, καθώς περνούσαν τα χρόνια και οι εθνικές περιπέτειες δεν είχαν τελειωμό» (Δημαράς, 2007: 29).

Και πραγματικά, οι εθνικές περιπέτειες δεν είχαν τελειωμό, αφού οι επόμενες χρονιές ήταν ακόμη πιο επώδυνες για τις αθηναϊκές οικογένειες, οι οποίες ήταν πλέον υποχρεωμένες να παλεύουν κυριολεκτικά για την επιβίωσή τους. Ο χειμώνας του σχολικού έτους 1941-42 «ήταν τραχύτατος, (ενώ) ουραί εκατοντάδων ανθρώπων επερίμεναν επί ώρας εις τας στάσεις τα αραιότατα λειτουργούντα τραμ υπό ψυχρότατον πολλάκις άνεμον και χιονώδη βροχήν» (Σαλής, 1961: 91). Τα τρόφιμα ήταν ελάχιστα και για να βρεθούν χρειαζόταν ολόκληρη εκστρατεία και πολλά χρήματα. Οι Αθηναίοι «ξεκινούσαν κάθε πρωί για να εξοικονομήσουν μια δακτυλήθρα λάδι, λίγα ρεβίθια ή δέκα δράμια ζάχαρη και γύριζαν το βράδυ στο σπίτι μ' ένα κομμάτι μπομποτά και λίγο πλιγούρι τυλιγμένο σε εφημερίδα» (Eudes, 1970: 17). Εκείνον τον χειμώνα, 300.000 Αθηναίοι πέθαναν από την πείνα. Ωστόσο, ελάχιστοι από τους συγγενείς δήλωσαν τον θάνατο του δικού τους ανθρώπου για να μη χάσουν το δελτίο

τροφίμων του νεκρού (Eudes, 1970: 207). Όταν δε, η Αθήνα πλήγηκε από επιδημική ασθένεια (εξανθηματικός τύφος), ο Ιατρικός Σύλλογος Αττικής εγκατέστησε στο κτήριο του Βαρβακείου το λεγόμενο «Καταφύγιον Επειγούσης Περιθάλψεως» (ένα είδος Σταθμού Πρώτων Βοηθειών), όπου κατέφθαναν όσοι τους εγκατέλειπαν οι δυνάμεις τους μέσα στους αθηναϊκούς δρόμους από την πείνα ή την αρρώστια (Σαλής, 1961: 91). Από τον Σεπτέμβριο του 1941 πάλι, που το υπουργείο Παιδείας είχε ζητήσει με εγκύκλιό του από τους εκπαιδευτικούς να επιδείξουν «ενδελεχή μέριμναν εις τα μαθητικά συσσίτια», οι αυλές και οι αίθουσες των μη επιταγμένων δημόσιων και ιδιωτικών γυμνασίων είχαν μετατραπεί σε κέντρα οργάνωσης και διανομής συσσιτίων προσφερόμενων από διάφορους φορείς και οργανώσεις: από το Πολυτεχνείο στη Βαρβάκειο Σχολή, από τους Μαριανούς Αδελφούς στο Λεόντειο Λύκειο Πατησίων, από την Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης στο 1^ο Γυμνάσιο αρρένων στους Αμπελόκηπους κ.τ.λ.

Τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1942, δημοσιεύθηκαν δύο επάλληλα διατάγματα, με τα οποία επιβαλλόταν η υποχρεωτική διδασκαλία της γερμανικής και της ιταλικής γλώσσας στα γυμνάσια κατά τη νέα σχολική χρονιά, μια χρονιά όμως που και πάλι δεν κύλησε ομαλά, καθώς οι περιστάσεις δεν το επέτρεψαν. Το σχολικό έτος 1941-42 θα έπρεπε να αρχίσει στις 20 Ιανουαρίου 1942, όπως όριζε η διαταγή του υπουργείου Παιδείας, αλλά το τσουχτερό κρύο οδήγησε αναγκαστικά σε αλλαγή προγραμματισμού και η έναρξη μετατοπίστηκε στην 1^η Μαρτίου. Και πάλι όμως, οι καιρικές συνθήκες δεν ήταν πρόσφορες και τα μαθήματα ξεκίνησαν τελικά την 13^η Απριλίου 1942 και τελείωσαν τον Δεκέμβριο του 1943 για όλες τις γυμνασιακές τάξεις, εκτός της ογδόης, όπου ολοκληρώθηκαν στις αρχές Οκτωβρίου, προκειμένου να πάρουν μέρος οι μαθητές της στις εισαγωγικές εξετάσεις για τις Ανώτατες Σχολές. Με άλλα λόγια, αυτοί οι τελευταίοι μαθητές, αν συνυπολογίσουμε τις καλοκαιρινές διακοπές και την παύση λειτουργίας των σχολείων λόγω του εξανθηματικού τύφου, δε φοίτησαν συνολικά περισσότερο από 25 έως 30 ημέρες (Σαλής, 1961: 92).

Το σχολικό έτος 1942-43, από την άλλη, είχε τετράμηνη μόνο διάρκεια (Φεβρουάριος-Ιούνιος, 1943). Οι δύο πρώτοι μήνες αποτέλεσαν το α' εξάμηνο, κατά το οποίο οι μαθητές αξιολογήθηκαν μόνο με βάση την προφορική τους επίδοση, ενώ τον Απρίλιο και τον Μάιο (β' εξάμηνο) εξετάστηκαν επίσης προφορικά. Ο μέσος όρος αυτών των δύο προφορικών αξιολογήσεων λοιπόν, ήταν που τους επέτρεψε ή όχι να πάρουν μέρος στις γραπτές εξετάσεις του Ιουνίου, όπου ο βαθμός τους -συνυπολογιζόμενος με τους δύο προφορικούς- έδωσε τον γενικό βαθμό της μαθητικής προόδου κατά το συγκεκριμένο σχολικό έτος. Μέσα στο ίδιο σχολικό έτος όμως, προέκυψε και ένα επιπλέον πρόβλημα για τους αθηναίους γυμνασιόπαιδες, ειδικά των τελευταίων τάξεων. Μιλάμε για την επικείμενη πολιτική επιστράτευση των κατοίκων της πρωτεύουσας από 16 μέχρι 46 ετών, προκειμένου να εκτελέσουν όποια εργασία θα τους ανέθεταν οι γερμανικές και ιταλικές υπηρεσίες. Οι αντιδράσεις ήταν εκρηκτικές και στις 5 Μαρτίου 1943, σύμφωνα με το ημερολόγιο της γερμανικής «Ανωτάτης Διοικήσεως Νοτίου Ελλάδος», στην πρωτεύουσα «έλαβον χώραν [...] διάφοροι διαδηλώσεις, αι οποίαι υποκινούνται από τους κομμουνιστάς και διευθύνονται κατά της πολιτικής επιστρατεύσεως. Αι φάλαγγες των διαδηλωτών διελύθησαν από την Ζενταρμερί και τους Ιταλούς» (Γελαδάκη, 2005: 50). Ο Αντώνης Σαμαράκης, ο οποίος είχε τότε πρόσφατα αποφοιτήσει από τη Βαρβάκειο Σχολή, έλεγε για τα γεγονότα εκείνων των ημερών: «Τον Μάρτη του '43, μέσα στην Κατοχή, ο αθηναϊκός λαός ήταν ο μόνος στην Ευρώπη που αντιστάθηκε, όταν ο Χίτλερ κήρυξε πολιτική επιστράτευση και διέταζε όλους τους πολίτες να ντυθούν στρατιώτες. Έγινε τότε μια φοβερή διαδήλωση στο κέντρο της Αθήνας. Όλος ο λαός μαζί με τα νεαρά μαθητούδια βγήκε τους δρόμους και είχαμε νεκρούς και τραυματίες. [...] Με έπιασαν κι εμένα μετά τη μεγάλη αυτή αθηναϊκή διαδήλωση, με έβαλαν μέσα σ' ένα

μαύρο αυτοκίνητο και με πήγαν σ' ένα κτήριο που λειτουργούσε ως κέντρο βασανιστηρίων. Από τα τζάμια του αυτοκινήτου είδα πως ο δρόμος εκείνος, όπου, όταν έμπαινες, δεν υπήρχε ελπίδα, ονομαζόταν οδός Ελπίδος» (Γελαδάκη, 2005: 134-241).

Το επόμενο σχολικό έτος (1943-44) ήταν το πρώτο μέσα στην Κατοχή που ξεκίνησε κανονικά (1-9-1943), έμελλε όμως, να είναι και το πλέον περιπετειώδες. Συγκεκριμένα, μέσα στο πρώτο δεκαπενθήμερο του Σεπτεμβρίου ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η διαδικασία εγγραφής των μαθητών στα γυμνάσια, με προοπτική να ξεκινήσουν τα μαθήματα στις 17 του ίδιου μήνα. Επειδή όμως η πολιτική κατάσταση ήταν τεταμένη, και παρότι οι αρχές Κατοχής είχαν ήδη εκδώσει διαταγή «περί απαγορεύσεως εκδηλώσεων εν σχέσει προς τον διεξαγόμενον πόλεμον», το υπουργείο ανακάλεσε την απόφαση έναρξης των μαθημάτων, φοβούμενο αναπαραγωγή της πολιτικής αναταραχής μέσα στις σχολικές τάξεις. Και απ' ό,τι φαίνεται, είχε έρεισμα η απόφαση αυτή, σύμφωνα με τα λεγόμενα ενός μαθητή του Β' Γυμνασίου, του Γιάννη Μαρκαντώνη: «Τα παιδιά στις τάξεις ήταν μοιρασμένα. Κάποιοι ανήκαν σε ομάδες αριστερών κατευθύνσεων και κάποιοι άλλοι σχετιζόνταν με τη θρησκευτική αδελφότητα "Η Ζωή", η οποία αποτέλεσε μεν μια αντιστασιακή οργάνωση στον πνευματικό χώρο, αντιμετώπισε όμως με ανωριμότητα τόσο τα πολιτικά ζητήματα της εποχής όσο και τις συναισθηματικές ανάγκες των μαθητών» (Γελαδάκη, 2005: 241). Δυο μήνες λοιπόν κύλισαν χωρίς να λειτουργήσουν τα αθηναϊκά γυμνάσια, αφού και η δεύτερη ημερομηνία έναρξης των μαθημάτων (30 Οκτωβρίου 1943), δεν ίσχυσε τελικά. Ούτε όμως και η τρίτη ημερομηνία έναρξης (10 Ιανουαρίου 1944) είχε καλύτερη τύχη, καθώς ο βομβαρδισμός του Πειραιά από τα αμερικανικά και βρετανικά αεροπλάνα (11 Ιανουαρίου 1944) πάγωσε τους πάντες. Σύμφωνα με τις εφημερίδες της εποχής, «Για τρεις ώρες, από τις 12 το μεσημέρι, ώρα που ο κόσμος θρискόταν στους δρόμους, τα αεροπλάνα, έκαναν στάχτη την πόλη. [...] Στους δρόμους σκορπισμένα πτώματα, οι δρόμοι κλεισμένοι από ξύλα, κεραμίδια από τις στέγες, αναποδογυρισμένα αυτοκίνητα και λάκκοι, που είχαν ανοίξει οι βόμβες. [...] Τα θύματα υπολογίστηκαν σε 1.200. Ανάμεσα τους, συγκαταλέγονται και 85 μαθήτριες της Δημοτικής Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Πειραιά που καταπλακώθηκαν μαζί με τις 15 δασκάλες τους στο καταφύγιο του κτηρίου της Ηλεκτρικής Εταιρείας. Ακόμη 200 μαθήτριες πέθαναν από ασφυξία στη Γαλλική Σχολή» (Γελαδάκη, 2004: 134). Τις επιπτώσεις αυτής της καταστροφής στην εκπαιδευτική διαδικασία, τις μαθαίνουμε από τον καθηγητή της Βαρβακείου Σχολής Αλ. Σαρή: «Κύματα ανθρώπων αλλοφρόνων, 100.000 περίπου, περιμαζεύσαντες εν τάχει ό,τι επρόφτασαν, εξεχύθησαν πεζή προς τας Αθήνας. Αι αρχαί έσπευσαν να στεγάσωσιν, όπου ηδύναντο τους φεύγοντας. [...] Έτσι η μελετηθείσα έναρξις των μαθημάτων εματαιώθη, [...] τα δε σχολικά οικήματα διατέθησαν για τους πρόσφυγες» (Σαρή, 1961: 94). Ο Αλ Δημαράς πάλι, μνημονεύει την περίπτωση του «Προτύπου Λυκείου Αθηνών» όπου «κατά τη διάρκεια αυτού του σχολικού έτους [1943-44] έγινε η πιο εντυπωσιακή, ίσως, επίταξη του Σχολείου [...]: στις 11 Ιανουαρίου του 1944, ο βομβαρδισμός του Πειραιά από τους Συμμάχους άφησε πίσω του χιλιάδες αστέγους, που, ως πρόσφυγες, χρειάστηκε να φιλοξενηθούν σε οποιονδήποτε ελεύθερο χώρο της ευρύτερης περιοχής. Για το σκοπό αυτό διατέθηκαν -βιαστικά και ασυντόνιστα- και οι χώροι της Σχολής "από τις σοφίτες της ταράτσας μέχρι τα πλυντήρια τού σκοτεινού υπογείου". Οι δάσκαλοι και οι καθηγητές είχαν τότε και την πρόσθετη έφεση να συμπαρασταθούν στους δυστυχισμένους [...]» (Δημαράς, 2007: 33).

Επομένως, για τους γυμνασιόπαιδες της Αθήνας ούτε λόγος δεν μπορούσε να γίνει για παρακολούθηση μαθημάτων στα σχολεία τους. Η μόνη λύση ήταν να προσλάβουν οι μαθητές τις γνώσεις της τάξης, όπου κανονικά θα έπρεπε να μελετήσουν, με κάποιον άλλο τρόπο. Και ο τρόπος αυτός είχε βρεθεί, όπως δείχνει η παρακάτω ανακοίνωση του υπουργείου

Παιδείας: «Λόγω των ανυπέρβλητων δυσκολιών αίτινες παρουσιάζονται εις την ομαλήν λειτουργίαν των σχολείων καθ' όλην την χώραν, επιτρέψαμεν όπως [...] το εν υπηρεσία διδακτικόν προσωπικόν, όπου λειτουργία σχολείου δεν είναι δυνατή, διδάξη τους μαθητάς του υπό τύπον φροντιστηρίου» (Δημαράς & Βασιλού, 2008: 131). Να, τι θυμάται από αυτά τα αυτοσχέδια «Κέντρα καθ' ομάδας διδασκαλίας» ο Γιάννης Μαρκαντώνης: «Επειδή κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής η παρεχόμενη στο γυμνάσιο εκπαίδευση δεν ήταν συνεχής, όσοι είχαν οικονομική δυνατότητα, επιδίωκαν να καλύψουν τη διδακτέα ύλη σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο ή φροντιστήριο. Θυμάμαι ότι η μητέρα μου άδειασε τα μπαούλα με την προίκα της για να στείλει τον αδερφό μου σ' ένα ιδιωτικό σχολείο στην Κυψέλη. Όσο για μένα, με ανάλαβε μαζί μ' άλλους συμμαθητές μου ένας μαθηματικός, ο οποίος έμενε σ' ένα παλιό διώροφο σπίτι κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ζώνης. Εκείνος ήταν ένας έξυπνος άνθρωπος και καλός δάσκαλος κι εμείς κάναμε μάθημα ανά 20 παιδιά μέσα σ' ένα οικογενειακό, θα έλεγα, περιβάλλον» (Γελαδάκη, 2005: 154). Βέβαια, σε μια Αθήνα που ένα καρβέλι ψωμί είχε φτάσει να κοστίζει μια βαλίτσα χαρτονομίσματα, ένα τέτοιο καθεστώς δε θα μπορούσε να έχει μεγάλη διάρκεια ζωής. Και πραγματικά, επειδή «κατά των φροντιστηρίων τούτων διευτυπώθησαν παράπονα ότι γίνεται δι' αυτών ηθικός εκβιασμός των μαθητών διά την καταβολήν παρ' αυτών μεγάλων χρηματικών ποσών, έναντι υποσχέσεως ότι κατ' αυτόν τον τρόπον θα εξασφαλισθή η προαγωγή των», οι υπεύθυνοι του υπουργείου απαγόρευσαν τελικά «διά νεωτέρας διαταγής» αυτή την επ' αμοιβή διδασκαλία (Δημαράς & Βασιλού, 2008: 131).

Την άνοιξη του 1944 οι Γερμανοί έδωσαν διαταγή στην αστυνομία να εκκενώσει τα σχολεία, προκειμένου οι κάτοικοι του Πειραιά να επιστρέψουν στις εστίες τους. Έτσι, μπόρεσαν να ξεκινήσουν τα μαθήματα του σχολικού έτους 1943-44, τα οποία διακόπηκαν στα τέλη Ιουνίου, με προοπτική να συνεχιστούν τον επόμενο Σεπτέμβριο. Ωστόσο, τίποτα πια δεν ήταν το ίδιο. Οι γυμνασιόπαιδες είχαν χάσει σχεδόν εντελώς την ξεγνοιασιά της ηλικίας τους, ήταν ταλαιπωρημένοι, πεινασμένοι και κάποιοι ακόμη περισσότεροι σημαδεμένοι από προσωπικά δράματα, όπως εκείνο που περιγράφει ο Αλέκος Φασιανός: «Στο σπίτι μας [...] έμενε και ο άλλος ο θείος μου, ο αδερφός της μητέρας μου, ο οποίος σπούδαζε πολιτικός μηχανικός στο Πολυτεχνείο, θα 'τανε είκοσι χρόνων περίπου. Έγραφε στους τοίχους -ήταν στην οργάνωση της ΕΠΟΝ- διάφορα συνθήματα εναντίον των Γερμανών και μια μέρα συνελήφθη. Τον θεώρησαν κομμουνιστή. [...] Τον πιάσανε, τον πήγανε στο Χαϊδάρι και πήγαινε ο παππούς μου να του πει να υπογράψει. Αν υπέγραφε κάποια δήλωση ή κάτι τέτοιο, θα τον άφηναν. Αυτός δεν υπέγραφε, όμως. Και πήγαινε και η γιαγιά στο Χαϊδάρι και του 'δινε φαγητό μέσα από τα συρματοπλέγματα. Και ξαφνικά, ήταν το 1944, στο δρόμο φωνάζανε ονόματα εκτελεσθέντων. Μια εφημερίδα, η «Πρωία», τα έγραφε τότε. Και ξαφνικά, ακούμε μια κραυγή: «Ααα!» Ήταν η μάνα μου. Αγόρασε μίαν εφημερίδα και είδε το όνομα του αδερφού της: "Έξετελέσθη"» (Φασιανός, 2002: 27-36).

Μέσα στο καλοκαίρι του 1944 έγινε φανερό 'τι οι πολεμικές αποτυχίες των Γερμανών σε όλα τα μέτωπα προοιωνιζόταν κάτι καλό για την Ελλάδα. Όντως, τον Οκτώβριο του 1944, οι Γερμανοί «καταπονημένοι, κατεχόμενοι ήδη από τον τρόπο της υποχώρησης [...] στριμώχονταν μέσα στα αυτοκίνητα μαζί με τα τρόφιμα, τα μπαγάζια και τα ζωντανά», προετοιμάζοντας την οριστική αποχώρησή τους από τη χώρα. Και «στις 12 του μήνα, επί τρία μερόνυχτα ο λαός της Αθήνας, ο γονατισμένος από τις δοκιμασίες τόσων μαύρων χρόνων, τόσο πένθους και τόσης μιζέριας, ο πεινασμένος, ο άρρωστος [...] παρήλαυε κάτω από τον ήλιο και τη λάμψη των λαμπάδων, χωρίς να κοιμάται, χωρίς να πίνει, χωρίς να τρώει, ψυχωμένος από το ομαδικό ντελίριο, από την απέραντη χαρά της λευτεριάς που ξανάβρισκε» (Eudes, 1970: 226). Ο ίδιος εκείνος λαός ωστόσο, θα βρεθεί, μετά από δυο μήνες, ανάμεσα

σε αντιμαχόμενα πυρά κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου, των καταστροφικών «Δεκεμβριανών». Εκείνο το διάστημα των δύο μηνών έχει αφήσει εικόνες ανεξίτηλες στη μνήμη κάποιων από τους τότε μαθητές των τότε αθηναϊκών γυμνασίων. «Τις μέρες που ακολούθησαν την Απελευθέρωση και κατέληξαν στα Δεκεμβριανά, δεν είχα σαφή εικόνα για το τι γινόταν στην Αθήνα, υπήρχε όμως μια διάχυτη εντύπωση πως άρχισε εκτεταμένη αλληλοσφαγή· εντύπωση που την έτρεφαν καθημερινά περιστατικά. Από τον Οκτώβρη κιόλας του '44, κάθε νύχτα η γειτονική μας Φωκίωνος Νέγρη αντηχούσε από λαχανιασμένα κυνηγητά, βλαστήμιες με τα χωνιά ανάμεσα στους κομμουνιστές και τους “εθνικόφρονες”, συχνά και πυροβολισμούς. Το πρωί, πηγαίνοντας στο σχολείο, ψάχναμε για κάλυκες από τις σφαίρες και βρισκόμασταν πολλές φορές μπροστά σε λίμνες από αίμα, σκόρπια μυαλά και τούφες μαλλιά, ενώ τα πτώματα τα είχαν εξαφανίσει. Έτυχε μια φορά να δω και φόνο μπροστά στα μάτια μου: Ένα θεόρατο παλληκάρι [...] προχωρούσε πενήντα μέτρα μπροστά από εμένα, στην οδό Σικίνου. Τον πυροβόλησαν πισώπλατα, λύγισε και σωριάστηκε στο δρόμο. 1944 - ήμουν εννέα χρόνων». Τα παραπάνω λόγια ανήκουν στον Χρήστο Γιανναρά (2001: 28-29).

Άλλο τόσο βέβαια θα ταλαιπωρηθούν οι μαθητές και αργότερα, όταν η πρωτεύουσα θα χωριστεί σε τομείς ελεγχόμενους από τον κυβερνητικό και τον βρετανικό ή τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (Ε.Λ.Α.Σ.). Το Β΄ Γυμνάσιο αρρένων, που είχε στο μεταξύ επιστρέψει στην παλιά του στέγη, είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα σχολείου που βρέθηκε δίπλα στο διαχωριστικό σημείο των περιοχών ελέγχου των δύο αντιπάλων. Και καθώς η περιοχή της Πλατείας Βικτωρίας βαλλόταν διπλά και οι δρόμοι γύρω από το σχολείο είχαν γεμίσει από πλήθος ανατιναγμένα σπίτια (Παπαδόπουλος, 1995: 55), οι μαθητές της εποχής δεν μπορεί παρά να σηματοδεύτηκαν κι εκείνοι από τις τραυματικές εμπειρίες των ημερών. «Στους δρόμους βλέπαμε να χτυπιούνται οι μεν με τους δε», θυμάται ο Αλέκος Φασιανός: «Στον δρόμο του σπιτιού μου είδα να κτυπούν από ένα αγγλικό τανκ και να σκοτώνουν έναν Ελασίτη, που είχε σκοτώσει προηγουμένως έναν αξιωματικό της εθνικής παράταξης. Σκέτη φρίκη! Όλα ήταν τρομακτικά άγρια. Τα παιδιά της περιοχής μεγάλωναν μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα. Μεγάλωναν, παίζοντας στην κυριολεξία πόλεμο». Και ο Γιάννης Παπαδόπουλος συμπληρώνει: «Στα Δεκεμβριανά, η Πλατεία Βικτωρίας είχε Εγγλέζους, είχε σκοτωμένους, είχε τάφους με σταυρούς και από πάνω το κράνος του νεκρού. Ε, δεν είναι τώρα αυτά πράγματα για παιδιά. Σε τέτοιο κλίμα όμως μεγαλώσαμε» (Γελαδάκη, 2005: 135).

Μέχρι τις 15 Ιανουαρίου 1945, οπότε έληξε προσωρινά ο Εμφύλιος, χιλιάδες ήταν τα θύματα μεταξύ των αμάχων στην πρωτεύουσα. Αλλά τα παιδιά είναι πάντοτε παιδιά. «Το κυριότερο παιχνίδι μετά τον εμφύλιο ήταν ότι κάναμε πόλεμο, πετροπόλεμο, με τις άλλες γειτονιές», θυμούνται ο Λευτέρης Παπαδόπουλος και ο Αλέκος Φασιανός: «Ο πετροπόλεμος ήταν διαδεδομένος [...] και έπρεπε να δείχνουμε κι εμείς έναν ηρωισμό, όπως βλέπαμε στους άλλους. Φτιάχναμε λοιπόν όπλα με λάστιχα ή μπάλες από χώμα και γυαλιά ή με καρφιά μέσα και πολεμούσαμε με τον άλλον δρόμο. Η οδός Βίκτωρος Ουγκώ με την Ακομινάτου. Γιατί μας είχαν κλέψει βόλους, αυτές ήταν οι αιτίες πολέμου και οι αφορμές», λέει ο πρώτος (Παπαδόπουλος, 2006: 85). Και ο δεύτερος συμπληρώνει: «Όταν φύγανε οι Γερμανοί, στα Δεκεμβριανά, έμενα στην οδό Μεταξά, κοντά στον σταθμό Λαρίσης, και στο παράθυρο μπροστά ήταν ΕΛΑΣίτες που έφταναν μέχρι τη Βερανζέρου, στην Ομόνοια. Από 'κει και πέρα ήταν οι Άγγλοι με τα τανκς. Είχα ζήσει τις οδομαχίες αυτές μέσα σ' όλο τον κίνδυνο. Εμείς, τα παιδιά, νιώθαμε σαν να παίζαμε. Όταν εγώ άκουγα κροτάλισμα πολυβόλου, διασκέδαζα. [...] Ήμασταν αλητεία, ξυπόλυτα, τρέχαμε και μαζεύαμε τους κάλυκες του πολυβόλου. Βάζαμε ένα χαρτί μπροστά, το στουπώναμε και μετά ανάβαμε το φιτίλι και πετάγονταν οι φωτοβολίδες. Ή βάζαμε ασετυλίνη κάτω στη γη, σ' ένα λακκουβάκι, από πάνω ένα κουτί κονσέρβας κι ένα φιτίλι και γίνονταν κρότοι φοβεροί» (Σκουζέ - Πετρίδη, 1993: 242-243).

Τα αθηναϊκά γυμνάσια ξανάρχισαν να λειτουργούν στις 22^η Ιανουαρίου 1945 και την επόμενη εβδομάδα το υπουργείο Παιδείας κήρυξε τη λήξη του σχολικού έτους 1943-44. Οι καιροί απαιτούσαν επιείκεια και γι' αυτό δόθηκε η άδεια οι προαγωγικές εξετάσεις του επόμενου Φεβρουαρίου να γίνουν σε τρία μαθήματα (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Μαθηματικά) και να πάρουν μέρος όλοι οι εγγεγραμμένοι στα μαθητολόγια του κάθε γυμνασίου είτε είχαν φοιτήσει είτε όχι. Το μέτρο αυτό ήταν απολύτως απαραίτητο, επειδή ο αριθμός των «*διδαχθέντες κατ' οίκον*» εκείνης της σχολικής χρονιάς ήταν πολλαπλάσιος σε σχέση με τους φοιτούντες μαθητές (Γελαδάκη, 2005: 220-221).

Με το πέρας των εξετάσεων, ξεκίνησαν οι εγγραφές για το νέο σχολικό έτος 1944-45 (που με απόφαση του υπουργείου ονομάστηκε σχολικό έτος 1945) και, τον αμέσως επόμενο μήνα, τα μαθήματα. Τίποτα δεν ήταν εύκολο όμως, καθώς οι πληγές από την περίοδο της Κατοχής και των «*Δεκεμβριανών*» δεν είχαν κλείσει. Από τη μια, πολλοί από τους μαθητές είχαν βιώσει προσωπικά δράματα τούς προηγούμενους μήνες, όπως αυτό που καταθέτει ο Θόδωρος Αγγελόπουλος: «*Τον Δεκέμβριο του 1944 συνέλαβαν τον πατέρα μου ως δεξιό, ενώ στην πραγματικότητα ήταν βενιζελικός, και καταλήξαμε να ψάχνουμε με τη μάνα μου το σώμα του ανάμεσα σε ένα σωρό άλλα πτώματα. Αυτή είναι μια εμπειρία που με έχει σημαδέψει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο*» (Γελαδάκη, 2005: 154). Από την άλλη πάλι, οι ζημιές των σχολικών κτηρίων ήταν ιδιαίτερα εμφανείς, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις που σχολικά κτήρια είχαν καταστραφεί εξολοκλήρου (π.χ. Βαρβάκειος Σχολή, Σχολή Γ. Νεστορίδη στους Αμπελοκήπους κ.τ.λ.). Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η διδακτική διαδικασία προχωρούσε μεν, αλλά μετ' εμποδίων.

Τον ίδιο καιρό, ο υπουργός Παιδείας Κ. Άμαντος, με το δεδομένο ότι κατά την Κατοχή τα αθηναϊκά δημόσια γυμνάσια είχαν υπολειπομένη και φοβούμενος μήπως «*εις το προσεχές μέλλον η πνευματική στάθμη του λαού μας σημειώσει επικίνδυνον πτώσιν*», αποφάσισε «*το επί θύραις σχολικόν έτος 1945 να παραταθή και μετά τας θερινάς διακοπάς, να συγχωνευθή δε μετά του προσεχούς σχολικού έτους 1945-46, και να λήξη κατ' ανάγκην τον Ιούλιον του 1946*», καθώς θεωρήθηκε ότι «*είναι απαράδεκτον, έπειτα από την τόσην αταξίαν και ανωμαλίαν του παρελθόντος, τα μαθήματα μίας γυμνασιακής τάξεως να διδαχθούν εντός τριών μηνών*» (Σαλής, 1961: 97). Η παράταση του σχολικού έτους ωστόσο, δε βρήκε σύμφωνους τους γονείς, των οποίων οι αντιδράσεις ανάγκασαν τον επόμενο υπουργό Παιδείας, Γ. Οικονόμο, να ανακαλέσει την προηγούμενη απόφαση και να συγχωνευθούν τα σχολικά έτη 1944-45 και 1945-46 ως εξής: το πρώτο, το οποίο ονομάστηκε σχολικό έτος 1945, να λήγει τον Δεκέμβριο του 1945 και το δεύτερο, το σχολικό έτος 1946, να έχει διάρκεια έξι μηνών (Ιανουάριος-Ιούνιος, 1946).

Οι Αθηναίοι γυμνασιόπαιδες προσπαθούσαν να επανέλθουν στους ρυθμούς της προπολεμικής σχολικής τους ζωής, με τον υποσιτισμό όμως ακόμη εμφανή στα πρόσωπα των περισσότερων, καθώς η γενικότερη επισιτιστική κατάσταση της χώρας κάθε άλλο παρά καλή ήταν. Μια πρώτη ανάσα τούς έδωσε η αποστολή τροφίμων από τις Η.Π.Α., ορισμένες ποσότητες από τα οποία προορίζονταν αποκλειστικά για τους ίδιους. Την αποθήκευση των τροφίμων ανέλαβε η Βαρβάκειος Σχολή, που τη φιλοξενούσαν -μετά την καταστροφή του δικού της κτηρίου στην οδό Αθηνάς εν μέσω των «*Δεκεμβριανών*»- δύο δημοτικά σχολεία της οδού Κωλέττη, και οι διανομές ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 1946 (Σαλής, 1961: 103). Μια δεύτερη ανάσα πάλι, πήραν οι μαθητές το σχολικό έτος 1946-47, όταν καθιερώθηκε στα αθηναϊκά γυμνάσια η καθημερινή δωρεάν χορήγηση γάλακτος με κακάο, το οποίο προετοιμάζε στην αυλή των σχολείων ειδική μαγειρίσσα (Βαρβάκειος Σχολή), «*ευγενώς προσφερθείσαι*» μητέρες των μαθητριών (Α' Γυμνάσιο θηλέων) ή η επιστάτρια/ καθαρίστρια

του σχολείου (Β' Γυμνάσιο αρρένων). Ολόκληρη τη διαδικασία, στην οποία οι μαθητές έδιναν μια μορφή τελετουργίας, την περιγράφει ο Λευτέρης Παπαδόπουλος ως εξής: «Το γάλα ήταν σκόνη. Τρεις χειροδύναμοι μαθητές γέμιζαν νερό ένα πελώριο καζάνι, το βάζαν πάνω στη φωτιά, στο μαγειρείο, και η μάνα μου⁴, αφού έριχνε στο νερό στο γάλα, λίγο κακάο και αρκετή ζάχαρη, έπαιρνε μια πελώρια κουτάλα και ανακάτευε, ώσπου ν' αρχίσει το βράσιμο. Ύστερα, οι τρεις μαθητές της αγγαρείας κατέβαζαν το καζάνι από τη φωτιά, τη σβήνανε και άρχιζε η διανομή. Η μάνα μου έπαιρνε τότε μια μικρή κουτάλα, τη γέμιζε και σε κάθε παιδί, που περνούσε μπροστά της με ένα κυπελλάκι στο χέρι, μοίραζε γάλα. Δίπλα της κάποιος καθηγητής -της Γυμναστικής κυρίως- έδινε και ένα σταφιδόψωμο. Γάλα και σταφιδόψωμο έπαιρναν και οι καθηγητές. Και τελευταίος απ' όλους ο γυμνασιάρχης» (Παπαδόπουλος, 2006: 89-90).

3. Επίλογος

Σήμερα, όλα αυτά μπορεί σε κάποιους από τους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να φαίνονται λίγο γραφικά. Όμως, όπως λέει ο απόφοιτος του 1951 Ν. Γιατράκος, ένας από τους τότε «τυχερούς» μαθητές του Β' Γυμνασίου αρρένων (Γελαδάκη, 2005: 69), «μέσα σε εκείνα τα χρόνια της ταλαιπωρίας, της δυστυχίας και της φτώχειας εμείς είχαμε μια ελπίδα σωτηρίας: το συσσίτιο. Κάθε πρωί γύρω στις 9 η ώρα, μοίραζαν γάλα με κακάο μέσα από κάτι τεράστια καζάνια. Με αυτό μας γέμιζαν τα τσίγκινα κύπελλα που φέρναμε από το σπίτι μας κρεμασμένα με σπάγκο από τη σάκα μας, όσοι βέβαια είχαμε σάκα».

Τελικά, κάπως έτσι ξεκίνησαν τα πρώτα μεταπολεμικά σχολικά έτη στην πρωτεύουσα. Όσο για το πώς τα βίωσαν οι Αθηναίοι γυμνασιόπαιδες της εποχής, προβάλλει μέσα από τις μνήμες δύο εκπροσώπων εκείνης της γενιάς, «πρωτάκια» τότε στο Β' Γυμνάσιο αρρένων. Με βάση την κοινή παραδοχή ότι οι τότε μαθητές ήταν «παιδιά σημαδεμένα από την κατοχή, τον εμφύλιο, την πείνα και τη φτώχεια» και ότι «εκείνο που κυριαρχούσε [σ' αυτά] ήταν η καθημερινή τους επιβίωση», ο πρώτος (Αλέκος Φασιανός) εστιάζει στις αρνητικές πλευρές, λέγοντας πως «όταν πρωτοπήγα στο Γυμνάσιο, κυριολεκτικά τρομοκρατήθηκα. [Τα παιδιά] έπαιζαν πετροπόλεμο, ήταν συνεχώς αναστατωμένα. Δίπλα στη αίθουσα που κάναμε μάθημα ήταν ένα σπίτι που είχε κότες και, καθώς βρισκόμασταν στο ημιυπόγειο, πετροβολούσαν τις κότες. Άλλα πάλι είχαν μαζί τους πιστόλια! Πώς να επιβληθούν οι καθηγητές σε τέτοιους μαθητές;». Ο δεύτερος (Τρύφωνας Καρατζάς) όμως, παραβλέπει τα κακώς κείμενα και δίνει μια άλλη διάσταση στα πράγματα, υποστηρίζοντας πως, επειδή αυτά τα παιδιά «κοινωνικοποιήθηκαν και πολιτικοποιήθηκαν μετά το τέλος του σχολείου, η παιδικότητά τους διατηρήθηκε πολύ περισσότερο απ' ό,τι στις σημερινές γενιές» (Γελαδάκη, 2005: 263). Αν θεωρήσουμε επομένως, ότι η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση, επρόκειτο για μαθητές που οι μνήμες τους από τον πόλεμο και την Κατοχή ήταν ακόμη νωπές, με μαθητές που τα γεγονότα των προηγούμενων ετών επηρέαζαν ακόμη τις συμπεριφορές τους αλλά συγχρόνως, και με μαθητές αποφασισμένους να επιβιώσουν και να διεκδικήσουν ένα καλύτερο αύριο. Και όπως έδειξαν τα επόμενα χρόνια, οι περισσότεροι αυτό το τελευταίο το κατάφεραν.

⁴ Η μητέρα του Λ. Παπαδόπουλου εργαζόταν ως καθαρίστρια στο Β' Γυμνάσιο αρρένων Αθηνών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Eudes, D. (1970²). Οι καπετάνιοι. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (Μτφ. Γ. Παπακυριακάκης). Αθήνα: Εξάντας.
- Γελαδάκη, Σ. (1999). Από το Κεντρικό Σχολείο Αιγίνης στο Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών. Στο *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων.
- Γελαδάκη, Σ. (2004). *Τα αρχεία τριών ιστορικών αθηναϊκών Γυμνασίων. Μια διάσταση τοπικής Ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γελαδάκη, Σ. (2005²). *Β΄ Γυμνάσιον Αρρένων Αθηνών. Η εποχή των χαστουκιών*. Αθήνα: Κάκτος.
- Γιανναράς, Χρ. (1987). *Καταφύγιο ιδεών*. Αθήνα: Δόμος.
- Δημαράς, Α. (1990²). Σχολικά κτήρια. Στο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Α. (2007). *1936-2006 Ξεφυλλίζοντας 70 χρόνια παιδείας*. Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη.
- Δημαράς, Α., & Βασιλού, Β. (2008). *Από το κονδύλι στον υπολογιστή*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κοντογιάννη, Ρ. (2003). Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Αθήνα: Κέδρος.
- Μογγολιάς, Α. Ε. (1999). *Το Β΄ Γυμνάσιον εν Πάτραις*. Πάτρα: ΕΑΠ.
- Παπαδόπουλος, Λ. (1995). *Οι παλιοί συμμαθητές*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παπαδόπουλος, Λ. (2006). *Είναι γλετζές, πίνει γάλα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σαρής, Α. (1961). Σύντομη ιστορία του Βαρβακείου (Προτύπου) Λυκείου, του Προτύπου Κλασσικού Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου και Βαρβακείου Προτύπου Σχολής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδύσεως (1886-1960). Στο Γ. Μπρης (Επιμ.), *Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος*. Αθήνα: Βαρβάκειο Ίδρυμα.
- Σκουζέ - Πετρίδη, Λ. (1993). *Κουβεντιάζοντας με ανθρώπους που σημάδεψαν τη ζωή μου*. Αθήνα: Ερμής.
- Φασιανός, Α. (2002). *Ο μύθος της γειτονιάς μου*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Φθορές και Αποκατάσταση - Συντήρηση Έργων Τέχνης από Κεραμικό

Ευρύκλεια Καραγιαννίδου
Χημικός MSc, Συγγραφέας
evrykleia21@hotmail.com

Περίληψη

Κάθε μουσείο και γενικά συλλογή έργων τέχνης περιλαμβάνει πολλά κεραμικά αντικείμενα - από μικρά και εθιμοτυπικά βάζα μέχρι μεγάλης κλίμακας αγάλματα. Τα αντικείμενα αυτά προέρχονται από ολόκληρο το διάστημα της καταγεγραμμένης ανθρώπινης ιστορίας και γι' αυτό αποτελούν έναν παράγοντα - κλειδί για τη διατήρηση του παρελθόντος μας. Ο πηλός είναι ένα παλιό υλικό που χρησιμοποιήθηκε από πολλούς ανθρώπους στην αρχαιότητα. Τη νεολιθική εποχή, η αγγειοπλαστική αναπτύχθηκε κυρίως σε τρεις χώρες: στην Αίγυπτο, στην Ελλάδα και στην Ετρουρία. Γύρω στο 10.000 π.Χ. οι νεολιθικοί άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τον πηλό για να φτιάχνουν αγγεία για την αποθήκευση φαγητού και νερού. Αιώνες αργότερα, την περίοδο 4000-3500 π.Χ. οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν τον πηλό για την κατασκευή αγγείων με γραμμικά ή γεωμετρικά σχέδια όπως και σχήματα ζώων και ανθρώπων. Το 1100 π.Χ. οι Έλληνες κατασκεύαζαν δοχεία διακοσμημένα με γεωμετρικά σχέδια. Αργότερα οι σχεδιαστές σχεδίαζαν φυτά και ζώα και τον 6^ο αιώνα π.Χ. πολεμιστές και επαγγελματικές φιγούρες κοσμούσαν μερικά από τα καλύτερα παραδείγματα των πήλινων αντικειμένων που φτιάχτηκαν ποτέ.

Λέξεις-κλειδιά: Αρχαία Κεραμικά, Φθορές, Πολυμερή, Συντήρηση.

1. Εισαγωγή

1.1. Παρασκευή των Κεραμικών αντικειμένων

Τα κεραμικά αντικείμενα φτιάχνονται από ένα μίγμα φυσικών υλικών τα οποία συνδυάζονται, παίρνουν σχήμα με μια ποικιλία διεργασιών, και μεταμορφώνονται με τη θέρμανση σε μια στέρεη, εύθραυστη ουσία που δε βρίσκεται στη φύση. Διαφορετικές θερμοκρασίες ψησίματος παράγουν αντικείμενα με μεγάλες διαφορές στη σκληρότητα και στο πορώδες. Τα περισσότερα πήλινα αντικείμενα είναι ένα μίγμα υλικών, όπως πηλός, αλκαλικών οξειδίων (σόδα, μίκα, κάλιο, μαγνησία ή άσβεστο) και μη πλαστικών προσθέτων. Τα τελευταία προστίθενται στον πηλό για να μειώσουν τη συρρίκνωση και το σπάσιμο κατά τη διάρκεια του ψησίματος και στεγνώματος και να αυξήσουν το πορώδες του τελικού αντικειμένου, ενώ με την προσθήκη των αλκαλικών οξειδίων μειώνεται η θερμοκρασία ψησίματος του πηλού. Τα αλκαλικά οξείδια μπορούν επίσης να βρεθούν και σε φυσικά εναποθέματα πηλού.

Η πρώτη ύλη του πηλού είναι οι άργιλοι, που είναι πολύπλοκα ορυκτά αργιλίου και πυριτίου με ασβέστιο, μαγνήσιο, σίδηρο, κάλιο, νάτριο και νερό. Οι άργιλοι είναι προϊόντα αλλοίωσης διαφόρων ηφαιστειακών ορυκτών π.χ. καολινίτης ($2Al_2O_3 \cdot 4SiO_2 \cdot 4H_2O$). Οι άργιλοι έχουν μικροκρυσταλλική μορφή και αποτελούνται από πλακοειδείς κρυστάλλους με μεγάλη ποσότητα νερού ανάμεσά τους. Το νερό αυτό δρα ως λιπαντικό και δημιουργεί ολίσθηση στους κρυστάλλους προσδίδοντας στον πηλό την πλαστική ιδιότητα. Έτσι μια πλαστική άργιλος μπορεί να συγκρατήσει μέχρι 70% νερό χωρίς να σάζει. Όταν το κεραμικό στεγνώσει, το νερό ανάμεσα στους κρυστάλλους εξατμίζεται και επέρχεται η συρρίκνωση του αντικειμένου και το χάσιμο της πλαστικότητας του πηλού. Ενώ όταν ο πηλός θερμανθεί σε μια υψηλή θερμοκρασία αλλάζουν τόσο οι χημικές όσο και οι φυσικές ιδιοτητές του και

μετατρέπεται από πορώδες και εύθρυπτο υλικό σε υλικό σκληρό, εύθραυστο και αδιαπέραστο από τα υγρά.

Αφού σχηματιστούν τα πήλινα αντικείμενα θερμαίνονται σε υψηλές θερμοκρασίες ή «ψήνονται». Αυτή η δράση προκαλεί φυσικές και χημικές αλλαγές στον πηλό. Μετά το ψήσιμο, τα αντικείμενα αποκτούν σκληρά, εύθραυστα χαρακτηριστικά και δε χάνουν αυτές τις ιδιότητες όταν βρέχονται. Σκοπός του φούρνου είναι να στεγνώσει τα αντικείμενα και να τα κρατήσει σε σταθερές συνθήκες οξυγόνου και θέρμανσης. Η διεργασία της ξήρανσης και του ψησίματος περιλαμβάνει μια σειρά από ελεγχόμενα στάδια. Αρχικά, αφού σχηματιστεί το αντικείμενο θα πρέπει αργά να ξηραθεί στον αέρα. Αρκετό από το νερό (μέχρι και 25% του παρασκευασμένου πηλού) εξατμίζεται, καθώς το αντικείμενο στεγνώνει. Εάν η διεργασία ξήρανσης με αέρα δε γίνει προσεκτικά, μπορεί να δούμε ρωγμές συρρίκνωσης στο αντικείμενο. Μετά από μια ή δύο μέρες ξήρανσης, τα αντικείμενα διατηρούν το σχήμα τους, αλλά η επιφάνειά τους μπορεί ακόμα να δουλευτεί εύκολα. Συχνά ο κεραμοποιός κάνει το τελικό φινίρισμα, γυάλισμα και ζωγράφισμα σε αυτό το σημείο. Τη στιγμή που η ξήρανση με αέρα έχει τελειώσει το περισσότερο από το ελεύθερο νερό ανάμεσα στα μόρια του πηλού έχει εξατμιστεί. Η διεργασία ψησίματος προχωρά στη συνέχεια μέσω ενός αριθμού σταδίων:

α. 100-110°C: απομακρύνεται το υπόλοιπο νερό που συγκρατείται από τον πηλό με τις φυσικές δυνάμεις της ρόφησης.

β. 200-600°C: η προστιθέμενη φυτική ύλη καίγεται.

γ. $\theta > 400^\circ\text{C}$: απομακρύνεται το νερό που είναι χημικά συνδεδεμένο με την άργιλο.

δ. 400-700°C: αρχίζει η αποσύνθεση του πηλού – ο χαλαζίας του κεραμικού υλικού αλλάζει κρυσταλλική μορφή και διαστέλλεται κατά 2%. Εάν το στάδιο αυτό ξεπεραστεί γρήγορα, η μικρή μεταβολή του όγκου μπορεί να προκαλέσει το σπάσιμο των κεραμικών αντικειμένων.

ε. 700-900°C: εάν η ατμόσφαιρα είναι οξειδωτική, καίγεται ο άνθρακας του καυσίμου και κάθε οργανική ύλη που υπάρχει μέσα στον πηλό καθώς επίσης προκαλείται η μεγαλύτερη δυνατή οξείδωση των μετάλλων με αποτέλεσμα το χρωματισμό του πηλού. Αντίθετα εάν η ατμόσφαιρα μέσα στο φούρνο είναι αναγωγική, εξακολουθεί να παραμένει η οργανική ύλη που ενδεχομένως υπήρχε στον πηλό και τα μεταλλικά οξείδια ανάγονται στο μικρότερο δυνατό βαθμό οξείδωσης. Έτσι, με ρύθμιση της ατμόσφαιρας οι αρχαίοι τεχνίτες πετύχαιναν το επιθυμητό χρωματικό αποτέλεσμα, κόκκινο ή μαύρο αντίστοιχα, από τα οξείδια του σιδήρου.

στ. Πυροσυσσωμάτωση (Sintering): συμβαίνει, καθώς η θέρμανση αυξάνεται και τα μόρια στο κεραμικό αντικείμενο αρχίζουν να ενώνονται μαζί σε σημεία επαφής. Η πυροσυσσωμάτωση δίνει συνεκτική δύναμη σε κεραμικά ψημένα σε χαμηλή θερμοκρασία.

ζ. Υαλοποίηση (Vitrification): συμβαίνει σε υψηλότερες θερμοκρασίες που εξαρτώνται από το μίγμα του πηλού με τα αλκαλικά οξείδια. Κατά τη διάρκεια της υλοποίησης τα λιωμένα μόρια ρέουν μαζί και το αντικείμενο ως ένα σύνολο συρρικνώνεται. Τα υαλοποιημένα κεραμικά είναι μη πορώδη. Δεν είναι όλα τα κεραμικά πλήρως υαλοποιημένα.

Εικόνα 1. Κεραμικά

1.2. Κατηγορίες Κεραμικών

Ανάλογα με τον τύπο του πηλού και με τις θερμοκρασίες ψησίματος, τα κεραμικά χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες:

α. Τις τερακότες (terracotta): πρόκειται για ψημένο μίγμα πηλού, του οποίου η μάζα είναι πορώδης και δεν καλύπτεται από υάλωμα. Αυτό το υλικό χρησιμοποιείται για κατασκευές κτιρίων (τούβλα, κεραμίδια, πλακάκια), για διακόσμηση (γλάστρες, βάζα) αλλά μπορεί να βρεθεί συχνά σε αγάλματα και σε συλλογές μουσείων.

β. Πήλινα σκεύη (earthenwares): πρόκειται για μίγμα πηλού ψημένο σε θερμοκρασία 950-1100°C. Σε αυτή τη θερμοκρασία, συμβαίνει πυροσυσσωμάτωση αλλά όχι υαλοποίηση. Το κεραμικό που παράγεται έχει μικρότερο πορώδες από τις τερακότες, είναι γενικά μαλακό και γδέρνεται εύκολα. Μπορεί γρήγορα να απορροφήσει νερό, εκτός εάν υαλωθεί, ενώ υπάρχει καθαρή διάκριση ανάμεσα στο σώμα του κεραμικού και σε οποιοδήποτε υάλωμα (glaze). Τα αντικείμενα αυτά έχουν χρώμα κόκκινο από την παρουσία του σιδήρου στον πηλό, ενώ άλλα συνήθη χρώματα στα οποία συναντώνται είναι το μαύρο και το κίτρινο. Στην κατηγορία αυτή των κεραμικών ανήκουν τα Νεολιθικά, Ελληνικά, Ρωμαϊκά και Κινέζικα έργα τέχνης όπως και η Hispano-Mogresque κεραμική, η Ιταλική μαγιόλικα, η Γαλλική faience, η Ολλανδική delft, η Ισλαμική κεραμική με υαλώματα μολύβδου και η Αγγλική κεραμική από το Staffordshire.

γ. Φαγεντιανά: ονομάζονται γενικά όλα τα πορώδη κεραμικά που καλύπτονται με κάποιο υάλωμα.

δ. Υαλώδη κεραμικά (stonewares): ψήνονται στους 1100-1350°C. Είναι μερικώς υαλωμένα, σκληρότερα και πυκνότερα από τα πήλινα σκεύη (earthenwares) και δε γδέρνονται εύκολα. Μαζί με την πορσελάνη, αποτελούν τα μη πορώδη κεραμικά και διαφέρουν από αυτή στο ότι δεν έχουν διαφάνεια. Με ελαφρό χτύπημα πάνω στο σώμα του κεραμικού παράγεται ένας ευδιάκριτος ήχος. Το υάλωμα και το σώμα του κεραμικού είναι σφιχτά συγκολλημένα. Συνήθη χρώματα για τα κεραμικά αυτά είναι το καφέ και το γκρι. Παραδείγματα αυτής της κατηγορίας είναι η Κινέζικη κεραμική (Chinese Yueh), η Αγγλική (Staffordshire stonewares και τα Wedgwood's unglazed προϊόντα).

ε. Πορσελάνη: ψήνεται σε πολύ υψηλές θερμοκρασίες, συνήθως πάνω από 1300°C. Η πορσελάνη φτιάχνεται από ένα ειδικό πηλό που ονομάζεται καολινίτης. Αυτός ο πηλός δουλεύεται δύσκολα και ψήνεται κάτω από ειδικές και ακριβείς συνθήκες. Η πορσελάνη έχει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Το σώμα της είναι πλήρως υαλοποιημένο και αδιαπέραστο από το νερό (μη πορώδες). Είναι διαφανής και η μάζα της είναι πολύ λευκή και εξαιρετικά σκληρή και εύθραυστη. Με ένα ελαφρό χτύπημα το κεραμικό παράγει έναν ήχο σε υψηλότερο τόνο από ότι τα υαλώδη κεραμικά (stonewares). Το βερνίκι και το σώμα του κεραμικού είναι σχεδόν αδιάκριτα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της κατηγορίας αυτής είναι οι Κινέζικες και Ιαπωνέζικες πορσελάνες και τα κεραμικά προϊόντα από τη Βιέννη, το Μπρίστολ και το Πλίμουθ.

Εικόνα 2. Κατηγορίες κεραμικών

2. Φθορές έργων τέχνης από κεραμικό

Η κατάσταση ενός έργου τέχνης εξαρτάται από δύο κυρίως παράγοντες – το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένο και τις συνθήκες στις οποίες αυτό έχει εκτεθεί κατά τη διάρκεια της ζωής του. Όποιος και αν είναι ο μηχανισμός της φθοράς που υφίστανται χημικός, φυσικός και/ ή βιολογικός, οι περιβαλλοντικές συνθήκες έχουν μια σημαντική επίδραση πάνω στο μέγεθος της φθοράς και ιδιαίτερα η παρουσία αέρα και υγρασίας.

Η φθορά των κεραμικών αντικειμένων οφείλεται σε *ενδογενείς* και *εξωγενείς* παράγοντες. Στους ενδογενείς παράγοντες ανήκουν οι ατέλειες του κεραμικού αντικειμένου που μπορεί να οφείλονται σε ψήσιμο που έγινε σε χαμηλή θερμοκρασία ή σε απότομη άνοδο της θερμοκρασίας ή σε μη σταδιακό στέγνωμα. Οι ατέλειες αυτές κάνουν την επιφάνεια, αλλά και το σώμα του κεραμικού να φαίνονται σαθρά και προκαλούν ρωγμές στην επιφάνειά του. Εκτός από τις ατέλειες, στους ενδογενείς παράγοντες ανήκει και η διαφορά στο συντελεστή θερμικής διαστολής - συστολής μεταξύ υαλώματος και σώματος. Όταν το υάλωμα έχει μεγαλύτερο συντελεστή θερμικής διαστολής από το κεραμικό, σε απότομες αλλαγές της θερμοκρασίας, το υάλωμα αυξάνει την επιφάνειά του σε σχέση με το σώμα του κεραμικού, όποτε έχουμε το φαινόμενο κομμάτια του υαλώματος να ξεκολλούν από το σώμα και να υπερκαλύπτουν άλλα κομμάτια, προκαλώντας τελικά την αποφλοίωση του υαλώματος. Όταν το υάλωμα έχει μικρότερο θερμικό συντελεστή διαστολής από το σώμα του κεραμικού, τότε σε απότομες αλλαγές της θερμοκρασίας το σώμα διαστέλλεται περισσότερο από το υάλωμα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία κενών ανάμεσα στο υάλωμα και τελικά το κρακελάρισμα του υαλώματος.

Οι εξωγενείς παράγοντες είναι εκείνοι που έχουν σχέση με την επίδραση του περιβάλλοντος στο αντικείμενο. Αυτοί είναι:

α. Οι θραύσεις από μηχανικούς παράγοντες όπως από χτυπήματα ή πτώσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, τη μεταφορά και την αποθήκευση των αντικειμένων.

β. Οι θραύσεις από θερμικούς παράγοντες, όπως είναι το ζέσταμα και το απότομο στέγνωμα ενός βρεγμένου κεραμικού, που έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ρωγμών στο σώμα του κεραμικού, εξαιτίας της απότομης απομάκρυνσης του νερού που περιέχεται σε αυτό.

γ. Στην περίπτωση των αρχαιολογικών κεραμικών φθορά μπορεί να προκληθεί από την παρουσία αλάτων τα οποία έχουν απορροφηθεί μέσα στο κεραμικό από το χώμα μέσα στο οποίο ήταν θαμμένα. Αυτά τα άλατα μπορούν να απορροφήσουν υγρασία από τον αέρα όταν τα επίπεδα υγρασίας είναι υψηλά. Η απορρόφηση υγρασίας προκαλεί τη διόγκωση των αλάτων πράγμα που μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία ρωγμών ή στην αποχώρηση επιφανειακών στρωμάτων από το κεραμικό αντικείμενο.

δ. Φθορές επίσης προκαλούνται και από τη χημική δράση μικροοργανισμών, όπως είναι οι μύκητες, τα διάφορα είδη φυκών, τα βακτήρια και οι λειχήνες. Οι μικροοργανισμοί αυτοί παράγουν συνήθως οξέα που προσβάλλουν τις ανθρακικές προσμίξεις των κεραμικών.

ε. Στις φθορές ανήκουν και οι λεκέδες ή ο χρωματισμός που μπορούν να προκληθούν από ακατάλληλη χρήση (για παράδειγμα από υλικά που κατά καιρούς αποθηκεύτηκαν μέσα στα κεραμικά) ή κατά την έκθεση (για παράδειγμα λεκέδες στις μύτες και τα γόνατα κεραμικών αγαλμάτων σε μουσειακές εκθέσεις) ή από τον καθαρισμό και τις διεργασίες αποκατάστασης. Χρήση ακατάλληλων ή φτωχών σε ποιότητα και αντοχή ρητινών (οι οποίες υφίστανται φθορές από τη θερμοκρασία, την υγρασία, τις υπεριώδεις ακτίνες ή την ατμοσφαιρική ρύπανση) που χρησιμοποιούνται ως κόλλες ή ως στερεωτικά επάνω στα κεραμικά αντικείμενα μπορούν να οδηγήσουν σε μη αντιστρέψιμο κιτρίνισμα, κρακελάρισμα και δημιουργία μηχανικών τάσεων επάνω στα κεραμικά αντικείμενα. Όταν μια κόλλα ή ένα στερεωτικό παρουσιάσει διαφορές ως προς τη μηχανική αντοχή ή το συντελεστή θερμικής

διαστολής - συστολής σε σχέση με το κεραμικό υλικό, τότε μπορεί να προκληθεί φθορά στον αρμό ή στην επιφάνεια του κεραμικού που έχει στερεωθεί.

3. Αποκατάσταση/ Συντήρηση έργων τέχνης από κεραμικό

Η αποκατάσταση ενός κεραμικού αντικειμένου περιλαμβάνει γενικά τις αναλύσεις του υλικού του κεραμικού, του υαλώματος, του χρώματος αν υπάρχει και των επικαθίσεων, τον καθαρισμό της επιφάνειας από τις διάφορες επικαθίσεις, τη στερέωση της σαθρής επιφάνειας και της επιφάνειας που έγιναν οι διάφοροι καθαρισμοί, την κόλληση των κομματιών που έχουν βρεθεί και τη συμπλήρωση των κομματιών του αντικειμένου που λείπουν.

Τα συνθετικά υλικά που χρησιμοποιούνται στη συντήρηση (στερέωση, κόλληση) είναι διάφορα πολυμερή και η επιλογή τους γίνεται με βάση τις ιδιότητες και τις αντοχές τους στους διάφορους διαβρωτικούς παράγοντες του περιβάλλοντος. Τα περισσότερα πολυμερή εφαρμόζονται στα διάφορα αντικείμενα με την ελπίδα η επανάληψη της εφαρμογής να γίνει το ελάχιστο μετά από είκοσι έως 100 χρόνια στις περισσότερες περιπτώσεις. Ωστόσο, τα πολυμερικά φιλμ παρουσιάζουν με το χρόνο πολλές αλλοιώσεις όπως για παράδειγμα κιτρίνισμα, ευθραυστότητα, αδιαλυτότητα, συστολή ή διαστολή, ρευστότητα, ρηγματώσεις ή απορρόφηση σκόνης. Από αυτές το κιτρίνισμα, η ευθραυστότητα και αδιαλυτότητα οφείλονται σε χημικές αντιδράσεις διάσπασης ή διασταύρωσης (cross-linking) των μακρομοριακών αλυσίδων του πολυμερούς και προκαλούνται από το φως (υπεριώδη ακτινοβολία), τη θέρμανση και κυρίως το οξυγόνο.

Έτσι, για να μπορεί να θεωρηθεί κατάλληλο για χρήση στη συντήρηση, ένα πολυμερικό υλικό θα πρέπει να ικανοποιεί ορισμένες απαιτήσεις. Δε θα πρέπει να αντιδρά με την επιφάνεια του κεραμικού, δε θα πρέπει να μεταβάλλει τα φυσικά και χημικά χαρακτηριστικά του αντικειμένου κατά την εφαρμογή του επάνω σε αυτό, να μπορεί να απομακρυνθεί πλήρως από το αντικείμενο οποιαδήποτε στιγμή χρειαστεί στο μέλλον, χωρίς να καταστραφεί το αντικείμενο (αντιστρέψιμη διαδικασία), να διατηρεί σταθερές τις φυσικές και χημικές του ιδιότητες με την πάροδο του χρόνου και να μην επηρεάζει το αντικείμενο και η κατανομή του στερεωτικού στο αντικείμενο θα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο ομοιόμορφη για να είναι μειωμένες οι πιέσεις στις διεπιφάνειες. Στην περίπτωση της κόλλας, θα πρέπει να λαμβάνονται επιπλέον υπόψη το μέγεθος των θραυσμάτων, το πλάτος τους, το είδος τους και η κατάσταση του κεραμικού. Ένα σύστημα κόλλησης, θα πρέπει να επιτρέπει γενικά το αντικείμενο να αποσυναρμολογηθεί ξανά.

4. Σύγχρονες κόλλες. Τύποι και Χαρακτηριστικά

Οι σύγχρονες κόλλες ταξινομούνται από τον τρόπο που χρησιμοποιούνται ή από το χημικό τους τύπο. Οι πιο ισχυρές κόλλες στερεοποιούνται με μια χημική αντίδραση. Έτσι έχουμε:

α. Αναερόβιες. Βασίζονται πάνω σε ακρυλικές ρητίνες. Παρουσιάζουν σχετικά ταχύτατη σκλήρυνση όταν έρθουν σε επαφή με μέταλλο και ο αέρας αποκλείεται, αλλά λόγω της διεργασίας σκλήρυνσης δεν έχουν την ικανότητα συμπλήρωσης.

β. Κυανοακρυλικό εστέρες ή “super glues”. Οι κόλλες αυτές σκληραίνουν με την υγρασία που κρατείται πάνω στην προς κόλληση επιφάνεια. Συνήθως στερεοποιούνται μέσα σε δευτερόλεπτα αλλά κιτρινίζουν εύκολα με την επίδραση του φωτός και της θερμοκρασίας. Χρησιμοποιούνται συχνά σαν προσωρινές κόλλες για τη συγκράτηση των κομματιών πριν την εφαρμογή μιας μόνιμης εποξειδικής κόλλας.

γ. Ακρυλικοί και Μεθακρυλικοί εστέρες. Οι κόλλες αυτές παρέχονται σε δύο συστατικά (ρητίνη και εκκινητής) και συνήθως αναμιγνύονται πριν την εφαρμογή, αλλά μπορεί να

εφαρμοστούν και ξεχωριστά στις επιφάνειες που πρόκειται να κολληθούν. Είναι διαθέσιμες στην αγορά με μια ευρεία ποικιλία ταχυτήτων σκλήρυνσης, παρουσιάζουν υψηλή αντοχή, χωρίς καμιά απαίτηση για προετοιμασία της επιφάνειας προς κόλληση και αντιστρεψιμότητα. Παρουσιάζουν όμως το μειονέκτημα της σταδιακής εξασθένησης με την επίδραση του νερού.

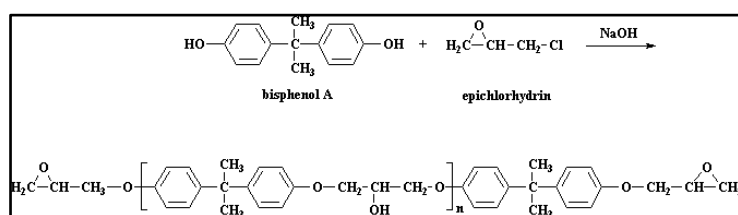
δ. Κόλλες που σκληραίνουν με την υπεριώδη ακτινοβολία. Πρόκειται για ειδικά τροποποιημένες ακρυλικές και εποξειδικές κόλλες, οι οποίες μπορούν να σκληρυνθούν γρήγορα με έκθεση στην υπεριώδη ακτινοβολία.

ε. Πολυουρεθάνες. Έχουν χαμηλό κόστος, διάρκεια και δημιουργούν δυνατούς, ελαστικούς αρμούς ανθεκτικούς στις κρούσεις. Η ιδιότητα αυτή κάνει τις κόλλες αυτές κατάλληλες για την κόλληση ανόμοιων υλικών, γιατί αντισταθμίζουν τη συστολή και διαστολή μεταξύ των επιφανειών.

στ. Εποξειδικές κόλλες. Αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Εξαιτίας της υψηλής αντοχής και ικανότητας στην πλήρωση κενών χρησιμοποιήθηκαν και για τη στερέωση και αποκατάσταση της πέτρας. Οι κόλλες αυτές αποτελούνται από μια εποξειδική ρητίνη και έναν σκληρυντή. Τα πιο επιθυμητά χαρακτηριστικά τους, πέρα από τους εξαιρετικά δυνατούς και ανθεκτικούς δεσμούς που δημιουργούν με τα περισσότερα υλικά, είναι ότι δεν υφίστανται συρρίκνωση κατά τη σκλήρυνση και παρουσιάζουν εξαιρετική πρόσφυση με διάφορα υποστρώματα (ιδιότητα που οφείλεται στις υδροξυλικές ομάδες που υπάρχουν στο μακρομόριο και στην ανάπτυξη δεσμών υδρογόνου και Van der Waals). Μειονεκτήματά τους είναι ότι είναι μη αντιστρεπτές (δεν μπορούν να διαλυθούν αλλά μπορούν να μαλακώσουν με διχλωρομεθάνιο και να απομακρυνθούν μηχανικά), παρουσιάζουν μειωμένη οξειδωτική σταθερότητα με κάποια ευαισθησία στην υγρασία και συχνά χρωματίζονται με τον χρόνο. Ο πιο εκτενώς χρησιμοποιούμενος τύπος εποξειδικής κόλλας στη συντήρηση έργων τέχνης είναι μια μεγάλη αρωματική ένωση, ο «διγλυκίδυλο αιθέρας της δισφαινόλης - Α» (κόλλες περισσότερο γνωστές ως Araldites) και ο «υδρογονωμένος διγλυκίδυλο αιθέρας της δισφαινόλης - Α» (κόλλα γνωστή ως Hxtal Nyl-1).

5. Χημεία των Εποξειδικών Ρητινών

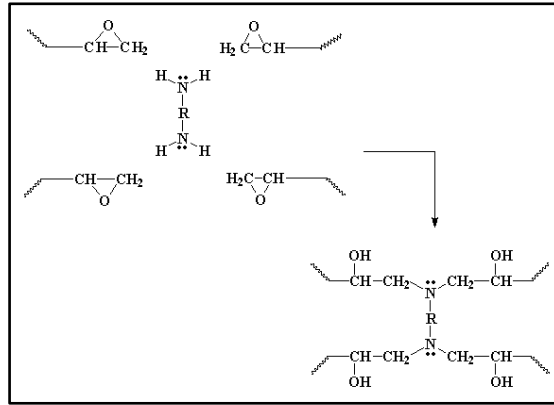
Το συστατικό Α των εποξειδικών ρητινών είναι ο διγλυκίδυλο αιθέρας της δισφαινόλης - Α (DGEBA) και παράγεται από την αντίδραση της δισφαινόλης - Α με την επιχλωρυδρίνη (Σχήμα 1).

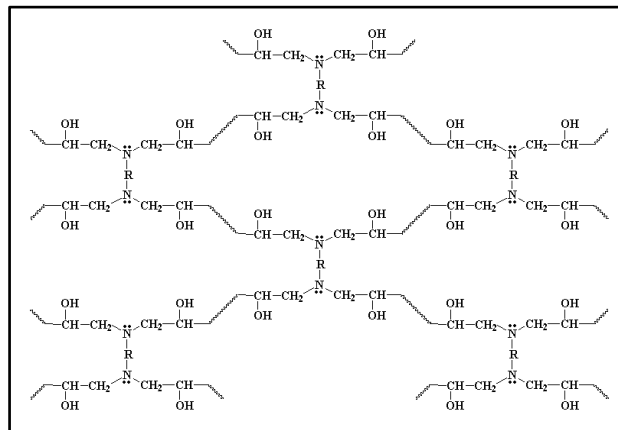
Σχήμα 1.

Στη συνέχεια, τα υδρογόνα μιας αμίνης (συστατικό Β) μπορούν να αντιδράσουν με τις εποξειδικές ομάδες του διγλυκίδυλο αιθέρας της δισφαινόλης - Α (DGEBA) (Σχήμα 2.) και με αυτόν τον τρόπο μπορεί να δημιουργηθεί ένα διασταυρωμένο δίκτυο εποξειδικής ρητίνης (Σχήμα 3.).

Σχήμα 2.

Σχήμα 3.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Almeida, J. R. M., & Monteiro S. N. (1996). The Effect of the Resin/ Hardener Ratio on the Compressive behavior of an epoxy system. *Polymer Testing*, 15, 329-339.
- Charles, S. (1992). *Epoxy Resins in Stone Conservation*. USA: Getty Conservation Institute.
- Clayton, A. M. (1998). *Epoxy Resins Chemistry and Technology*. New York: Marcel Dekker.
- Horie, C. V. (1997). *Materials for Conservation – Organic consolidants, adhesives and coatings*. New York: Architectural Press.
- J. Sage (Ed.). (1994). Display Materials: The good, the bad and the ugly. In *Exhibitions and Conservation, Pre-Prints of the Conference held at the Royal College of Physicians* (pp. 79-87). Edinburg: The Scottish Society for Conservation & Restoration (SSCR).
- Plenderleith, H. J., & Werner, A. E. A. (1979). *The Conservation of antiquities and Works of Art - Treatment, Repair and Restoration*. Oxford: Oxford University Press.

Τα σχολικά βιβλία ιστορίας: συγκροτώντας την εθνική μας ταυτότητα

Ευαγγελία Κανταρτζή

Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης

info@ekedisy.gr

Περίληψη

Στο άρθρο παρουσιάζεται η ιστορία των σχολικών βιβλίων Ιστορίας και το νομοθετικό πλαίσιο. Η πρόβλεψη για τη διδασκαλία του μαθήματος ξεκίνησε επισήμως το 1863 ενώ τα πρώτα επίσημα αναλυτικά προγράμματα εκδίδονται το 1894 στα οποία ορίζεται και η διδακτέα ύλη η οποία ξεκινά από τη μυθολογία. Σύμφωνα με τα αναλυτικά προγράμματα τα οποία διαμορφώθηκαν έγινε η συγγραφή σχολικών βιβλίων Ιστορίας, μερικά από τα οποία, δημιούργησαν έντονες αντιπαραθέσεις και «πολέμους» με αποτέλεσμα την απόσυρσή τους.

Λέξεις-κλειδιά: Ιστορία, Σχολικό Βιβλίο, Αναλυτικό Πρόγραμμα.

1. Αναλυτικό πρόγραμμα και σχολικά βιβλία Ιστορίας: το νομοθετικό πλαίσιο

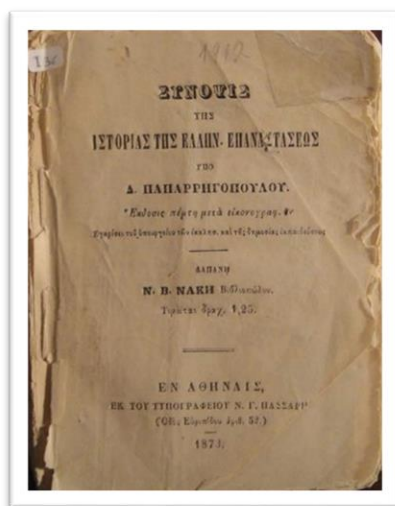
Η ιστορία των σχολικών βιβλίων ιστορίας και η θεσμοθέτηση σχετικού αναλυτικού προγράμματος ακολούθησε σε γενικές γραμμές την ιστορία των υπόλοιπων σχολικών εγχειριδίων.

Με τη θεσμοθέτηση του εκπαιδευτικού συστήματος στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και τη λειτουργία των πρώτων για την εποχή σχολείων δε φαίνεται να δίνεται ιδιαίτερο βάρος στη διδασκαλία της Ιστορίας. Έτσι, στα πρώτα διατάγματα του ελληνικού κράτους η διδασκαλία της Ιστορίας ορίζεται να πραγματοποιείται «*ει δυνατόν*», (Β.Δ. 6 - 2 - 1834: άρθρο 1,2. Διάταγμα για την οργάνωση των Δημοτικών Σχολείων) με αποτέλεσμα στην πράξη η διδασκαλία της Ιστορίας να γίνεται μόνο στα σχολεία που βρίσκονται στις πρωτεύουσες των επαρχιών (Μπούντα, 2006).

Το 1863, με το εγχειρίδιο *Περί Δημοτικής εκπαίδευσης* του Ι. Π. Κοκκώνη, προβλέπεται πλέον η διδασκαλία του μαθήματος από την τρίτη τάξη του Δημοτικού. Βέβαια, στα αναγνωστικά του Δημοτικού ήταν πολύ συνηθισμένο να υπάρχουν κείμενα καθαρά ιστορικά ή με στοιχεία της ιστορίας με περιεχόμενο από τη μυθολογία, την Οδύσσεια, τους περσικούς πολέμους και την ελληνική επανάσταση. Ο Κοκκώνης σύστηνε για ιστορικό εγχειρίδιο στο Δημοτικό τη μετάφραση του Καμερέρου, η οποία χρησιμοποιούνταν στο Ελληνικό Σχολείο από το 1853, με έγκριση μάλιστα του κράτους, αλλά στην πραγματικότητα είναι άγνωστο ποια βιβλία και πώς τα χρησιμοποιούσαν για τη διδασκαλία οι εκπαιδευτικοί. Μάλιστα, σύμφωνα με την Κουλούρη (1988), σε μεγάλο βαθμό κυκλοφορούσαν κλεψίτυπα βιβλία και αντιγραμμένα τμήματα από όποια βιβλία έφταναν στα χέρια των δασκάλων. Το Υπουργείο επιχείρησε, έστω και αποσπασματικά, να αναβαθμίσει τον τρόπο διδασκαλίας και ο Κοκκώνης το 1850 συνιστούσε στους δασκάλους να αρχίζουν τη διδασκαλία της Ιστορίας με ιστορικά διηγήματα και βιογραφίες χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της ερωταπόκρισης: «*Η διδασκαλία της ιστορίας πρέπει ν' αρχίζεται από ιστορικά διηγήματα, συντόμους βιογραφίας των ενδόξων ανδρών, έπειτα διηγήσεις αξιοσημειώτων συμβάντων, φυλαττομένης της χρονολογικής τάξεως. Ταύτα δε πρέπει να λαμβάνονται από την Ελληνική ιστορίαν κυρίως, διδόμενα και ως προγυμνάσματα εις αποστήθισιν, και εις έκθεσιν ιδεών...*» (Κοκκώνης, Ι. (1850). *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής, Περί των βοηθητικών γνώσεων*).

Το 1868 εκδίδεται από τον Γ. Κωνσταντινίδη, *Νέος Οδηγός*, ο οποίος ανατυπώθηκε πολλές φορές μέχρι την αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου από τη συνδιδασκτική. Στη συνέχεια, το 1872, εισάγεται ως αναγνωστικό στα Δημοτικά σχολεία *Η Σύνοψις της ιστορίας της Ελληνικής επανάστασεως* του Δ. Παπαρρηγόπουλου: «*Της προ τριών ετών συστηθείσης υμίν υπό του υπουργείου, ου πρῖστάμεθα, Συνόψεως της ιστορίας της Ελληνικής επανάστασεως, συνταχθείσης μεν υπό του κ. Δ. Παπαρρηγοπούλου, εκδοθείσης ήδη το τρίτον υπό του κ. Ν. Νάκη, μετά προσθήκης και πέντε εικόνων εκ των διακριθέντων εν τω Ελληνικῷ αγῶνι ανδρῶν, συνιστώμεν και αύτις υμίν ως αναγνωστικόν βιβλίον, εισακτέον μετά τοσοῦτω πλείονος προθυμίας εις το περ' υμῶν διευθυνόμενον σχολεῖον, ὅσω η ιστορία εκάστου ἔθνους, αποτελούσα σήμερον μίαν των απαραίτητων αναγκαίων γνώσεων παντός πολίτου, ἔχει διά τους Ἕλληνας ἰδίως και ἄλλην εθνικὴν ἀξίαν, ως αποδεικνύουσα ὅτι αι πράξεις, δι' ὧν η πατρίς αυτῶν ανεγεννήθη εν τη ελευθερία, κατ' ουδέν υπολείπονται των ἄθλων, δι' ὧν οι ἀθάνατοι αυτῶν πρόγονοι ἐδόξασαν την παλαιάν Ελλάδα· αἴσθημα ευγενές, το οποίον εἶναι υμέτερον ἔργον να αναπτύξητε εν ταις απαλαῖς καρδίαις των παιδίων...*» [Εν Αθήναις τη 10η Μαΐου 1872, Ο υπουργός Ν. Νοταράς (Κουλούρη, 1988: λήμμα 54, σελ. 227)].

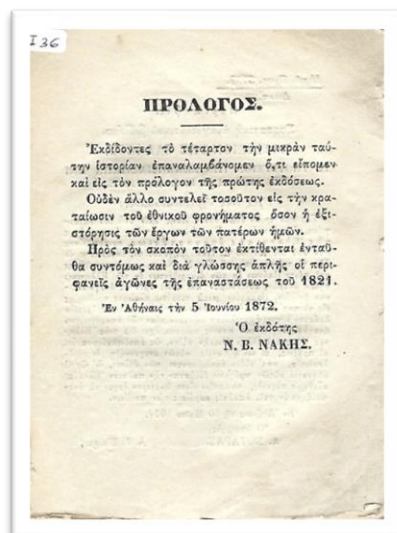
Εικόνα 1.

Η πρώτη επίσημη προσπάθεια για λεπτομερή καθορισμό της ύλης κάθε μαθήματος και για σύνταξη ενός στοιχειώδους ωρολογίου προγράμματος γίνεται με το «*Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία*» του Γενικού Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Δ. Γ. Πετρίδη το 1881, που αποτελεί και την πρώτη προσπάθεια για τη δημιουργία Αναλυτικού Προγράμματος⁵. «*Ο διδάσκαλος οφείλει να διδάσκη διηγούμενος εν γλώσση ορθή, σαφεί, αφελεί και τη παιδική των παιδων αντιλήψει ηρμοσμένη, και αείποτε της μορφώσεως του παιδός στοχαζόμενος τα κυριότερα των κατά τους παρελθόντας χρόνους συμβάντων, και μάλιστα των του εθνικού ημών βίου*» (Κουλούρη, 1988: 259). Μάλιστα, τα μαθήματα του Δημοτικού σχολείου κατανέμονται ως εξής: 12 ώρες για Ελληνικά (πραγματογνωσία, ανάγνωση, γραφή, γραμματική), Αριθμητική και στοιχεία Γεωμετρίας 5 ώρες, Ιερά μαθήματα 3 ώρες, Γεωγραφία 3 ώρες, Ιστορία 2-3 ώρες, Φωνητική μουσική 2 ώρες, γυμναστική 2 ώρες (Λέφας, 1942: 90-114).

⁵ Στις οδηγίες αυτές περιλαμβάνεται ο σκοπός του Δημοτικού σχολείου, τα καθήκοντα των δασκάλων, η διδακτέα ύλη του μαθήματος σε γενικές γραμμές και η μέθοδος διδασκαλίας (Μήτσης, 1999: 27).

Στο πρόγραμμα αυτό το μάθημα της Ιστορίας περιλαμβάνεται για πρώτη φορά ως αυτόνομο μάθημα με κύριο σκοπό τη δημιουργία εθνικού φρονήματος «η έμπνευσις φρονήματος εθνικού και φιλοτιμίας, όπως καταστή μέλος άξιον μεγαλουργήσαντος έθνους... Προς τούτο ανάγκη τα μεν ιστορικά συμβάντα να διδάσκωνται εν ζωηρότητι και εναργεία, οι δε χαρακτήρες των δρώντων προσώπων να εξαίρωνται, και τα μεγάλα έργα αυτών να εικονίζωνται διά ζωηρών χρωμάτων...».

Εικόνα 2.

Το μάθημα οφείλει να εξαίρει τα ένδοξα ιστορικά γεγονότα και τα ειρηνικά έργα και να προάγει την αντίληψη ότι όποιος είναι εργατικός και άξιος πατριώτης πετυχαίνει στη ζωή του, ανεξάρτητα από την κοινωνική του προέλευση. Διδακτέα γεγονότα είναι όσα προάγουν το εθνικό φρόνημα και τη μόρφωση των μαθητών.

Η ιστορία δεν περιλαμβάνει μόνο στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα, αλλά «ο οίκος, η κοινωνία, η πολιτεία, η τέχνη, η επιστήμη, το εμπόριο, η βιομηχανία και οι προς ανάπτυξιν και προαγωγήν τούτων αγώνες της ανθρωπότητας» περιέχονται στην ιστορία. Από κάθε ιστορική γνώση «δέον να συνάγηται ηθικόν πόρισμα» ότι η ευτυχία ή η δυστυχία ατόμων, κοινωνιών και εθνών εξαρτάται από την τήρηση ή μη των «ηθικών νόμων» και των επιταγών της «θείας Προνοίας» (Πετρίδης, 1881).

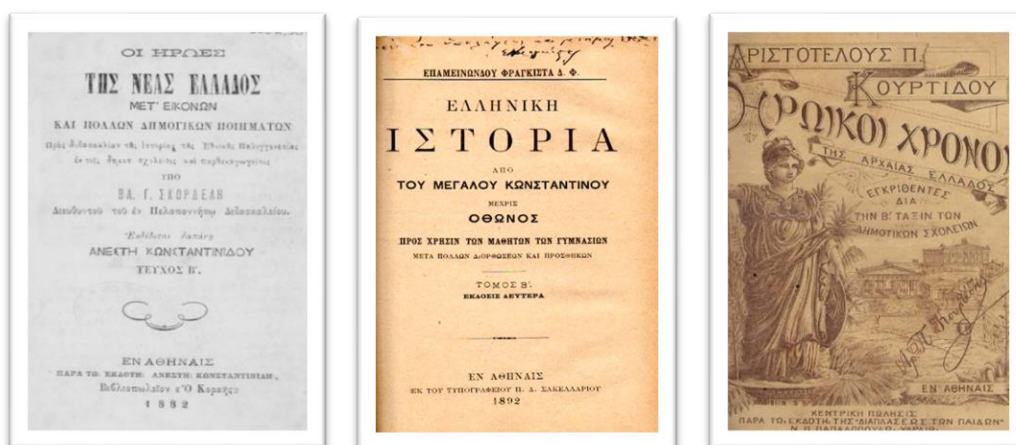
Το πρόγραμμα του 1881 σηματοδοτεί τον «εξελληνισμό» της σχολικής Ιστορίας και την επίσημη καθιέρωση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής Ιστορίας (ελληνική αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερη Ελλάδα), όπως διατυπώθηκε από τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο από τη δεκαετία του 1850 με την πρώτη έκδοση της *Ιστορίας* του (Μπούντα, 2006).

Ο Πετρίδης το 1881 προέτρεπε η διδασκαλία της Ιστορίας να γίνεται χωρίς τη χρήση εγχειριδίων, ωστόσο, δε φαίνεται να προέκυψε ιδιαίτερο όφελος από αυτήν τη σύσταση, αν κρίνουμε από την εκτίμηση του Παπαμάρκου το 1885 πως λόγω ανικανότητας των δασκάλων ο τρόπος διδασκαλίας της Ιστορίας «ουδαμώς συντελεί εις την γνώσιν των πατρίων και ουδένα επομένως ζήλον προς τα πάτρια η διδασκαλία αυτής εγγενά...» (Κουλούρη, 1988: 300).

Ουσιαστικά, μέχρι το 1880 επικρατεί μια κατάσταση στασιμότητας στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα στον τομέα των σχολικών βιβλίων. Μια νέα κίνηση δημιουργείται από τον «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» ο οποίος αρχίζει να αναπτύσσει μια

ευρεία δράση που αφορά την ίδρυση σχολείων, την έκδοση βιβλίων, την εισαγωγή σύγχρονων παιδαγωγικών μεθόδων και τη σύνταξη σχολικού προγράμματος. Μάλιστα, καθώς θεωρεί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο ξεπερασμένη, στέλνει στη Γερμανία τρεις υποτρόφους εκπαιδευτικούς, τον Σπύρο Μωραΐτη, τον Χαρίσιο Παπαμάρκο και τον Παναγιώτη Οικονόμου για να μελετήσουν τα νέα παιδαγωγικά και διδακτικά συστήματα. Με την επιστροφή των τριών παιδαγωγών αρχίζει η διάδοση του ερβαρτιανού συστήματος και η αντίδραση εναντίον της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και της διάσπασης της ύλης των αναγνωστικών σε αυτοτελή τεμάχια. Το ερβαρτιανό σύστημα ζητούσε ενότητα και συγκέντρωση του περιεχομένου γύρω από τα φρονηματιστικά μαθήματα και ο Ροβινσών Κρούσος του Ντεφόε θεωρήθηκε από τους ερβαρτιανούς σαν πρότυπο βιβλίο. Έτσι, αρχίζουν να αυξάνονται οι πιέσεις για την αντικατάσταση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και εισάγονται, με την επιρροή και του ελληνικού ρομαντισμού και της έξαρσης του μεγαλοϊδεατισμού, νέα εκπαιδευτικά πρότυπα με στόχο την «*ηθική διαπαιδαγώγηση*» του ανθρώπου στη βάση της κλασικής αρχαιότητας και της ορθόδοξης πίστης (Κόντωνα, 1997: 123).

Εικόνες 3, 4 & 5.

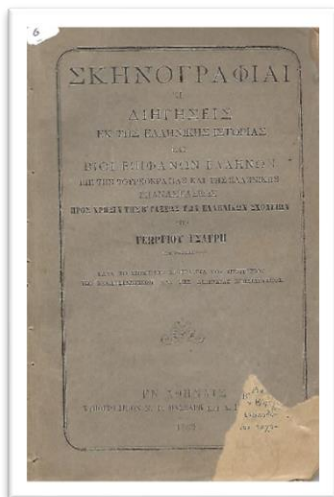
Στις προκηρύξεις για τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων της περιόδου αυτής είναι χαρακτηριστικό ότι για τη Β΄ τάξη ως περιεχόμενο ορίζεται να περιέχει διηγήματα από την αρχαία Ελλάδα, μυθολογία με σύντομη περιγραφή τόπων και φυσικών φαινομένων, για τη Γ΄ τάξη το περιεχόμενο να αντλείται από την Οδύσσεια και για τη Δ΄ τάξη από τον Ηρόδοτο. Ανάμεσα στα βιβλία που εγκρίνονται, εγκρίνεται ως αναγνωστικό για τη Β΄ τάξη και ένα βιβλίο καθαρά ιστορικό, οι *Ηρωικοί χρόνοι της Αρχαίας Ελλάδας*, του Αριστοτέλη Κουρτίδη.

Σε όλο τον 19ο αιώνα η ιστορική γνώση μεταδίδεται μέσω των αναγνωστικών. Μάλιστα, βιβλία ιστορίας χρησιμοποιούνται ως αναγνωστικά όπως η *Σύνοψις της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Δ. Παπαρρηγόπουλου, τα *Ιστορικά αποσπάσματα της αρχαίας Ελλάδος* της Αγάπης Λαμπίση και το *Ήρωες της Νέας Ελλάδος* του Βλάσιου Σκορδέλη. Αυτό οφειλόταν κυρίως στο ότι δεν προβλεπόταν η σύνταξη ιστορικών εγχειριδίων για τα Δημοτικά σχολεία (Κουλούρη, 1988: 53). Από το 1884 αρχίζει να διδάσκεται στα Ελληνικά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους με κάθε περίοδο της ελληνικής ιστορίας να αντιστοιχεί σε μία τάξη Γυμνασίου και το βιβλίο του Επαμεινώνδα Φραγκίστα (1886) με τίτλο *Ελληνική Ιστορία*.

Στη νέα προκήρυξη για συγγραφή σχολικών βιβλίων το 1882 σύμφωνα με τον νόμο ΑΜΒ΄ «περί Τελέσεως Διαγωνισμού προς Σύνταξιν Διδακτικών Βιβλίων της Μέσης και

Κατωτέρας εκπαίδευσης» ως περιεχόμενο των αναγνωστικών της Γ΄ και Δ΄ τάξης οριζόταν ύλη ιστορική και μάλιστα από τη νεότερη ελληνική ιστορία (τουρκοκρατία και επανάσταση). Στο αναγνωστικό του 1889 *Διηγήσεις Αγωνιστού ή Σκηνογραφίαι εκ της Ελληνικής Επανάστασης* που έγραψε για την Δ΄ τάξη Δημοτικού ένας από τους πρωτοπόρους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής, ο Γεώργιος Δροσίνης, η υπόθεση του Αγώνα αποτελεί τον πυρήνα μιας ενιαίας πρωτοπρόσωπης αφήγησης συγκεκριμένου αγωνιστή, με κύριο στόχο να φορτίσει το φρόνημα και τη σκέψη των μικρών μαθητών.

Εικόνα 6.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα από το 1886 έως το 1893 χρησιμοποιήθηκε στα Δημοτικά και Ελληνικά σχολεία ο νέος τύπος ιστορικού βιβλίου, οι σκηνογραφίες, που περιείχαν «σκηνές» της ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα και την ελληνική επανάσταση. Τα ιστορικά κομμάτια παρουσιάζονταν σαν παραμύθι κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, κάνοντας την ιστορική γνώση ευχάριστη. Σκοπός δεν ήταν τόσο η μετάδοση γνώσεων όσο η κάλυψη συναισθηματικών στόχων. Στο Δημοτικό σχολείο είχαν ενσωματωθεί στο αναγνωσματάριο της Δ΄ τάξης.

Με τον διαγωνισμό του 1893 καταργούνται οι σκηνογραφίες τόσο από την πρωτοβάθμια όσο και από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ορίζεται ως ύλη της Ιστορίας, παράλληλα με τη αφήγηση της αρχαίας και νέας ελληνικής ιστορίας, ο βίος επιφανών αρχαίων Ελλήνων και προσώπων της τουρκοκρατίας και της επανάστασης του 1821 (Κουλούρη, 1988: 56-58). Προκειμένου να γίνει πιο ελκυστική και αποτελεσματική η διδασκαλία, αρχίζουν να χρησιμοποιούνται και απεικονίσεις προσώπων ή μνημείων –όπως ο Όθων με φουστάνελα εν μέσω αρχαίων ερειπίων παραλαμβάνει ένα βιβλίο από τη φτωχή Ελλάδα, πίσω από την οποία στέκεται ένας ιερέας– με στόχο τη δημιουργία συμβολισμών.

Τα πρώτα επίσημα ωρολόγια προγράμματα που δημοσιεύονται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* το 1894 συντάσσονται από τον Χ. Παπαμάρκο. Η ύλη των μαθημάτων είναι αναλυτικά γραμμένη για κάθε μάθημα, χωρίς όμως να αναφέρεται ο σκοπός διδασκαλίας κάθε μαθήματος. Το πρόγραμμα είχε διαφοροποίηση ανάλογα με τον οργανικό τύπο του σχολείου και το φύλο των μαθητών. Η Ιστορία εντάσσεται στα «πραγματικά» μαθήματα και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα της Ιστορίας ορίζεται διδακτέα ύλη η οποία ξεκινά από τη μυθολογία έως την πρόσφατη ιστορία με αναφορά στα ένδοξα πρόσωπα.

Λίγο αργότερα, με το Β.Δ. της 11-9-1897, είχαμε το πρώτο πλήρες πρόγραμμα για τα Ελληνικά σχολεία. Στον διδασκαλικό οδηγό του Βλάση Σκορδέλη αναφέρεται ότι η Ιστορία

«είναι σχολείον θρησκευτικής μορφώσεως». Έτσι, στο Ελληνικό σχολείο είχαμε εξαρχής ωρολόγιο πρόγραμμα –με προβλεπόμενη διδασκαλία της Ιστορίας επί τρίωρο/ εβδομάδα στη Β΄ και Γ΄ τάξη (Δημαράς, 2017: Α 66)– ενώ ως σκοπός του οριζόταν η προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο και η προσπάθεια να «εντυπώση εις την μνήμην τα κυριότερα συμβάντα, ονόματα και χρονολογίας και να μορφώση την εις ελευθέραν έκθεσιν ιδεών έξιν των μαθητών» (Β.Δ.: 31 - 12 - 36).

Με τον Νόμο ΓΣΑ του 1907 το Υπουργείο επιχειρεί την έγκριση και χρήση του ενός και μόνου βιβλίου ανά μάθημα, ενώ σταδιακά, ιδιαίτερα μετά το Αναλυτικό Πρόγραμμα της 1^{ης}/9/1913, το Υπουργείο όριζε και τους επιμέρους τίτλους κάθε ενότητας. Αναφορά στο μάθημα της Ιστορίας βρίσκουμε στο πρόγραμμα του 1913 για τα «πλήρη δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων». Η ύλη περιλαμβάνει μυθολογία και ελληνική αρχαιότητα, ρωμαϊκή και βυζαντινή περίοδο, τουρκοκρατία, επανάσταση και σύγχρονη Ελλάδα, μέχρι τον Βασιλιά Γεώργιο τον Α΄. Περιλαμβάνει επίσης στοιχεία της ευρωπαϊκής Ιστορίας, κυρίως των χωρών που συνδέθηκαν με την ελληνική ιστορία. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913 περιλαμβάνει τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και ισχύει περίπου έως τη δικτατορία του 1967. Το ότι δεν περιέχει καινοτομίες ερμηνεύει και την αποδοχή του (Μπούντα, 2006).

Από τις εκθέσεις των κριτών που δημοσιεύονταν στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* κατανοούμε ότι η ομοιομορφία των σχολικών βιβλίων Ιστορίας, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, οφειλόταν στον αυστηρό καθορισμό του περιεχομένου τους από το Υπουργείο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων από το 1937 (επί Μεταξά, με τον Νόμο 952). Ως αποτέλεσμα, επιτάχθηκε η ομοιομορφία στο περιεχόμενο των βιβλίων, καθώς ορίζονταν συγκεκριμένοι άξονες ανάπτυξης κάθε ενότητας. Με αυτόν τον τρόπο, εγκεκριμένα και μη εγχειρίδια, όλα γράφονταν βάσει των κατευθύνσεων του Υπουργείου, εφόσον στόχος των συγγραφέων ήταν η έγκριση των βιβλίων τους ως σχολικών⁶.

Το επόμενο Αναλυτικό Πρόγραμμα της Ιστορίας καταρτίζεται στο τέλος της δεκαετίας του 1950 με την ύλη να αρχίζει από τη μυθολογία και να τελειώνει με τη μεταπολεμική και την πρώτη μετεμφυλιακή εποχή. Ο στόχος παραμένει ο ίδιος, αυτός του εθνικού φρονητισμού. Στο πρόγραμμα αυτό, η Ιστορία συγκαταλέγεται στα «πατριδογνωστικά μαθήματα» μαζί με την Πατριδογνωσία, την Αγωγή του Πολίτη και τη Γεωγραφία και σκοπός του μαθήματος δηλώνεται ότι είναι ο μαθητής να: «αποκτήση γνησίαν ιστορικήν συνείδησιν», η οποία ταυτίζεται στο πρόγραμμα με το μετεμφυλιακό κλίμα της εποχής, αποκλειστικά με τον πατριωτισμό και τη δόξα των προγόνων. Η μόνη αναφορά στη μεθοδολογία της Ιστορίας περιορίζεται στην προτροπή ότι «επιβάλλεται η συσχετίσις γεγονότων, η σύγκρισις και η αναζήτησις ιστορικών αληθειών».

Το 1964 επιχειρείται αναθεώρηση του Αναλυτικού Προγράμματος και στους σκοπούς προστίθεται και η «εξοικείωση του μαθητή με την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και ελευθερία» (Παπανούτσος, 1949: 20-28).

Η στρατιωτική δικτατορία αλλάζει το Αναλυτικό Πρόγραμμα το 1969 και ορίζεται ως γενικός σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας το να κατανοήσουν οι μαθητές τον ιστορικό βίο του ελληνικού έθνους, να αντλήσουν διδάγματα από την ελληνική ιστορία, να καλλιεργήσουν

⁶Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο Οργανισμός εκδίδει όσα βιβλία είναι «διδασκτικά», δηλαδή τα αναγνωστικά βιβλία Δημοτικού και Γυμνασίου. Τα υπόλοιπα τα χαρακτηρίζει «βοηθητικά», συγγράφονται ύστερα από σχετική προκήρυξη του Υπουργείου και μετά την κρίση, εκδίδονται από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους. Το αποτέλεσμα είναι να κυκλοφορεί πλήθος «βοηθητικών» βιβλίων όχι μόνο εγκεκριμένων αλλά και χωρίς καμία έγκριση. Έτσι, παρουσιάζεται μια αντιφατική εικόνα: από τη μια αυστηρός έλεγχος του κράτους και από την άλλη ανεξέλεγκτη παραγωγή βιβλίων (Κανταρτζή, 2012: 239-256).

το συναίσθημα της φιλοπατρίας και να προετοιμαστούν ψυχικά και πνευματικά για να γίνουν χρήσιμα μέλη της πολιτικής και εθνικής κοινότητας των Ελλήνων (Μπούντα, 2006).

Στη μεταπολίτευση συντάσσεται νέο Πρόγραμμα και η έμφαση δίνεται στην ευρωπαϊκή διάσταση, χωρίς όμως να αλλάζει ο βασικός στόχος της εθνικής διαπαιδαγώγησης. Το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1977 ορίζει ως σκοπό του μαθήματος της Ιστορίας την κατανόηση των πολιτικών και πολιτιστικών στοιχείων που συνθέτουν το ιστορικό παρελθόν και παρόν του έθνους, την ανάπτυξη του αισθήματος της φιλοπατρίας και την προετοιμασία για ενσυνείδητη και ελεύθερη συμμετοχή στη ζωή του λαού και της ευρύτερης κοινότητας των λαών. Η ιστορία διδάσκεται από τη Γ' τάξη του Δημοτικού και η ύλη ξεκινά από τη μυθολογία και τελειώνει στη «δοκιμασία του έθνους κατά την περίοδο 1944-49 και τη σημασία της εθνικής ενότητας για την πρόοδο και την ασφάλεια της Πατρίδας».

Η νέα πολιτική ηγεσία συντάσσει τα Αναλυτικά Προγράμματα του 1985 χωρίς μεγάλες μεταβολές από αυτά του 1977 παρά μόνο προσθέσεις για τη σημασία της δημοκρατίας και της ειρήνης καθώς και την αποφυγή της μισαλλοδοξίας. Η ύλη ξεκινά από τη μυθολογία και φθάνει έως τη δεκαετία του 1980. Το 2003 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο συντάσσει το Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών για κάθε γνωστικό αντικείμενο με την εισαγωγή της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης. Σύμφωνα με το νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα (ΔΕΠΠΣ):

«Γενικός σκοπός διδασκαλίας της ιστορίας είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης. Η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης αφορά την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων μέσα από την εξέταση αιτιών και αποτελεσμάτων, ενώ η καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης αφορά την κατανόηση της συμπεριφοράς των ανθρώπων σε συγκεκριμένες καταστάσεις και τη διαμόρφωση αξιών και στάσεων που οδηγούν στην εκδήλωση υπεύθυνης συμπεριφοράς στο παρόν και μέλλον. Έτσι με τη διδασκαλία της ιστορίας ο μαθητής μπορεί να αποκτήσει όχι μόνο την επίγνωση ότι ο ιστορικός κόσμος αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος, αλλά και την αντίληψη ότι ο σύγχρονος ιστορικός συνδέεται άμεσα με τη ζωή του. Ο σκοπός της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης συνδέεται έτσι με το γενικότερο σκοπό της εκπαίδευσης που αναφέρεται στην προετοιμασία υπεύθυνων πολιτών».

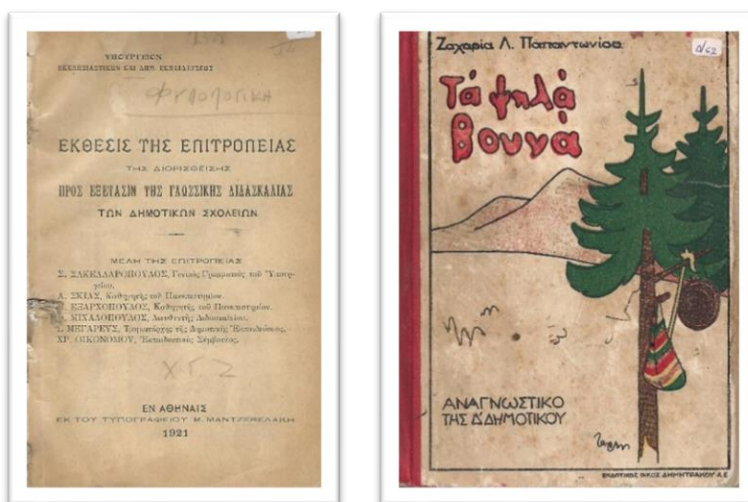
Τον Μάρτιο του 2017, δεκαμελής επιτροπή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ) κατέθεσε πόρισμα για την αναθεώρηση του Προγράμματος Σπουδών του μαθήματος της Ιστορίας. Σύμφωνα με την ανακοίνωση του ΙΕΠ, το νέο πρόγραμμα σπουδών της Ιστορίας εκφράζει μια νέα φιλοσοφία που στόχο έχει την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την αντιμετώπιση της αποστήθισης και τη διαμόρφωση πολιτών με δημοκρατική συνείδηση. Οι αλλαγές που προτείνονται στοχεύουν στη βελτίωση του τρόπου διδασκαλίας και του περιεχομένου, ώστε ταυτόχρονα και οι μαθητές να ενδιαφερθούν για το μάθημα, αλλά και το μάθημα να γίνει ενδιαφέρον για τους μαθητές. Για την ΣΤ' Δημοτικού προτείνεται ο περιορισμός των στρατιωτικών γεγονότων της Επανάστασης του 1821 με προβολή κυρίων κοινωνικών ιστορικών γεγονότων (Βόγλης κ. ά., 2017; Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019).

2. Οι «πόλεμοι» για το σχολικό βιβλίο

Τα σχολικά βιβλία έχουν προκαλέσει στη διάρκεια της Ιστορίας της Εκπαίδευσης μεγάλες αντιπαραθέσεις. Σύμφωνα με τους Μπουζάκη και Κανταρτζή, ιδιαίτερα συγκρουσιακά ήταν τα περιεχόμενα των βιβλίων ιδεολογικοπολιτικού περιεχομένου και κυρίως των βιβλίων Ιστορίας και Θρησκευτικών, με αποτέλεσμα να ξεσπούν «πόλεμοι», ιδιαίτερα για τα περιεχόμενα των βιβλίων Ιστορίας που αμφισβητούσαν την κυρίαρχη αντίληψη για την

εθνική ιστορία και τον εθνοποιητικό ρόλο της στη λογική της «Παπαρρηγοπούλειας» προσέγγισης. Ο πόλεμος αυτός είχε ως αποτέλεσμα συχνά και την απόσυρση βιβλίων Ιστορίας (Αθανασιάδης, 2015; Μπουζάκης & Κανταρτζή, 2019).

Εικόνα 7 & 8.

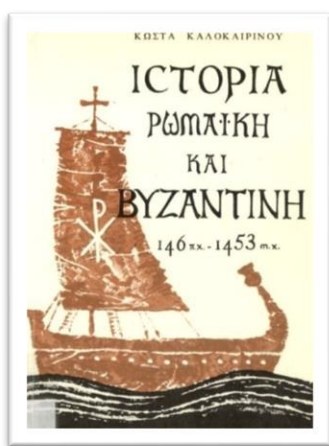
Ως πρώτο μεγάλο «πόλεμο» στην ιστορία των σχολικών βιβλίων μπορούμε να θεωρήσουμε αυτόν που προέκυψε με αφορμή τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920 που είχε ως αποτέλεσμα το «να καώσι» της Επιτροπείας του 1921. «*Να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και να καώσι τα υπάρχοντα αναγνωστικά βιβλία ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως*» πρότεινε τον Φεβρουάριο του 1921 στον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως, Θεόδωρο Ζαΐμη, η Επιτροπεία, δηλαδή η επιτροπή των διανοουμένων που συγκροτήθηκε για να αξιολογήσει τα 13 αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917 – τα πρώτα αναγνωστικά που γράφτηκαν στη νεοελληνική γλώσσα⁷. Ωστόσο από τα 13 βιβλία τα βέλη των πολέμων της μεταρρύθμισης προσείλκυσε κυρίως το Αναγνωστικό της Γ' Δημοτικού, *Τα ψηλά βουνά*, γραμμένο από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου. «Το διακύβευμα των επιθέσεων δεν ήταν μόνο η δημοτική γλώσσα που χρησιμοποιούσαν, αλλά η ιδεολογία από την οποία εμφορούνταν, πρωτίστως η εθνική και, δευτερευόντως, η κοινωνική. Το βιβλίο κατηγορήθηκε για τάσεις αθεΐας και αντιπατριωτισμού. Για παράδειγμα, επικρίθηκε ότι ο ρόλος που επιφυλάσσει το Αναγνωστικό στην πατρίδα είναι περιθωριακός. Καμία αναφορά στους προγόνους ή στις ηρωικές σελίδες της Ιστορίας», σύμφωνα με τον Χάρη Αθανασιάδη (2015).

Οι μεγαλύτεροι «πόλεμοι» όμως δημιουργήθηκαν με τα σχολικά βιβλία Ιστορίας, όπως αυτά των Καλοκαιρινού, Σταυριανού, Κόκκινου, Ρεπούση, «πόλεμοι» που οδήγησαν τελικά στην απόσυρση των σχετικών βιβλίων.

⁷Την Επιτροπή αποτελούν οι: Σ. Σακελλαρόπουλος, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου, Α. Σκίας, καθηγητής του Πανεπιστημίου, Ν. Εξαρχόπουλος, καθηγητής του Πανεπιστημίου, Θ. Μιχαλόπουλος, Διευθυντής Διδασκαλείου, Ι. Μεγαρεύς, Τμηματάρχης της Δημοτικής Εκπαιδύσεως και Χ. Οικονόμου, Εκπαιδευτικός Σύμβουλος. Η Επιτροπή αναπτύσσει το πόρισμά της σε 158 σελίδες, πόρισμα καταδικαστικό για τα αναγνωστικά βιβλία της Μεταρρύθμισης 1917-1920 και καταλήγει με οκτώ προτάσεις προς το Υπουργείο Παιδείας. Από τις οκτώ προτάσεις η πιο σημαντική είναι η δεύτερη που ζητούσε την άμεση απομάκρυνση και κάψιμο των βιβλίων (Κανταρτζή, 2019: 56).

Το βιβλίο της Β΄ Γυμνασίου, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. - 1453 μ. Χ.* του Κώστα Καλοκαιρινού, τότε φιλόλογου στο Κολλέγιο Αθηνών, είναι προϊόν της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου, του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας Ευάγγελου Παπανούτσου και του επικεφαλής του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Ιωάννη Κακριδή. Κυκλοφόρησε το 1965 μαζί με άλλα οκτώ βιβλία Γυμνασίου. Η αντιπαράθεση ήταν σφοδρή συνολικά κατά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Παπανδρέου – Παπανούτσου, κυρίως λόγω της στήριξής της στη δημοτική γλώσσα. Ενώ όμως και τα εννέα βιβλία ήταν γραμμένα στη δημοτική γλώσσα, μόνο το εγχειρίδιο *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική* της Β΄ Γυμνασίου αποσύρθηκε. Ειδικά, για αυτό το βιβλίο, το διακύβευμα αφορούσε κυρίως τη «μαρξιστική αντίληψη» και τη νοηματοδότηση περί του έθνους που θεωρήθηκε ότι μετέφερε, εφόσον απάλειφε, ήδη από τον τίτλο του, το Βυζάντιο ως τμήμα της εθνικής Ιστορίας. «Η βυζαντινή Ιστορία είναι ουχί συνέχεια της ρωμαϊκής, αλλά αυτή ταύτη η συνέχεια της ελληνικής Ιστορίας κατά τους Μέσους Χρόνους», θα δηλώσει τότε η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών στην εντονότατα επικριτική έκθεσή της για το βιβλίο (Αθανασιάδης 2005: 153). Το βιβλίο αποσύρθηκε από τον τότε Υπουργό Παιδείας στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, Στέλιο Αλλαμανή, «λόγω των γενικότερων συζητήσεων και εντυπώσεων που προκάλεσε στην κοινή γνώμη».

Εικόνα 9.

Το 1985 εισάγεται στα σχολεία η «Ιστορία του Ανθρωπίνου Γένους» για την Α΄ Λυκείου του Λευτέρη Σταυριανού το οποίο προκάλεσε πολλές αντιδράσεις, καθώς υιοθετούσε τη δαρβινική θεωρία για τον άνθρωπο. Ο Σταυριανός έθεσε ως δομή της ιστορικής του αφήγησης όχι το έθνος αλλά τον πολιτισμό του ανθρώπου και τις τρεις μεγάλες τεχνολογικές επαναστάσεις. Διαπραγματεύτηκε δύσκολα θέματα, όπως η αποικιοκρατία και οι ανισότητες που δημιούργησε και για πρώτη φορά επιχειρήθηκε κριτική κατανόηση από τους μαθητές στους οποίους απευθυνόταν. Το βιβλίο αυτό δεν αποσύρθηκε, αλλά αντικαταστάθηκε αθόρυβα το 1990 επί κυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας.

Εικόνα 10.

Ένας ιδιαίτερα ενδιαφέρων πόλεμος ξεσηκώθηκε με το βιβλίο της Γ΄ Λυκείου *Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου* της ομάδας του Γιώργου Κόκκινου. Το βιβλίο δεν πρόλαβε καν να εισαχθεί στα σχολεία το 2002, καθώς λογοκρίθηκε από τον τότε υπουργό Παιδείας Πέτρο Ευθυμίου, έπειτα από διαμαρτυρία του Κύπριου ομόλογού του Ουράνιου Ιωαννίδη. Στις 27 Απριλίου 2002 ο Κύπριος υπουργός Παιδείας Ουράνιος Ιωαννίδης θα διαμηνύσει στον Έλληνα ομόλογό του Πέτρο Ευθυμίου την έντονη δυσαρέσκειά του για τον τρόπο με τον οποίο το νέο εγχειρίδιο της Ιστορίας της Γ΄ Λυκείου περιέγραφε και αποτιμούσε τον ένοπλο αγώνα της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ) για την αποτίναξη του αγγλικού ζυγού και για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Το εγχειρίδιο είχε γραφεί από 12 νέους ιστορικούς με επικεφαλής τον Γιώργο Κόκκينو, τότε επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Την αντιπαράθεση δημιούργησε κυρίως η πρόταση: «*Την εποχή που ο Τρίτος Κόσμος συγκλονιζόταν από ριζοσπαστικά αντιαποικιακά κινήματα, που έδιναν προτεραιότητα όχι μόνον στην εθνική απελευθέρωση αλλά και στην κοινωνική πρόοδο, στην Κύπρο η ΕΟΚΑ του στρατηγού Γρίβα πρόβαλλε έναν κοινωνικά υπερσυντηρητικό εθνικισμό*». «Η δημόσια διαμάχη κινήθηκε περιστράφηκε κυρίως γύρω από την ΕΟΚΑ: τον ιδεολογικό της προσανατολισμό, τον χαρακτήρα του αγώνα της, τις επιπτώσεις του αγώνα στην πορεία του κυπριακού ζητήματος και την εγκυρότητα της ιστορικής ανασύνθεσης των σχετικών γεγονότων, και την πρόβλεψη απόδοσή τους στο επίπεδο της σχολικής Ιστορίας», σύμφωνα με τον Αθανασιάδη. Η διαμάχη θα τελειώσει με την ανακοίνωση της απόφασης να μη διανεμηθεί το βιβλίο στους μαθητές (Αθανασιάδης, 2005: 99-105).

Το πιο πρόσφατο παράδειγμα –και ας ελπίσουμε το τελευταίο– είναι το βιβλίο της ΣΤ΄ Δημοτικού *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια* της ομάδας της Μαρίας Ρεπούση (2006-2008), κυβέρνησης Σημίτη που πάντως υποστηρίχτηκε από την τότε υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Κώστα Καραμανλή, Μαριέττα Γιαννάκου. Η διαμάχη για το βιβλίο της Μαρίας Ρεπούση και των συνεργατών της κράτησε περίπου 29 μήνες, από τον Ιανουάριο του 2006 έως τον Μάιο του 2008 με έντονη κινητικότητα ως προς τις δημοσιεύσεις. Το βιβλίο επικρίθηκε για πολλά σημεία του, αλλά αυτό που συζητήθηκε περισσότερο ήταν ότι παρουσίασε ως «συνωσιτισμό» την προσπάθεια των Ελλήνων της Σμύρνης να μπουκώσουν κατά τον διωγμό τους από τους Τούρκους στο λιμάνι της Σμύρνης, το 1922, όταν η πόλη καιγόταν. Χαρακτηριστική ήταν η επικριτική στάση ακόμα και της Ακαδημίας Αθηνών κατά του βιβλίου μέσω του σχετικού πορίσματός της επειδή, θεωρεί πως «δε συμβάλλει στην ενίσχυση της εθνικής μνήμης και της ελληνικής αυτογνωσίας». Το βιβλίο αποσύρθηκε άκομψα επί Υπουργού Παιδείας Ευριπίδη Στυλιανίδη και σήμανε το πολιτικό τέλος της

Υπουργού Παιδείας Μαριέττας Γιαννάκου, η οποία κατά το διάστημα της θητείας της το είχε στηρίξει.

Εικόνα 11.

Την περίοδο αυτή έχουν κυκλοφορήσει τα νέα αναλυτικά προγράμματα για όλα τα γνωστικά αντικείμενα και ανάμεσα σε αυτά και της ιστορίας και έχει δημοσιευτεί προκήρυξη για τη συγγραφή νέων σχολικών ιστορίας. Αναμένουμε τα νέα σχολικά βιβλία ιστορίας και ελπίζουμε ότι τα νέα βιβλία δεν θα δημιουργήσουν νέους «πολέμους».

Βιβλιογραφικές αναφορές

Μονιού, Η. (2002). *Η Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχιμο.

Αβδελά, Έ. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.

Αγγελάκη, Ρ. (2019). Διαπολιτισμική λογοτεχνία και ιστορικός εγγραμματισμός: εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα. Στο Π. Παπαδημητρίου & Χ. Κωσταρής (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου «Η εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα: Αναζητώντας την τέχνη, την καινοτομία, τη δημιουργικότητα»*. Β' Τόμος. (σσ. 70-79). Αθήνα: Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/praktika-3ou-synedriou/?fbclid=IwAR1kg3clGNDuMgObbGr4ZexDLCpbilnD-2Tgl4aJYnkzomPUiLitbChi1s>

Αθανασιάδης, Χ. (2010). Έθνος και Σχολική Ιστορία : η πολεμική στο βιβλίο Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ. της Β' Γυμνασίου (1965). *Δοκιμές*, 15-16.

Αθανασιάδης, Χ. (2015). *Τα αποσυρθέντα βιβλία - Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βόγλης, Π., Ανδριανοπούλου, Κ., Κασβίκης, Κ., Κόκκινος, Γ., Κουλούρη, Χ., Παληκίδης, Α., Παπανδρέου, Ζ., Πετρίδης, Τ., Πυρπυρής, Π., & Σακκά, Β. (2017). *Σχέδιο προγραμμάτων Σπουδών για το Μάθημα της Ιστορίας στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΙΕΠ.

Γελαδάκη, Σ. (2019). Σχολικά βιβλία και εκπαιδευτική πολιτική: από τον 19ο στον 20ο αιώνα, *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 10-23.

Γκόλια, Π. (2007). Οι ιστορικές επέτειοι στο σχολικό χωροχρόνο. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 549-579). Αθήνα: Μεταίχιμο.

Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (1821-1894). Τόμος Α'*. Αθήνα: Το Βήμα.

Δημαράς, Α. (2017). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (1894-1967). Τόμος Β'*. Αθήνα: Το Βήμα.

- Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων. (2019). *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Προγράμματα Σπουδών-Σχολικά εγχειρίδια: από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον*. Αθήνα: ΙΕΠ.
- Κανταρτζή, Ε. (1991). *Η εικόνα της γυναίκας. Διαχρονική έρευνα των αναγνωστικών βιβλίων του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (1992). Το παραπρόγραμμα και τα στερεότυπα που επιβάλλει στους ρόλους των δυο φύλων. *Νεοελληνική Παιδεία*, 24, 107-114.
- Κανταρτζή, Ε. (1994^α). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 75, 30-34.
- Κανταρτζή, Ε. (1994^β). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 76, 44-50.
- Κανταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2003). *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού Σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2012). *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική: ίδρυση και λειτουργία του ΟΕΣΒ από το 1937 έως το 1981*. Στο Κ. Δ. Μαλαφάντης κ. ά. (Επιμ.), *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Πρακτικά του 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου*. Τόμος Α' (σσ. 239-256). Αθήνα: Διάδραση.
- Κανταρτζή, Ε. (2019). Η εικόνα χίλιες λέξεις: σχολικό βιβλίο και εικονογράφηση. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 49-63.
- Καρακατσούλη, Α. (2011). *Στη χώρα των βιβλίων. Η εκδοτική ιστορία του Βιβλιοπωλείου της Εστίας 1885-2010*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.
- Καυκά, Δ. (2019). Η διαφοροποίηση στο μάθημα Ιστορίας: Παράδειγμα εφαρμογής στην ιστορία ΣΤ' Δημοτικού. Στο Π. Παπαδημητρίου & Χ. Κωσταρής (Επιμ.), *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Η εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα: Αναζητώντας την τέχνη, την καινοτομία, τη δημιουργικότητα»*. Τόμος Β'. Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/praktika-3ou-synedriou/?fbclid=IwAR1kg3clGNDuMgObbGr4ZexDLCPbiInD-2Tgll4aJYvzkzomPUiLitbChi1s>
- Καψάλης, Α., & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά εγχειρίδια: θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Κοκκίνη, Ε. (1989). *Δημήτρης Γληνός. Η εποχή, η ζωή και το έργο του. Τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου 1910-1920*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Κοκκώνης, Ι. (1850). *Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής, Περί των βοηθητικών γνώσεων*. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Βλαστού.
- Κόντονη, Α. (1997). *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*. Αθήνα: Κριτική.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας.
- Κουλούρη, Χ. (2000). *Οι «σκοτεινοί αιώνες» του οθωμανικού παρελθόντος μας*. Αθήνα: Το Βήμα.
- Λέφας, Χ. (1942). *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*. Εν Αθήναις: ΟΕΣΒ.
- Μαριόλης, Δ. (2007). Η σχολική ιστορία στην κλίνη του Προκρούστη. Στο Χ. Κάτσικας & Κ. Θερνανός (Επιμ.). *Νέα αναλυτικά προγράμματα και βιβλία στο σχολείο*. Αθήνα: Guttenberg.

- Μαυροσκούφης, Δ. (2007). Τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας. Καταστροφική διδακτική ή στρατηγική πρόκλησης ηθικών πανικών; Στο Ανδρέου Α. (Επιμ.) *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια* (σσ. 74-75). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μήτσης, Ν. (1999). *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (1822-1993). Παράθεση πηγών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαξεβάνη, Π., & Παπακωνσταντίνου, Δ. (2016). Ανασχεδιάζοντας τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας: Θεωρία της Γνώσης και αισθητική εμπειρία στη διδασκαλία της Ιστορίας. Στο *Προγράμματα Σπουδών - Σχολικά εγχειρίδια: Από το παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον, Πρακτικά του 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου* (σσ. 543-550). Ανακτήθηκε από <http://www.ekedisy.gr/category/ekdoseis/>
- Μπουζάκης, Σ., & Κανταρτζή, Ε. (2019). *Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του δημοτικού σχολείου (1917-2017). Η διαχείριση των εθνικών τραυμάτων, επιτευγμάτων και μύθων*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπούντα, Ε. (2006). *Η Ιστορία στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση – Αναλυτικά Προγράμματα και Ιστορική Σκέψη Μαθητών* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Ξωχέλλης, Π. (2009). Το σχολικό βιβλίο ως μέσο διδασκαλίας και αντικείμενο εκπαιδευτικής έρευνας. Στο *Τα διδακτικά εγχειρίδια, Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου*. Λευκωσία: Εκπαιδευτικός Όμιλος Κύπρου.
- Παπαδημητρίου, Π. (2019). Σχολικά εγχειρίδια: εργαλείο ή τροχοπέδη; (από τη σκοπιά των εκπαιδευτικών). *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 19, 168-172.
- Παπανούτσος, Ε. (1949). Το μάθημα της ιστορίας, *Παιδεία*, 28, 20-28.
- Πετρίδης, Δ. Γ. (1881). *Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία περί διδασκαλίας μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις*. Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού.
- Τερζής, Ν. (2008). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και «μελέτες» περίπτωσης*. Θεσσαλονίκη: Αφί Κυριακίδη.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1920). “QUO USQUE TANDEM” ή Η νέα σχολική γλώσσα και ο κ. Γ. Ν. Χατζιδάκις. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 7, 88-195.
- Φραγκουδάκη, Α., & Δραγώνα, Θ. (Επιμ.). (1997). *Τι είν’ η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Παράρτημα

Τα σχολικά βιβλία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές ανήκουν στις Συλλογές του Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του Εθνικού Κέντρου Έρευνας και Διάσωσης Σχολικού Υλικού.

Culture

Journal of Culture in
Tourism, Art and Education

